

**Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií**

Integrální studium člověka – Obecná antropologie

**Vojáci císaře pána. Identity, prožitky a národní
(po)vědomí českých účastníků první světové války**

Disertační práce

Autor: Mgr. Daniel Bubeník

Vedoucí práce: doc. Dr. phil. Pavel Himl

Praha 2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Daniel Bubeník

Poděkování

Chtěl bych poděkovat v první řadě svému školiteli, doc. Dr. phil. Pavlu Himlovi za pečlivé vedení disertační práce. Dále bych chtěl poděkovat všem kolegyním a kolegům z disertačního semináře na FHS UK za podnětné připomínky a diskuse na semináři.

Abstrakt

Vojáci císaře pána. Identity, prožitky a národní (po)vědomí českých účastníků první světové války

Tématem předkládané disertační práce jsou identity a prožitky českých vojáků první světové války. Pramenem práce jsou ego-dokumenty českých vojáků, konkrétně se jedná zejména o jejich deníky, v menší míře pak dopisy poľní pošty a vzpomínky. Cílem je analýza reprezentací identit, prožitků a národního (po)vědomí pisatelů zkoumaných pramenů. Badatelské otázky práce se ptají na reprezentace konstrukce identit v pramenech, zejména na identity národní, regionální, náboženské nebo sociální; na konstrukci jinakosti a obrazu nepřítele v textech, na vztah k jinakosti a případný konflikt loajalit mezi českou národní společností a službou v rakousko-uherské armádě; na genderovou identitu pisatelů; a na otázku konstrukce tělesnosti a prožitku tělesnosti a těla jakožto konstruktů maskulinní identity. Předkládaná disertační práce náleží do oboru Historická antropologie.

Abstract

The Soldiers of the *Kaiser*. Identities, Experiences and National Awareness of Czech Participants of the First World War

The topics of presented dissertation are identities and experiences of Czech soldiers of the First World War. The sources of the dissertation are ego-documents of Czech soldiers, in particular mostly their diaries, in lesser extent also pieces of field correspondence and memoirs. The aim of the dissertation is the analysis of representations of identities, experiences and national awareness of authors of analysed sources. The research questions of the dissertation inquire about representations of constructions of identities in the sources, particularly about national, regional, religious or social identities; about construction of the otherness and depiction of the enemy in texts, about relation to the otherness and potential conflict of loyalties to the Czech national society and to service in the Austro-Hungarian army; about their gender identity; and about the question of construction of corporeality and experience of corporeality and the body as the construct of masculine identity. The presented dissertation belongs to the discipline Historical Anthropology.

Obsah

1. Úvod – znovuobjevení individua v dějinách války	7
2. Identity českých vojáků první světové války	43
2.1. Identita vojenská	45
2.2. Identita národní	53
2.3. Identita regionální	71
2.4. Identita sociální	77
2.5. Identita náboženská	87
2.6. Identita (proto)třídní	92
3. Jinakost a konflikt loajalit na stránkách ego-dokumentů	95
3.1. Loajalita a konflikt loajalit	100
3.1.1. Loajalita k rakouské armádě	100
3.1.2. Loajalita k pluku	102
3.1.3. Loajalita rakouská	104
3.2. Konflikt loajalit	108
3.3. Vztah k nepříteli a národní jinakosti	116
3.3.1. Abstraktní stereotypní představy	117
3.3.2. Od abstraktní představy ke konkrétnímu prožitku	121
3.3.3. Nepřítel a vojáci nepřitele	127
3.3.4. Projevy vztahu k nepříteli v jazyce ego-dokumentů	129
3.4. Jinakost	130
3.4.1. Národní jinakost	131
3.4.2. Etnická jinakost	137
3.4.3. Kulturní a sociální jinakost	139
4. Genderová identita v ego-dokumentech	144
4.1. Genderová identita	145
4.2. Maskulinita	152
4.3. Strach a odvaha v odborné literatuře	155
4.4. Odvaha v ego-dokumentech	163
4.5. Strach a stresové faktory v ego-dokumentech	164
4.5.1. Strach ze zajetí	164
4.5.2. Strach z palby protivníka	166
4.6. Projevování strachu, „zbabělosti“ a emocí (slz) v pramenech	173

4.7. Morální úpadek a hrubost	176
4.8. Agresivita	179
4.9. Sexualita	181
5. Tělesnost v ego-dokumentech	192
5.1. Nástroj válčení	194
5.2. Nemoci a zranění	194
5.3. Objekt strádání	207
5.4. Psychické poškození	208
5.5. Mrtvá těla	210
5.6. Smrt	217
6. Závěr – individualita českých vojáků první světové války	219
7. Seznam literatury	239
7.1. Prameny	239
7.1.1. Archivní	239
7.1.2. Edice	239
7.2. Literatura	240

1. Úvod – znovuzrození individua v dějinách války

Před dvěma lety jsme si připomněli sté výročí začátku první světové války. V červenci 1914 si obyvatelé českých zemí přečetli vyhlášku *Mým národům* a mnoho českých mužů, stejně jako mnozí další ve všech koutech monarchie, obdrželo mobilizační rozkazy. V českých rodinách a domácnostech se povolání muži připravovali k nástupu ke svým plukům a následnému odchodu do boje. Zanedlouho se rozhořel konflikt, jehož bojů se zúčastnilo velké množství českých mužů, a který zavedl české vojáky na rozličná bojiště, od plání Haliče a hřebenů Karpat přes skalnaté vrcholky italské fronty až po velmi vzdálené bojiště československých dobrovolnických jednotek na Sibiři. Prožitky a identity těchto mužů budeme v této práci zkoumat.

Dějiny válek jsou klasickým tématem zájmu historiografie, první světovou válku nevyjímaje. Obecně lze říci, že v historiografickém výzkumu dějin válek je možné sledovat několik různých paralelně existujících pojetí.¹ V klasickém, tzv. konzervativním pojetí dějin válek převládá líčení válečných konfliktů s důrazem na politické příčiny a dopady války, například posílení nebo oslabení pozice státu, vznik a zánik státních útvarů a podobně. Zkoumá se průběh bitev a vojenských operací z hlediska strategií a vojenského umění velitelů armád, stěžejní jsou informace o výzbroji, počtu nasazených vojáků a techniky a samozřejmě o počtu ztrát. Vojáci zde ovšem nevystupují jako historičtí aktéři, ale jako stereotypizované kolektivní národní identity. Aktéry konfliktů jsou zde národy a státy, symbolicky reprezentované svými panovníky a vůdci. V tomto pojetí psané knihy bývají strukturovány prostřednictvím popisu jednotlivých bitev nebo front v chronologické perspektivě.²

Naproti tomu v sociálněhistorickém pojetí výzkumu války, které se objevuje od šedesátých let, se zájem přesouvá od států a vojevůdců ke společenským a hospodářským podmínkám a dopadům války, k fungování širších sociálních, mocenských a ekonomických systémů. Těžištěm výzkumu přestal být popis bitev, ale stala se jím analýza společenských procesů, souvisejících s válkou, výzkum dopadů

¹ Storchová, Lucie (a kol.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014.

² Tamtéž. S. 308–310.

válečného hospodářství na společnost, a tak podobně.³ Od 80. let se začíná objevovat kritika jak výzkumu sociálních a ekonomických kontextů, tak i staršího konzervativního výzkumu bitev, a začíná se prosazovat výzkum války zdola, výzkum válečné zkušenosti; antropologizující přístupy zkoumají prožitky a chování vojáků v bitvě; zkoumají se dějiny každodennosti války.

V 90. letech se prosazují tzv. kulturní dějiny války, které jednak navazují a rozšiřují přístupy z předcházejícího období, např. práce orientované na každodennost a prožitky vojáků, mikrohistorickou perspektivu výzkumu, různé formy zkušenosti s válkou a podobně, jednak přinášejí zcela nová témata a přístupy, například reprezentace války, gender, paměť; analyzují se nové druhy pramenů, například ego-dokumenty a poštovní pošta. Stěžejními tématy takových prací nebývají dějiny bitev ani sociálně-hospodářské makrostruktury ve společnosti, ale zkoumají se individuální prožitky konkrétních historických aktérů, jejich chování, smýšlení a motivace.⁴

Ke *kulturním dějinám války* se bezesporu řadí také předkládaná disertační práce, neboť zde přicházejí ke slovu antropologičtí inspirované přístupy zkoumající prožitky a identity konkrétních historických aktérů, českých vojáků první světové války.

Tématem disertační práce jsou identity a prožitky českých vojáků první světové války. Cílem práce je analyzovat reprezentace identit, prožitků a národního (po)vědomí českých vojáků, jak byly zachyceny na stránkách jejich ego-dokumentů. Jednotlivým motivem je otázka identit: v práci se zkoumají zejména identity národní, dále např. regionální, sociální, genderová nebo maskulinní. Ke slovu se dostávají také otázky konfliktu loajalit k české národní společnosti a rakouské armádě, otázky vnímání nepřítelů a národní jinakosti, reprezentace válečných prožitků a tak podobně. Tématem práce v žádném případě není výzkum velkých válečných dějin ani společenských makrostruktur, avšak ani specificky české pojetí první světové války jako cesty k národní samostatnosti; tématem jsou výhradně aktérské prožitky a identity účastníků.

³ Tamtéž. S. 310.

⁴ Tamtéž. S. 312–316.

S tématem českých účastníků první světové války jsem se již setkal ve své diplomové práci⁵, kde jsem zkoumal především každodennost a aktéřské prožitky českých vojáků.

Hlavními badatelskými otázkami této práce jsou:

Jakým způsobem jsou na stránkách ego-dokumentů konstruovány identity českých vojáků první světové války?

Jakým způsobem je v ego-dokumentech konstruována jinakost, jak je vytvářen obraz nepřítele a jak je reprezentován (případný) konflikt loajalít mezi českou národní společností a rakousko-uherskou monarchií, resp. rakousko-uherskou armádou?

Jakým způsobem je v ego-dokumentech konstruována genderová identita českých vojáků první světové války?

Jakým způsobem je konstruována tělesnost a prožitek tělesnosti a těla jakožto konstrukt mužské identity v ego-dokumentech českých vojáků první světové války?

Badatelským otázkám odpovídá členění práce na jednotlivé kapitoly. První analytická kapitola se zabývá otázkou, jak jsou konstruovány identity českých vojáků v jejich ego-dokumentech. Identitou se zde myslí identifikace neboli ztotožnění jednotlivce se společenskou skupinou, s jejími systémy hodnot, symboly, sociálními rolami, vzorci chování atd. Podstatné je, že neexistuje jednotná, stabilní, esenciální identita, ale každý člověk je nositelem mnoha různých identit. Identity se vždy projevují odlišně v různých situacích a různých kontextech nebo ve střetu s odlišnými „jinými“, proto může vedle sebe existovat více různých identit, doplňujících se, překrývajících se nebo působících v různě strukturovaném a vzájemně provázaném vztahu. Identita tedy není vrozená vlastnost individua, ale vždy se jedná o společensky konstruovanou kategorii. Je nestálá a situativní – může se v každé situaci jevit jinak a může se v průběhu času v závislosti na různých situacích proměňovat. V této kapitole nás zajímá, jak jednotlivec nazírá sám sebe jako svébytné individuum patřící současně do různých skupin, ke kterým ho váže příslušná sounáležitost a loajalita. Nejprve se zaměříme na vojenskou identitu českých vojáků, protože každá další identita bude dána

⁵ Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009.

v první řadě tím, že jsou součástí armády ve válečném konfliktu. Tato situace může vést ke střetu s jinakostí v mnoha podobách a k aktivaci dalších identit. Další bude identita národní, která je nejrozšířenější identitou v ego-dokumentech českých vojáků. S národní identitou souvisí identita regionální, kdy se v textech pramenů objevuje úžeji vymezená sounáležitost s regionem, obcí nebo nejbližším okolím rodného domu. Následuje identita sociální neboli identifikace českých vojáků s různými sociálními skupinami. Těmi mohou být rodina, přátelé v jednotce nebo pluk. Další bude identita náboženská a kapitolu uzavírá identita třídní.

Tématem druhé analytické kapitoly je výzkum, jakým způsobem je na stránkách ego-dokumentů konstruována jinakost, zejména pak národní jinakost, jak je vytvářen obraz nepřítele a jak je reprezentován (případný) konflikt loajalít mezi českou národní společností a rakousko-uherskou monarchií, resp. rakousko-uherskou armádou. Nejprve se zaměříme na otázku konstrukce loajalít českých vojáků. Všichni pisatelé mnou zkoumaných ego-dokumentů se identifikovali s českou národní společností a cítili se být součástí českého národa, přesto nemuseli nutně pociťovat konflikt mezi svou českou identitou a loajalitou k monarchii nebo armádě, přinejmenším ze začátku své služby. Na tomto místě se tedy pokusíme rozlišit, kdy byla loajalita pociťována k rakouské armádě, kdy ke konkrétnímu pluku a kdy k monarchii jako takové. Analogicky se také podíváme na situace, kdy naopak služba v armádě vyvolává značný konflikt loajalít, v této části kapitoly proto budou prezentovány příklady ego-dokumentů, ve kterých se objevují velmi vyhraněné protirakouské postoje. Zajímavé je, že pisatelé v těchto případech nerozlišují mezi službou v armádě a vůči státu, a můžeme konstatovat, že odpor vůči armádě a monarchii se překrývá. V další části kapitoly se zaměříme na konstrukci vztahu k nepříteli. Na základě odborné literatury si ukážeme, že vztah k nepříteli může být až překvapivě variabilní, a pokusíme se analyzovat, jak je konstruován v ego-dokumentech českých vojáků. Na problematiku se zaměříme ze dvou hledisek. Tím prvním je konstrukce prostřednictvím abstraktních stereotypních představ, ať již pozitivních, jako je představa slovanské vzájemnosti, nebo negativních, jako např. obava ze špatného zacházení se zajatci. Abstraktní představa však může být nahrazena konkrétním prožitkem a namísto stereotypů se v zápiskách objeví situativní popis prožívaných událostí. Tuto eventualitu představujeme na základě dvou typů událostí: přestřelka a klid zbraní. V první je vztah k nepříteli konstruován výhradně prostřednictvím bojové situace (přestože ani zde se v českých ego-dokumentech

neobjevuje žádná nenávisť ani krvelačnost), v druhé prostřednictvím lokálního klidu zbraní, při kterém mohlo docházet k osobnímu setkání mezi vojáky nepřátelských stran. Druhým hlediskem je povaha vztahu k protivníkovi a nepřátelským vojákům. Domnívám se totiž, že v mnoha případech čeští vojáci nepociťovali nepřátelství ke konkrétním vojákům na frontě, ale pouze k válčící straně. Následující část kapitoly se zaměřuje na konstrukci jinakosti. Nejčastější je jinakost národní, neboť v textu pramenů bývá velmi silně akcentováno národní hledisko: hovoří se o válčících státech a národech, armádách nebo příslušnících válčících národů. Pokusíme se ale definovat ještě další jinakosti, těmi mohou být například jinakost kulturní a sociální nebo etnická.

Třetí analytická kapitola se zabývá konstrukcí genderové identity v ego-dokumentech českých vojáků. Objevují se zde témata jako konstrukce genderových identit, konstrukce maskulinity a reprezentace strachu a odvahy v textech pramenů. V textech analyzovaných pramenů se nejčastěji objevují genderové identity manžel/otec, nebo syn, v obou případech nedobrovolně odloučený od rodiny. Zatímco obecně můžeme říci, že podstatným motivem maskulinní identity muže – válečníka je boj na ochranu rodiny doma v zázemí, v případě českých vojáků první světové války nic takového nenajdeme. Mnohem častěji se zde objevuje motiv odloučení od rodiny a touha po brzkém shledání. Podobným způsobem bývá v pramenech textualizována identita otce a matky. Vždy jsou spojeny s domovem; s otcovským domem a starostlivou péčí matky. Další část kapitoly se zabývá maskulinitou, která tvoří podstatnou složku vojenské identity. Maskulinitou se v tomto textu rozumí soubor vlastností, charakteristik, rysů chování a rolí, které jsou obecně považovány za mužské, přičemž nás zajímá, jakým způsobem je maskulinita konstruována na stránkách ego-dokumentů českých účastníků první světové války. V našem přístupu maskulinita není tvořena esencionalisticky, ale jedná se o situačně a diskursivně variabilní kulturní konstrukt. Také nelze říci, že by maskulinita byla trvalá, ale jednotliví aktéři se mohou v různých kontextech profilovat různě. Maskulinita vojáků může být konstruována nejčastěji buď jako projev vojenského nadšení, hrdinství a mužnosti na straně jedné, nebo naopak jako projev strachu a zbabělosti na straně druhé. Klíčovým prvkem této části kapitoly je pojednání na základě odborné literatury o působení strachu a stresových faktorů. Následuje analýza, jak jsou tyto motivy reprezentovány v textech našich pramenů. Velmi zajímavé je zjištění, že v českých ego-dokumentech se neobjevuje tendence k projevování hrdinství a vojenské statečnosti. Vojenská čest je

mnohem spíše spojována s plněním povinnosti, spořádanou mobilizací a řádným výkonem služby. Také k analýze působení strachu a bojového stresu, zaznamenaného v ego-dokumentech, je třeba přistupovat velmi pečlivě, neboť projevy strachu nepatří mezi vojenské ctnosti, a to ani u vojáků, kteří se s válkou nijak neztotožňují. Přesto si v této části kapitoly ukážeme několik zajímavých příkladů v pramenech. Krátce se zastavíme u reprezentace hrubosti a morálního úpadku, které jsou nedílnou součástí vojenského způsobu života. Další podstatnou složkou maskulinní identity vojáka je agresivita, již lze považovat za profesní normu vojáka na bitevním poli, a také se jedná o jeden z možných způsobů uniku ze stresové situace. Ani v tomto případě se nejedná o čtené téma našich pramenů. Pisatelé se zřejmě příliš nepouštěli do popisů svého agresivního chování, což je pravděpodobně dáno absencí válečnického nadšení, nebo autocenzurou. Kapitulu uzavírá pojednání o sexualitě, což je velmi podstatná součást vojenské maskulinity. Dokonce natolik podstatná, že explicitně projevovaná sexualita je součástí statutu vojáka, jak uvádí odborná literatura. Je však nutno dodat, že v našich pramenech se explicitní reprezentace sexuálních prožitků v první osobě příliš neobjevují. Je to způsobeno především povahou pramene a autocenzurou ze strany pisatelů. V textech se tak objevují spíše náznaky, nebo naopak pasáže odsuzující toto chování u jiných. Přesto se pokusíme ukázat některé zajímavé příklady textualizace sexuality českých vojáků Velké války.

Závěrečná čtvrtá analytická kapitola se zabývá otázkou, jak je konstruována tělesnost a prožitek tělesnosti a těla jakožto konstrukt mužské identity v ego-dokumentech českých vojáků. Nejprve si na základě odborné literatury představíme, že tělesnost a prožitky těla v dekonstruktivistickém antiesencialistickém přístupu primárně nesouvisí s biologickým tělem, ale jsou to diskursivně vytvářené kulturní konstrukce, které vznikají v konkrétní situaci a které jsou také v závislosti na konkrétní situaci, čase a prostoru velmi odlišné. Jakým způsobem je tedy textualizována tělesnost vojáků v našich pramenech? Nabízejí se dva hlavní motivy: prvním je tělo jako oběť válečných zranění, nemocí a strádání, druhým je tělo jako nástroj válčení. Také v tomto případě musíme mít na vědomí povahu ego-dokumentů jako pramenů historického výzkumu. Prvním motivem je tělo jako oběť zranění a nemocí. Nejprve si představíme několik příkladů, jak jsou zranění a nemoci textualizovány v pramenech. Zvláštním typem zranění je tzv. šťastné zranění, které přinese vojákovi možnost uniku z fronty. Představíme si také tzv. sebezranění, kdy si voják zranění přivodí sám, aby se vyhnul

boji. Nutno dodat, že příklady sebezranění jsou v kontextu ego-dokumentů poměrně ojedinělé. Druhým motivem je tělo jako nástroj válčení. Podstatné je zjištění, že tělo tematizované jako nástroj válčení se v analyzovaných ego-dokumentech neobjevuje vůbec. Jediným případem může být reflexe lékařské prohlídky u odvodu, kdy je voják vyšetřen a uznán schopným bojovat na frontě. Také tento moment se však v pramenech objevuje poměrně zřídka a spíše v tom smyslu, že se jedná o formalitu. Dalším motivem, který se naopak v ego-dokumentech objevuje velmi často, je tělo jako objekt nejruznějšího strádání a utrpení, například nedostatkem stravy, nepřízní počasí, působením parazitů, a podobně. Vedle zranění těla můžeme hovořit také o „zranění mysli“, proto si v další části kapitoly představíme, jak může být textualizován vliv válečného prostředí nebo pobyt v zajateckých táborech na psychiku člověka. Na závěr kapitoly o tělesnosti představíme další podstatný motiv, jak může být lidské tělo ve válce reflektováno, totiž popis toho, jak jej vojáci vídali všude okolo sebe. Jedná se především o reflexi mrtvých těl, špatně nebo vůbec nepohřbených mrtvol, končetin, odtržených od těla, nebo jinak znetvořených lidských ostatků. Přestože frontovní vojáci byli jistě s umíráním konfrontováni velmi často a pohled na mrtvá těla pro ně nebyl ničím neobvyklým, v některých případech na ně tento prožitek zapůsobil natolik silně, že se rozhodli poznamenat si jej do deníku. Několik takových příkladů na tomto místě představíme.

Ego-dokumenty

Hlavním pramenem práce jsou ego-dokumenty českých vojáků první světové války. Nejprve se pokusíme definovat, co jsou ego-dokumenty. Podle definice, kterou užil Winfried Schulze v knize *Ego-dokumente: Annäherung an der Menschen in der Geschichte*⁶ (*Ego-dokumenty: přiblížení se k lidem v dějinách*), jsou ego-dokumenty všechny druhy historických pramenů, které přináší svědectví o individualitě a subjektivitě pisatelů, o jejich prožitcích a životech v jejich sociálním prostředí. Zatímco Schulze předkládá velmi širokou definici ego-dokumentů jakožto všech druhů textů, které přináší svědectví o individualitě pisatele, pro účely této práce za ego-dokumenty považují zejména *deníky, dopisy a vzpomínky* českých vojáků Velké války.

⁶ Schulze, Winfried (hg.): *Ego-dokumente: Annäherung an der Menschen in der Geschichte*. Berlin 1996.

Užití ego-dokumentů jako pramene pro výzkum

Na tomto místě bych rád uvedl několik prací, zabývajících se užitím ego-dokumentů jako pramene pro historický výzkum. Mým cílem je zejména uvedení do problematiky užití ego-dokumentů, které napomůže uvědomit si, jak široké spektrum otázek je možné prostřednictvím tohoto druhu pramene zkoumat. V žádném případě se tedy nejedná o kompletní a definitivní výčet všech prací, zabývajících se studiem ego-dokumentů, nebo užívajících je jako hlavní pramen výzkumu. Ostatně, s relevantní literaturou se budeme setkávat v celém průběhu této práce, kdykoliv bude třeba poukázat nebo odkázat na nějaký problém nebo nějaké téma.

Winfried Schulze uvádí, že ego-dokumenty lze užít tam, kde se pokoušíme zachytit individualitu pisatelů. Schulze vysvětluje, že výzkum se nejčastěji zaměřuje na časový rámec mezi pozdním středověkem a koncem 18. století, což souvisí s tím, že v tomto období došlo k procesu individualizace prostřednictvím sociální mobility, konfesijních konfliktů, silícího administrativního aparátu a pokusu o disciplinaci, které mohou podněcovat právě reflektování individuality aktérů. V tomto „velkém“ historickém procesu získávají ego-dokumenty nový význam: jsou výrazem individuálního sebevnímání ve světě, kde si musí vyjádření individuality nejprve vybojovat své místo. Přestože v mém výzkumu se jedná o novější období, než o kterém hovoří citovaná kniha, ani zde není individualita a subjektivita aktérů samozřejmá. I zde je třeba individualitu a subjektivitu aktérů hledat a (re)konstruovat, k čemuž se právě analýza jejich ego-dokumentů velmi hodí.

K užití ego-dokumentů jako pramene pro výzkum první světové války bych rád uvedl v odborné literatuře často citovaný článek Petera Knocha *Feldpost – eine unentdeckte historische Quellengattung*⁷ (*Polní pošta – neobjevený druh historických pramenů*). Autor považuje osobní dopisy za nedocenitelné při výzkumu prožitků vojáků, protože nám umožňují rekonstruovat válečné události v konkrétním, malém výřezu v mikro-rovině, pochopit působení mezi tzv. všeobecnou a osobní rovinou, mezi mikro a makrohistorií, nebo například doplňovat a korigovat velké dějepisectví pomocí těchto svědectví obyčejných lidí. Podle Knocha bylo v průběhu první světové války odesláno mezi domovem a frontou odhadem více než 28,7 miliard poštovních zásilek,

⁷ Knoch, Peter: *Feldpost – eine unentdeckte historische Quellengattung*. *Geschichtsdidaktik* 11/1986. S. 154–171.

pohlednic, dopisů, lístků, balíků (údaj se vztahuje na Německo). Tím vzniká nepředstavitelně bohatý pramenný materiál pro výzkum každodennosti, sociálních a hospodářských dějin, dějin mentalit a výzkum lidského jednání. Dopisy obsahují velké množství soukromých sdělení a představují životně důležitý prostředek komunikace mezi rozdělenými lidmi; vojákům na frontě dodávají vnitřní klid a životní smysl a jejich příbuzným doma přinášejí čerstvé zprávy, že jsou jejich blízcí naživu. Ze stejného důvodu bývají dopisy psány různým příbuzným rozdílně: v dopisech rodičům nebo manželce se neobjevují zprávy o ohrožení života v boji, aby je neznepokojovaly, zatímco dopisy adresované např. bratrovi bývají otevřenější. Autor navrhuje velmi široké spektrum témat, které lze prostřednictvím dopisů zkoumat, například každodennost vojáků na frontě i za frontou, jejich materiální potřeby a denní rytmus, síť sociálních vztahů, zejména mezi muži odvedenými na frontu a jejich rodinami doma v zázemí, změnu chápání rodinných rolí, obraz vlastní společnosti a nepřítel, a podobně. Korespondence umožňuje pochopit komplexní zkušenosti a životní souvislosti jednotlivých lidí ve válce. Autorem navržené tematické okruhy dávají možnost uvědomit si, jak široké spektrum témat lze pomocí ego-dokumentů zkoumat. Přestože autor hovoří převážně o dopisech polní pošty, domnívám se, že výše uvedený výčet témat může být inspirací při analýze všech ego-dokumentů a nemusí být považován za předpis určený výhradně pro analýzu korespondence. Ostatně, jak jsem uváděl ve své diplomové práci⁸, zatímco v německém nebo rakouském prostředí se citované práce odkazují na kompletní katalogizované soubory archivované korespondence konkrétních osob, u nás se jedná spíše o jednotlivé dopisy nebo korespondenční lístky, které někdy bývají uloženy samostatně, někdy jako součást deníku nebo vzpomínek. Mám na mysli například práci Christy Hämmerle *Die Feldpost eines Paares in der Geschlechter(un)ordnung des Ersten Weltkrieges (Polní pošta jednoho páru v genderovém řádu první světové války)*. Autorka studuje dynamiku vztahu muže na frontě a ženy v zázemí na příkladu korespondence jednoho vídeňského páru.⁹ Takový soubor dopisů by byl v našem prostředí spíše výjimkou, než pravidlem. Z toho důvodu je dle mého názoru vhodné dopisy zkoumat spíše v souvislosti s dalším pramenem, než samostatně, přičemž nejčastějším pramenným materiálem jsou právě deníky nebo vzpomínky.

⁸ Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009.

⁹ Více viz tamtéž. S. 18–19.

Pro uvedení do problematiky výzkumu každodennosti a aktérských prožitků prostřednictvím analýzy ego-dokumentů bych zmínil knihu Bernda Ulricha a Benjaminu Ziemanna *Frontalltag im Ersten Weltkrieg*¹⁰ (*Všední den na frontě v první světové válce*), (dále by bylo možné uvést např. práce historiků Bernda Ulricha¹¹, Geralda Lamprechta¹², Klause Latzela¹³ nebo Nikolause Buschmanna¹⁴). Ulrich a Ziemann prezentují výběr pramenů, s jehož pomocí je možné rekonstruovat, nebo spíš znovu získat skutečnost na frontě první světové války. Těmito prameny, které přinášejí pohled zdola, z „žabí perspektivy“ (Froschperspektive) obyčejného člověka, jsou svědectví o sobě (Selbstzeugnisse), jako válečné deníky, dopisy poštovní a vzpomínky, ale také soudobé publikace a vojenské vyhlášky a hlášení. Autoři neuvádějí termín ego-dokumenty, ale tzv. svědectví o sobě, kam zahrnují vedle deníků, dopisů a vzpomínek také například vojenské dokumenty. Termín svědectví o sobě tak užívají v širším významu, než v jakém já hovořím o ego-dokumentech, cíl výzkumu je však stejný: výzkum prožitků běžných vojáků ve válce a pohled na prožívané události jakoby zevnitř a zdola.

Pro tuto práci je velmi důležitý teoretický článek Davida Pazdery *Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce*¹⁵, zabývající se ego-dokumenty jako prameny výzkumu první světové války. Autor definuje a rozlišuje jednotlivé druhy pramenů: *deníkové poznámky a deníky, memoárové poznámky a memoáry, umělecká literatura a korespondence*, přičemž mimo jiné rozlišuje jejich vhodnost pro analýzu. Nejméně vhodná je podle něho hned z několika důvodů poštovní korespondence: svět vojáků v ní byl podle jeho názoru silně potlačen a obsah dopisů se omezoval především na líčení každodenních maličkostí, a to zejména vlivem cenzury, autocenzury (kdy vojáci sami nechtěli své blízké znepokojovat), dále vlivem jisté schematičnosti textu (zdvořilostní

¹⁰ Ulrich, Bernd; Ziemann, Benjamin (Hg.): *Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Wahn und Wirklichkeit. Quellen und Dokumente*. Frankfurt am Main 1994.

¹¹ Ulrich, Bernd: *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914-1933*. Essen 1997.

¹² Lamprecht, Gerald: *Feldpost und Kriegserlebnis*. Innsbruck 2001.

¹³ Latzel, Klaus: *Vom Kriegserlebnis zur Kriegserfahrung. Militärgeschichtliche Mitteilungen* 56, 1997. S. 1–30.

¹⁴ Buschmann, Nikolaus: *Der verschwiegene Krieg: Kommunikation zwischen Front und Heimatfront*. In: *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs*. Essen 1997. S. 208–224.

¹⁵ Pazdera, David: *Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce*. *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1. S. 37–43.

fráze, pozdravy), a v neposlední řadě kvůli rozdílným stylistickým schopnostem pisatelů.¹⁶ Jako nejvhodnější se mu naopak jeví deníkové poznámky; bez obav lze použít i memoáry a uměleckou literaturu, každý ovšem s jistými omezeními: v případě deníků jsou to zejména rozdílné literární a stylistické schopnosti velmi širokého spektra pisatelů, v případě memoárů pak skutečnost, že události mohou být líčeny z perspektivy poválečného vývoje. Deníky, memoáry i uměleckou literaturu pak autor neváhá využít jako pramen pro výzkum válečné každodennosti českých vojáků a poukazuje i na to, že pro dané typy pramenů není třeba mít k dispozici podrobnější informace o autorech textů, protože už samotný fakt pobytu v prostředí fronty nás zbavuje nutnosti sledovat předválečnou minulost jednotlivých lidí.¹⁷ S autorem souhlasím, že informačně nejbohatším pramenem pro výzkum tohoto typu jsou především deníky, nejčtenějším pak vzpomínky, podle mého názoru se ale pro analýzu hodí všechny zmíněné druhy ego-dokumentů a žádný nelze apriorně odmítnout jako nevhodný, každý z nich se ovšem hodí pro jiný okruh otázek a v případě každého je třeba soustředit se při kritice a analýze na konkrétní specifické motivy.

Jedním z nejvýznamnějších textů pro tuto práci je článek Ariberta Reimanna *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*¹⁸ (*Sémantika válečné zkušenosti a historická diskursivní analýza*). Článek přináší koncept „válečné zkušenosti“, což je podle Reimanna sociální a kulturní komunikativní přenos, pomocí kterého se domácí společnosti manifestuje válečný prožitek zúčastněných, a seznamuje nás s metodou, kterou je možné v ego-dokumentech tuto válečnou zkušenost zkoumat. Z toho důvodu se s článkem detailněji seznámíme později v souvislosti s metodou výzkumu.

Další, neméně důležitou práci, je kniha Richarda Holmese *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*¹⁹, se kterou se budeme na stránkách tohoto textu setkávat velmi často. Holmes pomocí analýzy písemných pramenů, vlastních rozhovorů a dalších šetření s vojáky, kteří bojovali na frontě, a odkazů na další podobně zaměřené práce představuje velmi komplexní rozbor prožitků prostých vojáků v boji a jejich zkušenosti

¹⁶ Tamtéž, s. 41.

¹⁷ Tamtéž, s. 40.

¹⁸ Reimann, Aribert: *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*. In: Buschmann, Nikolaus; Carl, Horst (eds.): *Die Erfahrung des Krieges. Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg*. Paderborn, München, Wien, Zürich 2001. S. 173–193.

¹⁹ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011.

s nástupem do armády, s hrůzami a stresem na bitevním poli, se smrtí a zabíjením, se zraněními; představuje také psychiku vojáků, jejich smýšlení, obavy a motivace k boji. Těžištěm Holmesova výzkumu jsou moderní dějiny, zejména 19. a 20. století, mnoho poznatků se vztahuje přímo k období první světové války, které je předmětem zájmu této práce. *Obrazy války* jsou pro tuto práci důležité také jako zdroj faktografických informací. Holmesova zjištění v některých případech mohou sloužit jako weberovské „ideální typy“, ke kterým je možné vztáhnout výsledky analýzy zkoumaných pramenů, případně reflektovat odlišnosti.

Typologie ego-dokumentů

V následujícím textu se budu zabývat těmito typy ego-dokumentů: deníky, vzpomínky a dopisy polní pošty. Každý z nich má svá vlastní specifika a musí být posuzován rozdílným způsobem. Z toho důvodu je vhodné popsat každý z nich zvlášť.

Deníky představují poznámky, které si autoři zapisovali průběžně nebo bezprostředně po prožité události, někdy s každodenní četností, jindy podle toho, jak jim situace na frontě umožňovala. Jedná se mnohdy (i když ne nevyhnutelně) o stručnější heslovitý text, někdy dokonce pouze o jednotlivé poznámky.

Vzpomínky obvykle představují text, který vznikl s určitým časovým odstupem, většinou až po návratu z fronty domů; někdy bezprostředně po návratu, jindy v delší časové perspektivě, například jako součást pisatelova odkazu členům rodiny. Jedná se většinou o souvislý, někdy velmi obsáhlý text, popisující celou historii autorova působení za války. Vzpomínky mohou mít také určité literární kvality. Jako specifický typ vzpomínek bych definoval *legionářské vzpomínky*, které vznikly v duchu legionářské tradice, oslavující působení čs. dobrovolnického vojska. Tyto vzpomínky sledují zejména osu pád do zajetí – vstup do vojska – cesta z Vladivostoku do ČSR, což jsou momenty, které konstituují legionářskou legendu. Retrospektivně psané legionářské vzpomínky vytvářejí velmi specifický typ historické paměti na období první světové války.

Dopisy polní pošty jsou dopisy nebo korespondenční lístky, které vojáci posílali z fronty domů svým rodinám, blízkým a přátelům, a které od nich také dostávali. Jednalo se buď o velmi stručné lístky, často obsahující pouze pozdrav a ujištění, že je

pisatel v pořádku, nebo o dopisy v různém rozsahu, ne však více než několik málo stránek.

Pro úplnost je třeba dodat, že kromě takto striktně definovaných druhů pramenů se objevují ještě prameny, které stojí jakoby na pomezí mezi nimi. Mám na mysli například vzpomínky, které vznikly na základě dobových zápisků. Mohou obsahovat jednak velmi podrobné údaje, které by si pisatel po delší době stěží pamatoval, zároveň ale mohou mít tytéž rysy, jako běžné vzpomínky.

Pramenná kritika

Každý z těchto druhů pramenů se vyznačuje určitými charakteristickými rysy a vlastnostmi, se kterými je třeba během pramenné kritiky a následné analýzy počítat. Důležité je, že každý text je třeba posuzovat individuálně a velmi pečlivě. Během pramenné kritiky je třeba sledovat určité charakteristiky, které jsem si pracovníčně rozdělil na dvě skupiny. Jedna sleduje 1) dobu vzniku textu, u editovaných pramenů ještě dobu a způsob vydání; druhá se vztahuje k subjektu autora textu a představuje odpovědi na otázky: 2) „Proč to autor psal?“, 3) „Pro koho to psal?“ a 4) „Co to pro něho znamenalo?“.

U jednotlivých typů pramenů se sledované jevy samozřejmě liší. Z toho důvodu je při procesu analýzy pramenů třeba brát tyto rozdíly na vědomí a věnovat jim náležitou pozornost. Popíšme si proto jednotlivé charakteristiky podrobněji:

1) Dobou vzniku není myšleno ani tak datum, jako spíš časový odstup. Deníky vznikaly v průběhu nebo bezprostředně po prožité události a obsahují tak nejvíce bezprostřední prožitky. Také dopisy vznikaly průběžně během působení pisatele v armádě. Naproti tomu vzpomínky mohly vzniknout s mnohaletým časovým odstupem. Většinou byly psány až po válce, v době Československé republiky, a mohly tak být ovlivněny dobou vzniku, panující atmosférou a převládajícím druhem historické paměti na Velkou válku. Liší se také způsob a doba edic textů. Rozlišujeme dvě hlavní vlny knižních, časopiseckých a novinových edic českých ego-dokumentů: období meziválečné Československé republiky a současné období od počátku devadesátých let dodnes. Meziválečné edice tvořily většinou tzv. legionářské vzpomínky, které mohly být editorem upravované; dnešní edice tvoří vzpomínky a deníky nejen legionářů, ale také českých vojáků v rakousko-uherské armádě. Způsob edic pramenů se liší v tom, že

meziválečné edice byly většinou publicistické, moderní edice mohou být buď nevědecké, například vydání vzpomínek z pozůstalosti člena rodiny, většinou ale bývají vědecké a vydávají je například regionální muzea nebo archivy.

2) Důvody, proč se autor do psaní pustil, mohou být různé. U dopisů je to samozřejmě komunikace s blízkými, s členy rodiny a s přáteli v zázemí. Dopisy pošní pošty představovaly jediné spojení vojáků s domovem a kromě informací pisatelům přinášely především psychické povzbuzení a útěchu. U deníků mohou být důvody různé, například uchování informací pro pozdější potřebu, kdy si pisatelé mohli chtít zachovat informace o svém působení ve válce nebo o důležitých prožitcích a pocitech pro pozdější připomenutí. Dalším motivem pro psaní deníku mohla být snaha autora o jakési osobní vyrovnání se s velmi těžkou situací. Důvodem vzniku memoárů zpravidla bývá zachycení a předávání vzpomínek buď veřejně, např. jako uchování a předání paměti na významnou dějinnou událost pro pozdější generace, nebo soukromě členům rodiny jako součást osobního odkazu.²⁰ Pisatelé totiž mohli vytvářet své vzpomínky na sklonku života, případně mohly být vydány posmrtně z jejich pozůstalosti.

3) Jednotlivé texty se také velmi liší tím, „pro koho“ byly psány, kdo byl jakýmsi symbolickým adresátem textu. Deník si každý psal především sám pro sebe. Obsahuje buď stručné faktické poznámky (např. místopisné, kalendářní apod.), poznámky týkající se každodenních prožitků pisatele (např. o stravě, podmínkách v zákopech apod.), nebo naopak velmi niterné pocity, které autor v době vzniku prožíval. Nepředpokládám, že by sami autoři počítali s tím, že by jejich deník mohl být někdy vydán nebo zveřejněn. Naopak mnohdy ho důsledně ukryvali, aby nepadl do nepovolaných rukou, protože se mu svěřovali i s pocity, které neříkali veřejně. Vojáci velmi často považovali své deníky a osobní dopisy za nejcennější součást svého osobního majetku. Dopisy pošní pošty byly určeny vždy konkrétním lidem, rodičům nebo přátelům, proto obsahovaly osobní sdělení, která se týkala právě těchto konkrétních osob. Vojáci se v dopisech nejčastěji vyptávali na nejběžnější maličkosti z domova, na novinky a události ze života doma, a tak podobně. Dopisy vždy obsahovaly velmi vroucí a upřímné pozdravy a ujištění, že jsou jejich pisatelé

²⁰ V těchto předpokladech nám dává za pravdu například František Šmída, který v předmluvě ke svým vzpomínkám uvádí: „Po dvaceti letech jsem se rozhodl sepsat své válečné vzpomínky z let 1914–1919. Škoda jen, že jsem tak neučinil dříve, dokud byla paměť čerstvější a pohotovější. O té době se toho napsalo mnoho, a když o tom uvažuji, tak i já jsem prožil něco, co by stálo za zaznamenání. Rozhodl jsem se tedy sepsat své vzpomínky pro své děti a pro vnoučata, aby věděly, co jejich děda prožil v dobách velké války.“ Šmída, František: *Vzpomínky z vojny 1914–1919*. Olomouc 2014. S. 7.

v pořádku. Korespondence podléhala cenzuře a pisatelé to samozřejmě věděli, proto nepsali nic takového, o čem se mohli domnívat, že by cenzura zadržela. V dopisech se tak nejvíce objevovala témata všedního dne (snad nejčastějším motivem byla strava a ubytování). Vzpomínky byly naopak určeny širokému spektru posluchačů, od rodiny, až po nejširší veřejnost. Obsahovaly proto ucelená vyprávění a příběhy o autorových osudech za války. Takové texty mívají narativní strukturu a bývají nejvíce stylisticky upravené ze všech těchto typů pramenů. Zároveň ale hrozí riziko zkreslení, kdy čas může ohladit hrany válečných prožitků; svou roli může hrát i nedokonalost lidské paměti, převládající způsob vzpomínání v době vzniku textu a konečně i vědomý motiv sebezpřetace autora.

4) Velmi zajímavou otázkou je i to, co samotné psaní pro pisatele znamenalo a jaký mu přikládali význam. Vedle uchování informací zde sehrává nesmírně významnou roli motiv psychické podpory a sebereflexe. Dopisy představovaly pro vojáky spojení s rodinou a domovem, nejen informační, ale především citové. Každý obdržovaný dopis znamenal pro vojáka na frontě obrovskou psychickou podporu, pročítal si ho stále znovu²¹ a sám se pak snažil psát nejčastěji, jak mohl. David Pazdera uvádí, že velký význam pro pisatele i čtenáře mohly mít právě zdvořilostní fráze a pozdravy (namísto informačního obsahu dopisu), které se v textech vyskytují v hojné míře.²² Také psaní deníků mohlo mít pro autory sebezáchovný význam. Psaní deníkových poznámek mohlo představovat pro pisatele jistou sebereflexi, mohlo autorům přinášet psychickou útěchu^{23, 24} a pomoci vyrovnávat se s hrůzami naprosto odlidštěného prostředí, kde člověk neměl být myslícím a cítícím subjektem, ale pouhým objektem ve válce. Tím se vysvětluje zdánlivý paradox, proč si vojáci psali deníky, vždyť voják přece nepíše, voják bojuje. Deníky si možná psali právě proto, že chtěli zůstat lidmi a zachovat si zdravý rozum. O významu, jaký sami deníkům přikládali, svědčí především to, že je považovali za nejcennější součásti svého majetku. Deníky bedlivě střežili, hlídali, a když bylo třeba, raději odhodili součásti výstroje, než své písemnosti. Také sepsání

²¹ Například Augustin Mudrák si zapsal: „*Sáhnu do kapsy, vytáhnu dopisy z domova a znovu jeden po druhém čtu.*“ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011. S. 39.

²² Pazdera, David: Korespondence. S. 40.

²³ Jako příklad uvádím opět deník Augustina Mudráka: „*Nastal Štědrý den 1916. Jsou to již třetí válečné Vánoce. Se skloněnou hlavou sedím nad těmito řádky, kterými částečně zmenšuji svůj bol.*“ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011. S. 59.

²⁴ Dalším příkladem je deníková poznámka Karla Stuchla: „*Zalézám pod celtu a píši. To jest moje jediná útěcha.*“ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014. S. 21.

vzpomínek mohlo autorovi napomoci zpětně se vyrovnat s prožitými hrůzami války. A naopak, je zde i motiv sebe prezentace, kdy napsáním vzpomínek autor necílí na vlastní psychiku, ale snaží se představit svou účast na velké dějinné události, která vedla ke vzniku samostatného státu. Sem patří zejména paměti legionářů, které představují velmi specifický způsob vzpomínání.

	Doba vzniku	Proč?	Pro koho?	Co to znamenalo?
Deník	Bezprostředně po prožité události	- Uchování informací - Osobní vyrovnání, sebereflexe	Sám pro sebe	- Uchování informací - Sebereflexe a psychická útěcha
Vzpomínky	S určitým časovým odstupem	- Předávání informací	Širokému spektru posluchačů	- Předávání informací - Vyrovnání se s prožitými událostmi - sebe prezentace
Dopisy polní pošty	Průběžně	- Komunikace - Psychické povzbuzení a útěcha	Konkrétním adresátům, např. členům rodiny	- Komunikace a získávání informací - Psychická podpora

Prameny práce

Prameny této práce jsou ego-dokumenty českých vojáků první světové války. Jedná se o deníky, vzpomínky a dopisy polní pošty, přičemž největší důraz je kladen na deníky; retrospektivní vzpomínky užívám jen v omezené míře pro představení konkrétní problematiky. Obecně můžeme hovořit o třech hlavních zdrojích, kde se prameny nacházejí: archivy, edice, v držení soukromých osob. Prvním a velmi důležitým zdrojem jsou archivy. Jedná se zejména o Vojenský historický archiv v Praze, avšak jednotlivé písemnosti se mohou nacházet prakticky ve všech oblastních nebo okresních archivech. Tyto písemnosti nejsou soustředěny do jednoho fondu, ale jsou uloženy většinou jako součást osobní pozůstalosti pisatele, ne vždy musejí být roztrženy a

inventarizované. Druhým zdrojem jsou edice. V českém prostředí existují dvě hlavní vlny edic ego-dokumentů vojáků první světové války. Tou první je doba meziválečná, druhou je doba od roku 1989 do současnosti. V období meziválečné první republiky se jednalo převážně o edice zpětně psaných vzpomínek legionářů. Jako příklad bych uvedl dvě monumentální edice *Domov za války*²⁵ a *Cestami odboje*²⁶, z nichž každou tvoří pět dílů, ve kterých jsou uvedeny vzpomínky účastníků války, převážně legionářů. Dále vycházely jednotlivé memoáry knižně nebo v denním tisku. Prvorepublikové edice mají společné, že se jednalo převážně o publicistické edice (ne vědecké), zcela v duchu převládající legionářské legendy. Texty, vycházející ve druhé vlně, tedy od roku 1989 do současnosti, jsou většinou vědecké edice, vydávané například různými výzkumnými institucemi, regionálními muzei, a podobně. Vedle vzpomínek se vydávají také dobově psané deníky, kromě textů legionářů se vydávají také písemnosti českých vojáků rakousko-uherské armády. Třetí možností, kde se ego-dokumenty nacházejí, je v držení soukromých osob, rodinných příslušníků, kteří tyto písemnosti uchovávají jako součást rodinného odkazu jejich předka. Tyto písemnosti jsou pochopitelně ve větší míře badatelsky nedostupné. Kromě toho, jak trefně upozorňuje Petr Jelínek²⁷, mnoho písemností bylo v průběhu času nenávratně ztraceno nebo zničeno, „o to cennější je ta část, která je vědomě uchovávána v pozůstalostech u rodinných příslušníků bývalých čs. legionářů, často s výhledem na předání některé odborné instituci.“²⁸

Hlavními prameny této práce jsou zejména deníky, v menší míře vzpomínky a dopisy poštou. Jedná se převážně buď o archivní texty, nebo o moderní vědecké edice, u kterých lze předpokládat vyšší míru autenticity textu. Autory zkoumaných textů jsou jak legionáři, tak i čeští vojáci rakousko-uherské armády. Vzhledem k tomu, že o legionářích bylo napsáno mnoho, snažím se dávat prostor také českým vojákům rakouské armády. Ale jelikož tato práce není zaměřena výhradně na jednu nebo druhou z těchto skupin pramenů, snažím se užívat jejich ego-dokumenty v podobné míře. Nejzajímavější a nejhodnotnější z tohoto pohledu jsou deníky, které zahrnují jak pisatelovu službu v rakouské armádě, tak i případné působení v legiích. Naproti tomu v této práci záměrně neužívám zmiňované prvorepublikové legionářské vzpomínky.

²⁵ Žipek, Alois: *Domov za války (Svědectví účastníků)*, Praha 1929–1931.

²⁶ Zeman, Adolf: *Cestami odboje (Jak žily a kudy táhly čs. legie)*, Praha 1926–1929.

²⁷ Jelínek, Petr: *Památky na čs. legionáře v soukromých sbírkách – významný zdroj obecných informací i svědectví o konkrétních osobních příbězích na příkladu tří čs. legionářů z Jižních Čech*, in: Petráš, Jiří (ed.): *Československé legie a první světová válka*. České Budějovice 2001. S. 5–11.

²⁸ Tamtéž.

Takové texty jsou spíše prostředkem sebe prezentace legionářů a nástrojem budování legionářské legendy.

Ve své práci v hojně míře užívám citáty z pramenů. Citované úryvky archivních pramenů ponechávám v co největší možné míře tak, jak byly zapsány jejich autory, tedy i s případnými gramatickými nebo stylistickými chybami.

Nejdůležitější z užitých pramenů bych rád představil podrobněji.

Deník Jindřicha Bejla²⁹ je pozoruhodný a značně rozsáhlý text, ve kterém autor popisuje svou účast v první světové válce od nástupu k 11. pěšímu pluku v Písku, boje na srbské a ruské frontě, pád do zajetí a působení v československých legiích (5. střelecký pluk) až po velmi dlouhou cestu zpět domů do vlasti. Deník je hodnotný mimo jiné právě tím, že popisuje jak službu v rakouské armádě, tak i vstup do československého dobrovolnického vojska. Jelikož se jedná o dobově psaný deník, není text ovlivněn pozdější prvorepublikovou legionářskou legendou.

Velmi zajímavým pramenem je kniha *Zapomenuté hlasy*³⁰, ve které editoři Marie Krulichová a Milan Jankovič shromáždili řadu drobných památek, jako jsou dopisy nebo kresby českých vojáků první světové války. Pro naše účely je podstatná sada dopisů poštou českého vojáka Jana Šmatlána. Dopisy nás provázejí jeho cestou z Jaroměře, kam byl povolán na výcvik, přes Hradec Králové až po odchod do boje s 2. praporem polních myslivců 98. pluku na haličskou frontu, kde v bitvě o řeku San padl. Kniha je hodnotná tím, že se jedná o kompletní edici dopisů poštou českého vojáka, což je dílo v českém prostředí zcela unikátní (podle mého soudu se jedná o jedinou edici kompletní korespondence). Edice byla umožněna tím, že dopisy byly rodinou vojáka předány Památníku národního písemnictví v Praze. Kniha také představuje výjimku z mého tvrzení, že podobné texty vycházejí zejména po roce 1989, neboť byla vydána již v roce 1986.

²⁹ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

³⁰ Krulichová, Marie; Jankovič, Milan: Zapomenuté hlasy. Hradec Králové 1986.

Dalším hodnotným pramenem je deník Josefa Jiráska.³¹ Pisatel nastoupil k 18. pěšímu pluku v Hradci Králové, se kterým odjel bojovat na ruskou frontu, kde byl záhy zajat, pobýval v zajateckých táborech a v roce 1917 zemřel na tyfus. Text deníku uschoval pisatelův blízký přítel a po návratu do vlasti jej odevzdal jeho rodině, která jej uchovávala jako cennou památku; v roce 2009 byl deník vydán knižně.

Velice zajímavým pramenem je deník Aloise Eliáše³², příslušníka 28. pěšího pluku v Praze. Dobově psaný deník líčí pisatelovu službu v českém pluku rakouské armády, bojové nasazení, pád do zajetí a pobyt v ruském zajetí. Dodejme, že později Eliáš vstoupil do československého dobrovolnického vojska (5. střelecký pluk), ještě v průběhu války byl převezen z Ruska do Francie (což bylo tehdejším cílem československého zahraničního odboje, avšak podařilo se to uskutečnit jen u menší části vojáků), kde se zúčastnil bojů na západní frontě. V meziválečné Československé republice pokračoval ve vojenské a diplomatické kariéře. Za druhé světové války se stal předsedou protektorátní vlády, spolupracoval s odbojem a v roce 1942 byl popraven nacisty jako symbol českého vlastenectví a odporu. Tyto události však v deníku zachyceny nejsou. Jelikož text deníku vznikl průběžně během prožívaných událostí (a dávno před Eliášovým vstupem do legií), přináší velmi autentický popis pisatelových prožitků během první světové války.

Dalším zajímavým pramenem jsou vzpomínky Františka Černého.³³ Jedná se o přepis deníkových poznámek, který autor pořídil krátce po válce v roce 1919. Přestože se jedná o poválečné vzpomínky, je na nich velmi hodnotné, že nevznikly v duchu tehdy převládající atmosféry a způsobu vzpomínání, nebyly ovlivněny meziválečnou legionářskou legendou. Naopak pisatel nijak nezpochybňuje své působení v rakouské armádě ani svou lojalitu k armádě i monarchii.

Dále bych uvedl deník Františka Kubíka.³⁴ Pisatel se účastnil bojů nejprve proti Rusům, pak byl převelen na italskou frontu. Deník je zajímavý tím, že v něm pisatel hovoří o skutečnostech, které se v jiných podobných textech příliš neobjevují. Například

³¹ Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009.

³² Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999.

³³ Černý, František: Moje záznamy ze světové války 1914–1918. Praha: 2014.

³⁴ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

se na několika místech zmiňuje o tom, jak si s blízkým přítelem plánují útěk, ke kterému ale nikdy nedošlo. Ještě zajímavější je, že velmi otevřeně hovoří o svých nemocích a zraněních a dokonce velmi detailně popisuje své sebezranění, pomocí kterého se chtěl vyhnout bojům na frontě.

Dalším pramenem je deník Augustina Mudráka.³⁵ Pisatel se účastnil bojů na ruské a později na italské frontě. Většinu své služby strávil jako zdravotník přímo na frontě, takže jeho deník obsahuje mnoho poznámek o ošetřování zraněných vojáků a přináší cenné svědectví o devastujících účincích moderní války na bojující vojáky. Deníkové zápisky Augustina Mudráka byly po dlouhou dobu uchovávány u jeho rodiny jako cenná památka, vydány byly až v roce 2011.

Rád bych uvedl také deník Karla Stuchla.³⁶ Pramen je zajímavý tím, že popisuje službu pisatele v rakouské armádě u 7. zeměbraneckého pluku, dobu strávenou v ruském zajetí a také službu v československém dobrovolnickém vojsku ve 4. střeleckém pluku. Stuchl byl civilním povoláním učitel (do služby nastoupil jako jednorozční dobrovolník) a měl blízko k vlasteneckým a slovanským ideálům, se kterými přicházel na frontu. V ruském zajetí jej však čekalo hluboké zklamání a deziluze; namísto slovanské vzájemnosti a bratrství zde našel spíše nepochopení a neznalost a zejména hrubé zacházení ze strany ruských dozorců.

Příkladem archivního textu může být deník Josefa Maxy³⁷, příslušníka 88. pěšího pluku z Berouna. Jedná se o velmi zajímavý a pro historickou analýzu bohatý pramen, který popisuje Maxův odjezd k pluku, boje na frontě a pobyt v ruském zajetí. Josef Maxa byl povolán k pluku již na počátku války v roce 1914, do zajetí padl 7. února 1915 a 20. dubna 1916 končí zápisky (ke konci už značně stručné a heslovité). Pisatel nedlouho nato vstoupil do československého dobrovolnického vojska, konkrétně 24. června 1916 (1. střelecký pluk). Podstatné je, že text deníku vznikl ještě před vstupem „do vojska“, nemohl být ovlivněn legionářskou legendou a přináší mnohem autentičtější svědectví o pisatelových prožitcích. Například pád do zajetí není interpretován jako dobrovolné přeběhnutí, ale jako následek silného nepřátelského útoku. V ruském zajetí Maxa nepocíťoval slovanské bratrství, ale ze začátku strach, pak pocity odcizení, nudy a stesku po domově.

³⁵ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011.

³⁶ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

³⁷ Maxa, Josef: Válečný deník. SOkA Beroun.

Dalším příkladem archivního pramene je deník Václava Pinkase³⁸, příslušníka berounského 88. pěšího pluku. Každý pramen bývá něčím zajímavý a unikátní. Zatímco obvykle bývají deníky z první světové války strukturovány národnostním hlediskem, zde se prakticky neobjevuje. Namísto toho pisatel strukturuje své zápisky hlediskem, které jsem nazval (proto)třídní. Text je stylizován z pohledu prostého dělníka, který musí bojovat za zájmy bohatých, bez ohledu na to, jaké národnosti. Objevuje se zde dichotomie prostý lid na jedné straně a bohatí páni na straně druhé, namísto obvyklejšího členění, které by vytvářelo dichotomii mezi českou národní společností a rakousko-uherskou monarchií. Také válka je chápána jako boj prostých lidí za zájmy bohatých, ne jako boj příslušníků národa za národní zájmy. S tím může souviset také to, že u něho výrazně převažuje regionální identita nad národní. Za svůj domov a svou „vlast“ považuje spíše rodné město Loděnice, než celé Čechy; za krajany považuje pouze rodáky z obce a blízkého okolí, ne všechny Čechy. S jeho třídní identitou může souviset také jeho značně materialistické chápání světa a jeho odmítání, nepochopení a kritizování církve.

Dalším archivním pramenem je text Václava Čadského³⁹, příslušníka 28. pražského pěšího pluku. Pisatel se účastnil bojů na ruské frontě. Svou službu nechápal jako plnění povinnosti, jak bývá v ego-dokumentech českých vojáků obvyklé, ke službě v armádě pociťoval především odpor. K rakousko-uherské armádě ani monarchii necítil žádnou loajalitu. Také Čadský, stejně jako mnoho českých vojáků, padl do ruského zajetí. Zapsal si, že když se jeho jednotka ocitla v obklíčení ze všech stran, měl ještě příležitost utéct, ale neměl „již valné chuti“. Svě zajetí tak prezentuje jako využitou příležitost, jak se vyhnout bojům na frontě. Ani zde se však nejedná o spontánní dobrovolný přechod do zajetí, jak jej popisuje legionářská legenda. Čadský mnohem později vstoupil do československých legií, ale toto období již není v deníku zachyceno, proto také text deníku není ovlivněn legionářskou legendou.

Tento drobný výčet bych uzavřel deníkem Roberta Mráze⁴⁰, který narukoval k 14. zeměbranceckému pluku v Brně. Poté byl pisatel odvelen na alpské bojiště na italské frontě, kde následně strávil celou válku. Pisatelova vojenská služba tedy začala u převážně českého pluku, se kterým, stejně jako s českou vlastí, se plně identifikoval. Na

³⁸ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

³⁹ Čadský, Václav: Zápisky bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

⁴⁰ Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha.

frontě působil u národnostně smíšené jednotky. Zatímco legionářská tradice často hovoří o národnostních konfliktech u jednotek, zde žádné národnostní konflikty nenacházíme. Tento deník je zajímavý ještě jednou skutečností. Jako jeden z mála pisatelů Mráz hovoří o tom, že při útocích odmítá zabíjet nepřátelské vojáky, ne snad z ideologických nebo nacionálních důvodů, ale čistě z důvodů morálky a lidskosti.

Tento seznam pramenů v žádném případě není vyčerpávající. Není to výčet všech editovaných a ani zdaleka všech archivovaných pramenů, ani se nejedná o seznam všech pramenů této práce (ten je uveden na konci textu). Mým cílem bylo představit nejdůležitější a nejzajímavější prameny této práce, které se při analýze objevují nejčastěji a dostávají nejvíce prostoru.

Metodologická reflexe

Na tomto místě bych rád představil teoretický a metodologický rámec předkládané práce. Hlavními inspiračními zdroji jsou historická antropologie Richarda van Dülmena a historicko-sémantická diskursivní analýza Ariberta Reimanna. Oba přístupy si představíme podrobněji. Další relevantní literaturu pak představuji v úvodu jednotlivých kapitol.

Tato práce se řadí k oboru historická antropologie, jak ji definoval Richard van Dülmen v knize *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*.⁴¹ Doménou historické antropologie je důraz na aktéra dějin a jeho subjektivní vnímání a prožívání každodenní reality, snaha o zachycení aktérských prožitků a pohled na prožívané události jakoby „zdola a zevnitř“. Přestože historická antropologie se obvykle zaměřuje na jiná období, než je první světová válka, její orientaci na aktéra jako důležitého účastníka historie považuji za velmi inspirativní i v tomto výzkumu. V souladu s historickou antropologií se tedy pokouším zkoumat dané téma ne z perspektivy vojenských dějin, ale z perspektivy člověka jakožto účastníka a aktéra dějin. Zaměřuji se zejména na výzkum individuálních a subjektivních prožitků českých vojáků, na výzkum jejich identit, individuálního smýšlení, jednání a motivací a tak podobně; a samozřejmě na reprezentace těchto témat na stránkách jejich ego-dokumentů. Velmi podstatný je mikro-historický aspekt výzkumu, což znamená zmenšení měřítka

⁴¹ Dülmen, Richard van: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha 2002.

výzkumu a zaměření se na konkrétní, individuálně smýšlející a jednající aktéry, kde „velké“ vojenské dějiny slouží pouze k dokreslení kontextu, ve kterém se aktéři pohybovali.

Základem historické antropologie je kvalitativní analýza pramenného materiálu. Nezbytným bodem analýzy ego-dokumentů je jejich interpretace. Odpovědi na zkoumané otázky se v textech nenalézají samy o sobě, ale je třeba podrobit je kritické interpretaci a analýze. V nutnosti interpretace pramenů se historická antropologie hlásí k odkazu antropologa Cliforda Geertze, který v práci *Interpretace kultur*⁴² upozornil na to, že bezprostřední vhled do zkoumané kultury (nebo doby) není možný, badatel se pouze může pokusit pomocí tzv. „zhuštěného popisu“ o interpretaci systému významů a symbolů, jak Geertz chápe kulturu, a jakožto „interpretaci druhého řádu“ rekonstruovat chápání a prožitky z „perspektivy domorodce“. V našem případě se tak můžeme pokusit interpretovat pohled tzv. „zdola a zevnitř“ očima aktérů a přímých účastníků první světové války. Vždy je však třeba mít na paměti, že absolutní vhled do aktérova úhlu pohledu je badatelsky nedostupný, vždy se jedná o badatelovu interpretaci. Ovšem nejen naše čtení textu, ale i samotný text je už interpretací, kterou učinil jeho autor. Naše čtení tak je setkávání dvou systémů, z nichž jedním je text jakožto určitá forma zhuštěného popisu a druhým je náš pokus o interpretaci.

Geertz soudí, že je možné skutečnost pomocí zhuštěného popisu interpretovat jako text, otázkou ovšem je, zda je možné opačným způsobem interpretovat text a získat tak poznatky o skutečnosti. Zde narážíme na podstatné překážky, které jsou dány samotnou povahou ego-dokumentů. Dle mého názoru je velmi užitečné uvědomit si diskursivní charakter ego-dokumentů jakožto historického pramene: v textu ego-dokumentu nám není bezprostředně přístupná identita subjektu ani jeho individualita, ale pouze jeho vlastní diskursivně strukturovaná reprezentace této subjektivity a identity. Písemné sdělení každého autora ego-dokumentu je diskursivně strukturované, konkrétně v případě deníků českých vojáků první světové války se může jednat o vlivy národní tradice, očekávání, vzdělání nebo znalosti jiných podobných textů, v případě zpětně psaných pamětí pak o vlivy ideologie nebo legionářské legendy.

⁴² Geertz, Clifford: *Interpretace kultur*. Praha 2000.

Zajímavé narativně-poststrukturalní inspirace nacházíme u Paula Veyna.⁴³ Ani podle něho prameny, tedy stopy, které události zanechávají v historii, neobsahují historickou pravdu, ale pouze odpovídají na otázky, položené badatelem. Takto získané odpovědi ovšem nevytvářejí obecně platné zákony nebo struktury, nýbrž náležejí pouze do zápletky jednotlivé zkoumané události; podle Veyna tedy historie není nomotetická věda, ale ideografická. Veyne také upozorňuje, že historická analýza neprobíhá deduktivně, tedy odvozováním jednotlivých událostí ze znalosti obecných zákonitostí, ale induktivně, tedy zkoumáním jednotlivých událostí, přičemž případné zobecnění je vždy pouze nepravidelné. Ani prameny nejsou součástí všeobecně platného systému zákonů, naopak jsou v historickém poli roztroušeny nahodile a nepravidelně. Stejně tak nemůžeme hledat zákonitosti, platné pro všechny prameny jednoho druhu zároveň. Odpovědi na získané otázky tak přísluší právě onomu konkrétnímu textu. V našem případě tak historik nemá možnost vyvodit odpovědi, platné pro všechny autory prvoválečných deníků, má pouze možnost hledat v odpovědích častěji se opakující pravidelnosti. V tomto konkrétním případě tak můžeme sledovat, jaké reprezentace se v ego-dokumentech českých účastníků války objevují, zda jsou některé častější, než jiné, a podobně. Důrazem na diskursivitu ego-dokumentů se dostáváme ke druhému hlavnímu inspiračnímu zdroji, kterým je historicko-sémantická diskursivní analýza Ariberta Reimanna.

Druhým metodologickým inspiračním zdrojem této práce je historicko-sémantická diskursivní analýza podle článku Ariberta Reimann *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*⁴⁴ (*Sémantika válečné zkušenosti a historická diskursivní analýza*). Na rozdíl od „klasické“ diskursivní analýzy se tato metoda více zaměřuje na individuální prožitky, které jsou ovšem považovány za výsledek procesu symbolické konstrukce a textualizace. V tomto konceptu se historické prameny musí považovat za symbolické konstrukce a diskursivně sedimentované historické prožitky. Z toho důvodu historicko-sémantická diskursivní analýza musí být analýzou symbolické textualizace prožitku. To znamená, že striktně vzato prožitek není reálnou historickou kategorií, ale výsledkem diskursivní symbolické textualizace. Obsah prožitku, reprezentovaného v textu pramene, je ovlivněn diskursivními normami

⁴³ Veyne, Paul: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec 2010.

⁴⁴ Reimann, Aribert: *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*. In: Buschmann, Nikolaus; Carl, Horst (eds.): *Die Erfahrung des Krieges. Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg*. Paderborn, München, Wien, Zürich 2001. S. 173–193.

vnímání a vytváření významů. Proto se při analýze musíme zaměřovat více na symbolickou konstrukci a textualizaci prožitku, než na obsah prožitku jako takový. Individuální aktérské prožitky, jejichž výzkum je cílem této práce, jsou prezentovány v procesu textualizace, ne tolik ve smyslu obsahu popisovaného prožitku, ale spíše ve smyslu symbolické konstrukce subjektivní perspektivy aktéra.

Představme si citovaný článek blíže. Podle Reimanna byl ve všech společnostech, účastnících se války, zformulován koncept „válečné zkušenosti“, což je sociální a kulturní komunikativní přenos, pomocí kterého se domácí společnosti manifestuje válečný prožitek zúčastněných. Například v případě Velké Británie i Německa byla zkušenost první světové války prostředkem kulturního porozumění válečné společnosti sobě samé a zároveň také klíčovým prostředkem veřejného boje o výklad války. Válečná zkušenost se nezúčastněným od zúčastněných předává prostřednictvím publikací dopisů poštovní a válečných deníků, působení veteránských spolků, válečné literatury a podobně. Autor uvádí, že je třeba pustit se do explicitní revize pojmu válečné zkušenosti a dekonstruovat jej dvojnásobně: jednak se musí analyzovat komunikativní logika, se kterou účastníci války formulovali svou zkušenostní perspektivu do společensky relevantní „válečné zkušenosti“, a jednak je třeba i tuto zkušenostní perspektivu vložit do jejího situačního a kulturního kontextu. Nově definovaná válečná zkušenost již není reálná historická kategorie, ale konstituuje se v procesu diskursivní textualizace. Pro sémantickou analýzu to znamená, že zkušenost není reálná kategorie, ale musí se nejprve vyvinout v dobovém pramenném materiálu, přičemž jazyk se zde vyskytuje jako médium přenosu.

Reimann dále uvádí, že ve výzkumu prožitků první světové války se postupně vyvinuly tyto tendence. Do popředí zájmu se nejprve dostaly dějiny všedního dne, válka „obyčejných lidí“ a výzkum „skutečných“ dějin každodennosti. Druhou tendencí je zájem o „nezprostředkovanou“ perspektivu prožitku, přičemž se do středu zájmu diskuse o válečné zkušenosti dostává poštovní. Třetí tendencí pak je interdisciplinární jazyková analýza. Diskursivně analytický přístup lze použít ke studiu procesů tvoření sociálních skupin a jejich diferenciaci i ke studiu individuálních zkušeností jako procesu symbolické konstrukce.

Jako příklad interpretace textu autor uvádí dopis anglického kapitána Willa Orcharda otci ze dne 5. května 1917. V dopise Orchard popisuje situaci, kdy viděl

skupinu zraněných civilistů, jak s hrůzou v očích utíká před postupujícím nepřítelem. Tento zážitek jím otřásl a zapsal si, že by byl schopen obětovat cokoli, aby zabránil utrpení bezbranných. Je zde textualizována dichotomická reprezentace válečné skutečnosti, která odlišuje obranyschopné vojáky a bezbranné civilisty. Role armády jako ochránce civilistů před ničivou mocí války bývá často asociována s ženami a dětmi. Fronta je konotovaná s muži – ochránci, zatímco domov se konotuje s ženami, které potřebující chránit. Služba na frontě pro tohoto vojáka znamenala „trpět bolest pro ženy staré dobré Anglie“. To se projevuje ve více rovinách: v psaní dopisů jako takovém, v diskursivně dichotomicky strukturované válečné společnosti a v morálně formulované konstituci role důstojníka na frontě (jako ochránce). Citovaný text tak poukazuje na diskursivní funkci kulturních stereotypů při textualizaci válečné zkušenosti.

Druhým příkladem, který autor uvádí, je interpretace v rámci kontextu. Reimann předkládá událost, která nastala o vánocích 1914, kdy došlo v jednom místě západní fronty k přerušení bojů a setkání Angličanů a Němců v zemi nikoho; událost uvádí opět citátem z dopisu. Poukázání na jazykovou konstituci zkušenosti může sloužit k analýze kulturních okolností dané situace, kdy angličtí vojáci narazili v zemi nikoho na „fajn kluky“, jak bylo uvedeno v citovaném dopise, a objasnění toho, jak tato nezvyklá válečná zkušenost vznikla. Za běžných válečných okolností by zřejmě nikdo z vojáků takto nepřítele nenazýval.

Autor shrnuje, že obsah, který přinášeli očití svědkové polních bitev, byl vždy podmíněný soudobými normami vnímání a vytváření jeho významové perspektivy, která se hrávala podstatnou roli při nevědomých procesech kulturní konstituce zkušenosti. Historická analýza musí být vždy konfrontována s problémem, že „autentické události“ a „prožitky“ z perspektivy „obyčejných lidí“ jsou vždy příklady kulturního utváření. Vědecky přístupné materiály – ať se jedná o řečové texty nebo vizuální prameny – se musí obecně chápat jako symbolické konstrukce a diskursivně sedimentované historické zkušenosti. Historicko-sémantická diskursivní analýza tedy musí vždy být analýzou symbolické zkušenostní textualizace, přičemž se musí snažit zohlednit spíše diskursivně strukturovanou genezi materiálu, oproti takzvanému „reálnému obsahu“ zkušenosti.

Výzkumnou metodou této práce tedy je historická antropologie a historicko-sémantická analýza se zaměřením na induktivní kvalitativní analýzu textových pramenů.

Trendy ve výzkumu první světové války v českém dějepisectví

Jelikož téma první světové války je natolik rozsáhlé, že by nebylo možné a ani účelné popisovat výzkum v celé jeho šíři, zaměřím se výhradně na výzkum prožitků zúčastněných vojáků; velké vojenské dějiny ponechám stranou. Také se pokusím nastínit trendy převládající ve výzkumu vojáků první světové války v českém dějepisectví, spíše než jednotlivé práce. Toto představení trendů výzkumu nám pomůže udělat si představu o historické proměnlivosti tématu prožitků první světové války, a také pomůže zasadit tuto práci do historiografického kontextu.

První vlna zájmu o zkušenosti a prožitky českých účastníků války nastala v meziválečném období. V období první republiky vycházely knižně i novinově vzpomínky československých legionářů; historiografie a publicistika se zajímaly o vzpomínky legionářů na účast v národně-osvobozeneckém boji. Prvorepublikové dějepisectví a publicistika vytvořily specifickou interpretaci první světové války, která se stala všeobecně platnou pro nejširší veřejnost. První světová válka byla chápána jako aktivní boj československých vojáků za národní a státní samostatnost. Vznikla tzv. legionářská legenda, která vytvořila obraz československého vojáka jakožto národně uvědomělého legionáře, který při první příležitosti přeběhl k nepříteli a vstoupil do československého dobrovolnického vojska, aby mohl bojovat za vznik samostatného státu. Za představitele českého vojáka první světové války byl považován legionář, přestože legionáři tvořili menšinu všech českých vojáků, odvedených ke službě v rakousko-uherské armádě.⁴⁵ Legionářský válečný prožitek byl menšinový, většina českých vojáků se do zajetí nikdy nedostala. Ale ani mezi těmi, kteří se do zajetí dostali, netvořili legionáři většinu, mnohem více jich zůstalo až do konce války v zajateckých táborech. Historik Jan Galandauer trefně shrnuje, že *„Historická paměť legionářů, kteří bojovali za samostatný československý stát, se stala v československém státě určující, i když se jednalo o paměť menšiny. Legionáři bojovali za ideu, která zvítězila, a*

⁴⁵ Galandauer, Jan: Vzpomínky. O struktuře české historické paměti. *Historie a vojenství* 45, 1996, č. 1. S. 132–136.

*legionářská tradice se stala tradicí armády československého státu, jakož i součástí ,státní ideologie‘.*⁴⁶

Zajímavé a velmi podstatné je, že s tímto obrazem pracovalo nejen dobové dějepisectví, ale také vzpomínky účastníků. Nedomnívám se, že by všichni tito pisatelé chtěli záměrně své vzpomínky ,upravovat‘. Ne všichni účastníci chtěli užívat vzpomínky jako součást své sebezprezentace, například kvůli kariéře, působení v legionářských organizacích apod., naopak mnoho vzpomínek řadových vojáků bylo určeno především členům rodiny⁴⁷ a zveřejněno bylo až na sklonku života pisatele, nebo dokonce až posmrtně z jeho pozůstalosti. Přesto je zcela jasně patrný rozdíl mezi dobově psanými deníky a zpětně psanými vzpomínkami. Tuto skutečnost lépe pochopíme užitím konceptu kolektivní historické paměti a jejího vlivu na paměť individuální. Jak říká Maurice Halbwachs⁴⁸, kolektivní paměť vytváří interpretační rámce, ve kterých rozumíme individuálním vzpomínkám. Jan Assmann⁴⁹ dodává, že paměť si počíná rekonstruktivně, minulost se v ní neuchovává jako taková, ale je soustavně reorganizována proměňujícími se referenčními rámci postupující přítomnosti.⁵⁰ Ve zpětně psaných vzpomínkách proto mohlo dojít k reinterpetaci vzpomínaných událostí, k jejich novému chápání a vysvětlování pod dojmem převládající atmosféry specifického vzpomínání na období první světové války, které prvorepubliková společnost chápala právě jako aktivní boj o národní a státní samostatnost.⁵¹ Z toho důvodu je třeba prvorepublikové (legionářské) vzpomínky považovat za velmi specifický typ pramene, který je třeba posuzovat jako v době vzniku memoárů vytvářený obraz účastníků, a je nutné je posuzovat odděleně od deníků nebo dopisů polní pošty.

⁴⁶ Tamtéž. S. 134.

⁴⁷ Viz např. předmluva ke vzpomínkám Františka Šmídy: „*Rozhodl jsem se tedy sepsat své vzpomínky pro své děti a pro vnoučata, aby věděly, co jejich děda prožil v dobách velké války.*“ Šmída, František: *Vzpomínky z vojny 1914–1919*. Olomouc 2014. S. 7.

⁴⁸ Halbwachs, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha 2009.

⁴⁹ Assmann, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001.

⁵⁰ Tamtéž. S. 41–42.

⁵¹ Více viz Bubeník, Daniel: *Koncept vývoje a čeští vojáci první světové války*. In: Hanovská, L., Horský, J., Hroníková, L. a kol. (eds.): *Evolvendi anthropologicae. Vývoj v antropologických perspektivách*. Praha 2012. S. 239–245.

V první republice převládla tradice legionářství, avšak interpretace válečných událostí byly zatíženy celou řadou legionářských legend.⁵² Na tomto místě není prostor detailně rozebírat veškeré legionářské legendy, připomeňme pouze, že mám na mysli např. dobrovolné vlastenecky motivované přebíhání do zajetí, nespolehlivost českých vojáků, střelbu německých vojáků na vzdávající se Čechy, neochotu českých vojáků střílet na Srby a Rusy, odhazování výzbroje a munice s cílem poškodit rakouské vojenské snažení, apod.⁵³

Zájem o vzpomínky účastníků války byl přerušen s koncem první republiky. Poválečné socialistické dějepisectví příliš velký zájem československým vojákům první světové války nevěnovalo. Zejména československé legie byly opomíjeny, jelikož vše spojené s masarykovskou první republikou bylo v nemilosti, a legie zvláště, neboť bojovaly na Sibiři proti bolševickým vojskům. Legionářská tradice byla buď marginalizována, nebo zcela odmítána a kritizována. Vývoj vztahu komunistického režimu k legiím popisuje Jan Galandauer⁵⁴: bezprostředně po únoru 1948 byl učiněn pokus legionářskou tradici „pokrokově“ interpretovat jako společný boj československých legionářů a rudé armády proti společnému nepříteli, Němcům; „Zborov“ měl být nahrazen „Bachmačem“, o boji legionářů s bolševiky na Sibiři se mlčelo. Tento smířlivý postoj byl však velmi brzy, již na počátku 50. let, nahrazen velmi tvrdým odmítnutím legionářské tradice, která zcela zmizela z veřejného života. Období čirého nepřátelství vůči legionářské tradici bylo krátce narušeno příchodem „pražského jara“ v roce 1968, následovalo hluboké normalizační mlčení, které přerušilo až politické uvolnění v druhé polovině osmdesátých let, kdy se opět začala postupně objevovat otázka významu legií pro vznik československého státu.⁵⁵

Druhou velkou vlnu zájmu o československé vojáky Velké války přinesla až doba po roce 1989. Historiografie se začala zajímat jak o legionáře, tak nově i o vojáky, kteří zůstali po celou válku v rakousko-uherské armádě. Namísto prvorepublikových

⁵² Legionářskou tradicí (tradicí legionářství) rozumíme navazování na hodnoty legionářství. Za první republiky tvořila určující tradici armády československého státu. Naproti tomu legionářskou legendou rozumíme prvorepublikové mýty, zkreslení a reinterpretace, například dobrovolné přechody českých vojáků do zajetí za zvuků plukovní hudby, nespolehlivost/národní uvědomění českých vojáků, a podobně.

⁵³ Více viz Bubeník, Daniel: Naši hoši nebo banda soldátů. In: Hudeček, Ondřej; Tomášek, Vojtěch a kol. (eds.): Vědomí hodnot. Hodnoty (nejen) v antropologických perspektivách. Praha 2015. S. 81–92.

⁵⁴ Galandauer, Jan: 2. 7. 1917. Bitva u Zborova. Česká legenda. Praha 2002.

⁵⁵ Tamtéž. S. 135–149.

legend a reinterpretací se moderní historiografie snaží o pohled tzv. „bez legend“⁵⁶, tedy o pohled nezatížený dřívějšími ideologickými deformacemi.

Spolu s Karlem Pichlíkem a již zmiňovaným Janem Galandauerem je významným představitelem tohoto přístupu Josef Fučík, který se tématu českých vojáků v první světové válce věnuje systematicky a je autorem celé řady knih.⁵⁷ Josef Fučík se ve svých knihách snaží o rehabilitaci českých vojáků rakousko-uherské armády a jejich návrat do historie, odkud byli – jeho vlastními slovy řečeno – legionářskou legendou doslova vymazáni.⁵⁸ Fučík nesouhlasí s legendami o nespolehlivosti českých vojáků a jejich hromadném přebíhání k nepříteli. Například v knize *Osmadvacátníci*⁵⁹ autor vyvrací legendární přechod 28. pražského pluku do ruského zajetí, který představuje jakousi ikonu legionářské legendy. Podle této legendy měli příslušníci pluku přejít do zajetí dobrovolně bez jediného výstřelu, pochodovým krokem za zvuku plukovní hudby. Namísto toho Fučík uvádí, že příslušníci pluku byli zajati po těžkých bojích, zdecimovaní nedostatkem výbroje a výstroje, nedostatkem potravin a nepříznivými povětrnostními podmínkami. Nespolehlivost českých pluků a jejich neochotu bojovat označuje jednoznačně za dílo dobové propagandy. Podle Fučíka legenda vznikla již za války: rakouská armáda vysvětlovala zrádným chováním českých pluků své vojenské neúspěchy, představitelé československého odboje ji používali jako propagandistický nástroj v národněosvobozeneckém boji. Podle autora se však české pluky účastnily bojů stejně, jako ostatní pluky rakousko-uherské armády a tíhu bojů nesly měrou vrchovatou. Místo o nespolehlivosti hovoří o plnění povinnosti – bez nadšení, avšak také bez zjevné snahy se plnění této povinnosti vyhýbat.⁶⁰

⁵⁶ Termín „bez legend“ odkazuje ke knize Karla Pichlíka *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918: Zápas o československý program*. Panorama. Praha 1968, 1991. Termínem „bez legend“ se označuje moderní přístup k výzkumu československých legií i výzkumu první světové války obecně, očištěný od prvorepublikových legend.

⁵⁷ Zejména Fučík, Josef: *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka Velké války 1914–1918*, Praha 2006. Fučík, Josef: *Generál Podhajský*. Praha, Litomyšl 2009. Fučík, Josef: *Doss Alto – mýtus a skutečnost. Československá legie na italské frontě 1918*. Praha 2014. Dále Fučík, Josef: *Piava 1918*. Praha 2001. Fučík, Josef: *Soča (Isonzo) 1917*. Praha, Litomyšl 1999. Fučík, Josef; Pavlík, Marek: *Sočská fronta 1915–1917. Průvodce po místech bojů vojáků z českých zemí*. Praha 2008.

⁵⁸ Více viz Fučík, Josef: přednáška „Zasažení válkou. Vymazání z historie (čeští vojáci z fronty 1914–1918)“. Národní památník na Vítkově, Praha 10. 11. 2010.

⁵⁹ Fučík, Josef: *Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka Velké války 1914–1918*, Praha 2006.

⁶⁰ Více viz Bubeník, Daniel: *Naši hoši nebo banda soldátů*. In: Hudeček, Ondřej; Tomášek, Vojtěch a kol. (eds.): *Vědomí hodnot. Hodnoty (nejen) v antropologických perspektivách*. Praha 2015. S. 81–92.

Podobným způsobem hovoří také rakouský historik Richard Lein v knize *Pflichterfüllung oder Hochverrat?*⁶¹ (*Plnění povinnosti nebo velezrada?*). Na příkladech zajetí 28. pražského pluku a bitvy u Zborova se z hlediska rakouské historiografie vypořádává s legendami o nespolehlivosti a zradě, které se měly české pluky na rakouské armádě dopustit. Také Lein dochází k závěru, že se nejednalo o žádnou zradu českých vojáků, ale v obou případech proběhly těžké boje, na jejichž výsledku se podepsala celá řada faktorů.

Výjimku může do jisté míry tvořit kniha Jindřicha Marka *Pod císařskou šibenicí*.⁶² První část knihy představuje vzpouru českého pluku v Rumburku v květnu 1918, kterou interpretuje spíše jako vlastenecky motivovaný odpor proti Rakousku-Uhersku, než jako neochotu navrátivších se válečných zajatců znovu se vrátit na frontu v řadách rakouské armády. Druhá část knihy popisuje činnost československých legionářů v Itálii, kteří působili jako průzkumníci a pronikali za frontu do týlu nepřítele, a dále připomíná legendární bitvu československých legií na Doss Alto⁶³, která je jedním z podstatných motivů legionářské legendy.

Obecně můžeme říci, že dnešní historiografie upustila od paradigmatu nespolehlivosti českých vojáků a jejich hromadného přebíhání k nepříteli za účelem vstupu do legií. Namísto toho hovoří o motivu plnění povinnosti, který se velmi často objevuje také v pramenech této práce. Nejedná se o válečné nadšení, ale ani o hromadné vyhýbání se službě; v současné odborné literatuře se spíše hovoří o spořádané mobilizaci, nástupu k plukům a řádném plnění vojenské služby. Na druhou stranu nelze ani tvrdit, že by všichni čeští vojáci byli bezpodmínečně loajální k Rakousku-Uhersku (jak dokládá jedna z kapitol této práce) a byli ochotni bojovat za monarchii až do posledního dechu. Je zkrátka třeba posuzovat ego-dokumenty těchto vojáků individuálně, velmi pečlivě a obezřetně. Dobrovolné přeběhnutí bojové linie je velmi riskantní a nejistá záležitost⁶⁴, avšak je možné, že část zajatých vojáků využila příležitost a v zajetí viděla možnost, jak se vyhnout dalším bojům na frontě. Motivací těchto vojáků by pak byla snaha dostat se z fronty, spíše než vlastenectví a národní uvědomění. V pramenech se také setkáváme s tím, že vojáci byli zajati z toho důvodu,

⁶¹ Lein, Richard: *Pflichterfüllung oder Hochverrat?: Die tschechischen Soldaten Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieges*. Vídeň 2011.

⁶² Marek, Jindřich: *Pod císařskou šibenicí*. Cheb 2005.

⁶³ Více o bitvě na Doss Alto viz Fučík, Josef: *Doss Alto – mýtus a skutečnost. Československá legie na italské frontě 1918*. Praha 2014.

⁶⁴ Viz Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011.

že kvůli vyčerpání a celkově špatnému stavu nedokázali pokračovat nebo včas ustoupit. A lze jistě předpokládat, že někteří vojáci mohli skutečně přeběhnout z vlasteneckých důvodů, avšak v žádném případě by se nejednalo o hromadný jev. Je nepochybné, že většina zajetí byla následkem vojenské porážky. Je třeba vzít v úvahu, že vzhledem k nestabilitě východní fronty (kde se také soustředila největší část českých válečných zajatců a kde vznikly nejpočetnější dobrovolnické jednotky) zde zajetí tvořilo velký díl válečných ztrát všech zúčastněných armád. Odhaduje se, že zajatci tvořili třetinu všech ztrát rakousko-uherské armády na této frontě a polovinu ztrát armády ruské.⁶⁵ Nejsem si však vědom toho, že by se v jiném národním prostředí, než českém, vytvořila legenda o dobrovolném přebíhání.

Také je velmi nepravděpodobné, že by čeští vojáci přebíhali přímo za účelem vstupu do legií (pokud by se tak stalo, byl by to spíše ojedinělý jev). Ostatně existence osvobozené armády, bojující v řadách protivníka, nemusela být v té době bezprostředně známá.⁶⁶ Častěji se čeští vojáci s náborovou činností setkávali až v zajateckých táborech. Nic z výše uvedeného však nijak neubírá na statečnosti a obětavosti těch vojáků, kteří se do dobrovolnického vojska skutečně přihlásili a podstoupili celou řadu těžkých bojů. A je nepopiratelnou skutečností, že Čechoslováků, kteří se rozhodli dobrovolně vstoupit do československých jednotek, jako krajané ve Francii nebo jako Češi žijící v Rusku, kteří vytvořili základ tzv. české družiny, případně opustit relativní „bezpečí“ (vzhledem k velmi těžkým podmínkám života v zajateckých táborech ono bezpečí uvádím do uvozovek) zajateckých táborů v Rusku nebo Itálii, a byli ochotni riskovat své životy v boji za národní samostatnost, nebylo málo: uvádí se počet okolo sta tisíc dobrovolníků (sedmdesát tisíc v Rusku, dvacet tisíc v Itálii a deset tisíc ve Francii). Současná historiografie si plně uvědomuje úlohu zahraniční akce při vytváření samostatného Československa.

Domnívám se, spolu se současnou historiografií, že je mnohem zajímavější a přínosnější zkoumat československé vojáky, ať již vojáky v rakouské armádě, nebo

⁶⁵ Vinen, Richard: Evropa dvacátého století. Praha 2007.

⁶⁶ Například voják František Kubík si v říjnu 1918 do deníku poznamenal: „*Veřejně se hovoří, co se před rokem jen šeptalo: Rakousko se rozpadne, máme prý v Rusku z našich zajatců vojsko. Nic určitého se ale neví. Čím je zpráva fantastičtější, tím je lačněji poslouchána.*“ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005. S. 132. Pisatel tak ještě nyní, v podstatě několik dní před koncem války, hovoří o existenci dobrovolnického vojska jako o šeptandě, o které ale nikdo nic určitého neví.

dobrovolníky, kteří vstoupili do československých jednotek, jako konkrétní jedince, jako jednajících a individuálně smýšlejících aktéry, než jako produkt legionářské legendy.

Významným a v současné době zřejmě převládajícím trendem ve výzkumu první světové války je zájem o individuální aktérské prožitky a každodennost českých vojáků. Příkladem moderního pojetí výzkumu je velmi často citovaná kniha Ivana Šedivého *Češi, české země a Velká válka*.⁶⁷ Šedivého záměrem je „*pojmut výklad jako dějiny české společnosti za války a nikoli jako historii české cesty k samostatnosti*“⁶⁸, výklad „velkých“ politických dějin omezuje na srozumitelné minimum, namísto toho klade důraz na rozbor českého válečného zážitku a problematiku vývoje české společnosti v zázemí v oblasti hospodářské, sociální a kulturní.⁶⁹

Prozatím nejnovějším příspěvkem k výzkumu každodennosti českých vojáků první světové války je velmi zajímavá kniha *Bratrstvo. Všední a dramatické dny československých legií v Rusku (1914–1918)*⁷⁰ historika Dalibora Váchy. Kniha popisuje každodennost a prožitky aktérů v zajateckých táborech, v dobrovolnickém vojsku a na frontě, zajímá se o záležitosti všedního dne, jako např. o ubytování nebo stravu vojáků, ale také o zkušenosti vstupu do vojska, prožitek pobytu v zajetí, trávení volného času, a podobně. Prameny knihy tvoří téměř výhradně prvorepublikové legionářské vzpomínky. Z mého pohledu je poněkud zarážející, že autor je užívá téměř jako zdroje „objektivních“ informací, přestože právě meziválečné legionářské vzpomínky bývají velmi stylizované a přinášejí spíše sebe prezentaci legionářů, než nijak nezátížené vzpomínání na prožité události. Přesto pro výzkum každodennosti pisatelů se tyto vzpomínky s jistou obezřetností jistě hodí. Vedle výzkumu každodennosti legionářů považuji za nejpřínosnější a nejvýznamnější téma knihy výzkum sebe prezentace legionářů, neboli obrazu, který vytvářela dobová ideologie a propaganda v průběhu války i po válce za první republiky. Vědecký výzkum sebe prezentace legionářů je velmi podstatný pro pochopení kontextu legionářských vzpomínek.

Velmi zajímavou prací, zabývající se konstrukcí paměti a válečného prožitku v první světové válce, je článek Jiřího Hutečky *Kamarádi frontovníci: maskulinita a*

⁶⁷ Šedivý, Ivan: *Češi, české země a Velká válka*. Praha 2001.

⁶⁸ Tamtéž. S. 5.

⁶⁹ Tamtéž. S. 6.

⁷⁰ Vácha, Dalibor. *Bratrstvo. Všední a dramatické dny československých legií v Rusku (1914–1918)*. Praha 2015.

*paměť první světové války v textech československých c. a k. veteránů.*⁷¹ Autor analyzuje, jakým způsobem se tematizoval prožitek války a paměť veteránů ve vzpomínkovém diskursu meziválečného Československa. Zatímco hegemonním motivem válečné paměti meziválečného Československa se stala paměť legionářů, chápající účast československých vojáků ve válce jako boj za státní a národní samostatnost, většina veteránů byla z takto definovaného vzpomínání vyloučena, neboť prožitek legionářů byl ve skutečnosti prožitkem menšiny všech československých vojáků. Přesto i veteráni, kteří strávili celou válku v řadách rakousko-uherské armády, kterým se říkalo *austrijáci*, chtěli být součástí vzpomínkového diskursu. Výhodiskem byla taková interpretace, podle které českoslovenští vojáci v rakousko-uherské armádě přispívali k boji za samostatný stát alespoň tím, že rakouské vojenské snažení podrývali z vnitřku. Ve svých vzpomínkových textech proto zprvu veteráni interpretovali své válečné zkušenosti tak, aby zapadaly do legend o nespolehlivosti českých vojáků, vyhýbání se službě, a tak podobně. Ani tato interpretace však některé veterány dlouhodobě neuspokojovala, neboť nechtěli být degradováni do role nespolehlivých, nekvalitních vojáků. Proto, jak autor uvádí, se zhruba od 30. let začaly ve vzpomínkových textech objevovat interpretace, podle kterých českoslovenští vojáci plnili své povinnosti svědomitě a dobře a jejich činnost byla stejně hodnotná, jako činnost legionářů. Zdůrazňovaly se motivy kamarádství a plnění povinnosti. Podle těchto interpretací to byly právě silné kamarádské vazby mezi bojujícími vojáky na frontě a pocit plnění povinnosti, které si vojáci v rakousko-uherské armádě osvojili, a tyto hodnoty pak měly přispět ke vzniku československého státu stejným způsobem, jako snažení legionářů.

Tuto práci považuji za velmi inspirativní, zejména v přísném rozdělení na dobové reprezentace válečných prožitků a meziválečný vzpomínkový diskurs. V mé práci se toto dělení projevuje zejména v rozlišování mezi dobově psanými deníky a dopisy po ní poště na straně jedné a retrospektivně psanými vzpomínkami na straně druhé. Také se domnívám, že závěry obou prací se v mnohém shodují, přestože každá zkoumá jiné prameny z jiného období: Hutečka zkoumá vzpomínkový diskurs období meziválečného, má práce zkoumá deníky období válečného. Shoda panuje například v důrazu na motiv plnění povinnosti, který se objevuje jak v některých denících, které

⁷¹ Hutečka, Jiří: Kamarádi frontovníci: maskulinita a paměť první světové války v textech československých c. a k. veteránů. Dějiny, teorie, kritika 2/2014. Praha 2014. S. 231–265.

tvoří prameny mé práce (pro úplnost dodávám, že se nejedná o všechny texty, objevuje se i motiv zcela opačný, jak je uvedeno v příslušné kapitole této práce), tak i v meziválečných textech, které tvoří prameny práce Hutečkovy. Můžeme tedy říci, že někteří z těch vojáků, kteří chápali svou službu v armádě jako plnění své povinnosti a zapisovali si v tomto duchu své deníky, nemuseli přijmout ani pozdější poválečné reinterpretace válečných prožitků, přestože se v meziválečném vzpomínkovém diskursu jednalo o proud menšinový.

Vzhledem ke stému výročí začátku první světové války a vzniku legií, které nastává v roce 2014, můžeme zaznamenat další vlnu zájmu o toto téma. Pro zajímavost bych uvedl, že vedle odborné literatury, konferencí, výstav, televizních pořadů apod., se téma legií objevilo také v beletrii. Příkladem je velmi dobrý román historika Dalibora Váchy *Červenobílá*⁷², ve kterém se autor přímo odkazuje na klasiky legionářské literatury, ale téma zpracovává (post)moderně, bez ideologických zkreslení, zcela v duchu přístupu „bez legend“. Vedle románu se téma legií objevilo dokonce i v komiksu. Komiksová kniha *Stopa legionáře 1914–2014*⁷³ (nyní již dvoudílná) prostřednictvím fiktivního putování hlavního hrdiny a jeho koně předkládá čtenáři chronologicky sepsanou historii československých legií na všech bojištích, kde legionáři v průběhu první světové války bojovali.

V roce 2014 také vyšla velmi rozsáhlá a výpravná publikace *Československá legie v Rusku 1914–1920, I. díl*⁷⁴ kolektivu autorů pod vedením Edmunda Oriána. Jedná se o první díl z připravované čtyřdílné monografie mapující působení československých legionářů v Rusku. O rok dříve byla vydána mnohem skromnější, ale velmi zajímavá kniha Marie Michlové *Byli jsme a budem aneb česká každodennost 1914–1918*⁷⁵. Práce přibližuje každodennost tentokrát ne vojáků na frontě, ale život v české společnosti doma, v zázemí, který byl pochopitelně válkou velmi ovlivněn. Tentýž rok přinesl také fotografickou publikaci *Návrat domů aneb cesta legionáře Václava Balcara kolem světa*.⁷⁶ Kniha představuje soubor fotografií, které zachytil legionář a fotograf Václav Balcar během svého působení v Rusku a zejména během dlouhé cesty z Vladivostoku

⁷² Vácha, Dalibor: *Červenobílá*. Praha 2014.

⁷³ Ležák, Zdeněk: *Stopa legionáře 1914–2014. Příběh československých legionářů*. Praha 2014.

⁷⁴ Orián, Edmund (ed.): *Československá legie v Rusku, I. díl*. Praha 2014.

⁷⁵ Michlová, Marie: *Byli jsme a budem aneb česká každodennost 1914–1918*. Řitka 2013.

⁷⁶ Siostrzonek, Jiří: *Návrat domů aneb cesta legionáře Václava Balcara kolem světa*. Praha 2013.

zpět do Československa. V roce 2014 byla vydána kniha Františka Emmesta *Českoslovenští legionáři za první světové války*⁷⁷, která mapuje činnost československých legií během první světové války v Rusku, Francii a Itálii a přináší také velmi bohatý fotografický materiál. V roce 2015 pak byla vydána pozoruhodná kniha *Přišel befel od císaře pána. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války*⁷⁸, kterou editovali Pavla Horáková a Jiří Kamen. Jedná se o rozsáhlou kompilaci sestavenou z dopisů polní pošty, úryvků z deníků českých vojáků a dobových ilustrací a fotografií.

Rok 2014 přinesl také vydání několika vzpomínek účastníků, například kniha Františka Šmídy *Vzpomínky z vojny 1914–1919*⁷⁹, Svatopluka Valníčka *Vzpomínky na Velkou válku*⁸⁰ a Josefa Klejny *Voják, zajatec, legionář*.⁸¹ Tyto vzpomínky sice nejsou prameny mé práce, právě z toho důvodu, že se jedná o retrospektivní vzpomínky, a ne o dobově psané deníky, ale naznačují, že stále ještě existují písemnosti, které jsou uchovávány jako rodinné stříbro a možná se jednoho dne dočkají vydání, nebo naopak čekají na „objevení“ skryté mezi ostatním rodinným dědictvím.

⁷⁷ Emmert, František: *Českoslovenští legionáři za první světové války*. Praha 2014.

⁷⁸ Horáková, Pavla; Kamen, Jiří: *Přišel befel od císaře pána. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války*. Praha 2015.

⁷⁹ Šmída, František: *Vzpomínky z vojny 1914–1919*. Olomouc 2014.

⁸⁰ Valníček, Svatopluk: *Vzpomínky na Velkou válku*. Praha 2014.

⁸¹ Klejna, Josef: *Voják, zajatec, legionář*. Praha 2014.

2. Identity českých vojáků první světové války

Prostřednictvím pojmové dvojice identita / alterita (jinakost) se zkoumají sociální a myšlenkové praktiky konstrukce podobnosti a jinakosti; pomocí identity se studují mechanismy a modely sebeprojece skupin a jednotlivců.⁸²

Pojem identita se objevuje ve dvou pojetích: esencialistickém a konstruktivistickém. Esencialistické pojetí chápe identitu jako vědomí příslušnosti k reálně existujícím subjektům. Konstruktivistické pojetí, které vzniklo v návaznosti na poststrukturalismus a postmodernu, chápe identity jako nestabilní, proměnlivé, multiplicitní a fragmentární, a jako produkované diskursem, sociální komunikací a sociální praxí.⁸³ Takto chápaná identita není „jedna“, ale existují vedle sebe různé identity, které se vytvářejí v různých situacích různě. V tomto textu pracujeme právě s konstruktivistickým pojetím identity/identit, které se vytvářejí v různých situacích, jak byly zaznamenány pisateli ego-dokumentů, a existují paralelně vedle sebe, překrývají se, splývají nebo vytvářejí hierarchie.

Alterita, neboli jinakost, v binárním schématu identita/alterita naznačuje, že vlastní identita je vytvářena vztahem ke komplementárně konstruovanému „druhému“. Vztahováním se k jinakosti v různých podobách se zabývá druhá kapitola této práce.

V první kapitole se pokusíme analyzovat identitu, neboli „já“ českých vojáků první světové války. Lidské „já“ však nelze považovat za nezávisle existující, autonomní entitu. Subjekt je vždy textualizován v rámci určitého diskursu, stejně tak nemůžeme předpokládat, že subjektivita pisatele bude v prameni bezprostředně přístupná. Namísto toho máme v prameni k dispozici pouze *reprezentace* subjektivních aktérských prožitků a identit, které se pokusíme v tomto textu analyzovat.

V prvé řadě je vhodné rozlišit pojmy *subjektivita* a *identita*. Subjektivita se v tomto textu chápe jako schopnost člověka vnímat sebe samého a ze svého úhlu

⁸² Storchová, Lucie (a kol.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014. S. 233.

⁸³ Tamtéž. S. 239.

pohledu; identita je pak to, co nás definuje, co nás činí tím, kým jsme, a to především ve vztahu k druhým. Identita se obvykle definuje jako identifikace neboli „*ztotožnění jednotlivce se společenskou skupinou, tedy s jejími systémy hodnot, symboly, sociálními rolemi, vzorci chování atd.*“⁸⁴ Individuální identita neboli „já“ se týká identifikace jedince, kolektivní identita neboli „my“ představuje kolektivně sdílené představy a (auto)stereotypy o společnosti.⁸⁵ Pro potřeby tohoto textu chápeme individuální identitu jako to, jak jednatelce nazírá sám sebe jako svébytné individuum patřící současně do různých skupin, ke kterým ho váže příslušná sounáležitost a lojalita. Identita tak není primárně vázána na jedno společenství, z hlediska individua proto není rozpor v tom být zároveň součástí různých skupin. Středem zájmu tohoto textu jsou především identity individuální, tedy „já“ pisatelů našich ego-dokumentů, či lépe řečeno, předmětem analýzy je způsob, jakým jsou individuální identity diskursivně konstruovány na stránkách našich pramenů.

Podstatným rysem identity je, že neexistuje jednotná, stabilní, esenciální identita, ale každý člověk je vždy nositelem mnoha různých identit – proto je vhodné hovořit o identitách v množném čísle. Identity se vždy projevují odlišně v různých situacích a různých kontextech nebo ve střetu s odlišnými „jinými“, proto může vedle sebe existovat více různých identit, doplňujících se, překrývajících se nebo působících v různě strukturovaném a vzájemně provázaném vztahu.⁸⁶

Jinými slovy, identita není vrozená vlastnost individua, ale vždy se jedná o společensky konstruovanou kategorii. Je nestálá a situativní – může se v každé situaci jevit jinak a může se v průběhu času v závislosti na různých situacích proměňovat. Identita se nejvíce projevuje ve vztahu k druhému, k nějaké odlišnosti a jinakosti, ať už na individuální, nebo kolektivní rovině. Právě setkání s „jinakostí“ může podnítit uvědomění si nebo přeformulování vlastních identit.

Identita je konstruována diskursivně. „*Diskursy konstituují identitu tím, že vytvářejí jazykové a diskursivní prostředky, kterými je subjekt rozpoznatelný sám sebou*“

⁸⁴ Klusáková, Luďa: Namísto úvodu: „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky. S. 11–28. In: Kubiš, Karel (edd.): *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*. Praha 2003.

⁸⁵ Tamtéž, zejména s. 12 a 18.

⁸⁶ Tamtéž. S. 19.

*i druhými*⁸⁷, tyto prostředky označujeme jako subjektové pozice. Vhodnou metodou výzkumu identit proto může být analýza diskursu. Analýza identity se zaměřuje na analýzu diskursu z hlediska toho, jaké subjektové pozice jsou diskursy vytvářeny.⁸⁸

Jakým způsobem jsou tedy v textech ego-dokumentů konstruovány identity českých vojáků první světové války? Zaměřím se na identity vojenské, národní, regionální, sociální a náboženské. Důležité je na tomto místě upozornit, že takto utvářené identity netvoří samostatné, na sobě nezávislé kategorie, naopak se velmi často překrývají, splývají nebo přecházejí jedna v druhou.

2.1. Identita vojenská

Než se dostaneme k ostatním výše navrženým identitám, je třeba se nejprve zaměřit na vojenskou identitu našich pisatelů. Jakákoliv jejich identita totiž bude vždy v první řadě dána tím, že jsou účastníky válečné situace, jednou stranou válečného konfliktu a příslušníky armády jedné z válčících mocností. Příklad do armády pro ně znamenal vytržení z prostředí domova a okruhu rodiny a zasazení do prostředí zcela nového. Tato neobvyklá situace a střet s jinakostí v nejrůznějších podobách může vést právě k aktivizaci dalších jednotlivých identit.

Jakým způsobem je tedy textualizována vojenská identita českých účastníků války? Nejvýraznějším motivem, který se objevuje na stránkách ego-dokumentů – a který se ostatně vine touto prací jako červená nit –, je plnění povinnosti. Skutečnost, že pisatelé byli mobilizováni jako vojáci rakousko-uherské armády, většinou reflektovali tak, že byli povoláni k plnění svých povinností. V textech pramenů nenalézáme žádné válečnické nadšení, ale také žádné snahy se povinností vyhýbat. Vojáci, kteří byli povoláni mezi prvními 26. července 1914, většinou začínají text právě tím, jak si přečetli vyhlášku. Následuje poměrně neemotivní líčení příprav k odchodu k pluku, naopak velmi emotivně je líčeno loučení s blízkými a s rodinou, případně s rodnou vsí. Dr. Bohuslav Bouček uvádí: „26. července, jak jsem se probudil, poslal jsem posluhovačku, aby se podívala na vyhlášky, je-li mobilizován 36. pluk. Bylo nádherné

⁸⁷ Zábrodská, Kateřina: Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita. Praha 2009.

⁸⁸ Tamtéž, s. 62.

*nedělní jitro. V naprostém klidu jsem společně s Mílou posnídal a vypravil se do Poděbrad posledním vlakem pro uniformu. V Praze na ulicích mrtvé ticho. Železniční most přes Vltavu strážěn vojenskými hlídkami. Válka přede dveřmi!*⁸⁹ Bouček popisuje povolání k pluku naprosto bez emocí, nezaujatě, skoro neosobně, dokonce se ani nešel sám přesvědčit, ale poslal posluhovačku, aby mu onu informaci zjistila. Nemůžeme pochopitelně posoudit, nakolik se ze strany pisatele jedná o stylizaci, zastírající vnitřní neklid, nebo zda skutečně reagoval s takovým stoickým klidem, případně jestli se v jeho případě jednalo o vyjádření jakési osobní rezistence. Mohu jen konstatovat, že takto si onu situaci zapsal do deníku, a dal si záležet na tom, aby právě takto popis vyzněl. Podobné pasáže najdeme i v dalších textech. Josef Jirásek píše: *„Dne 26. července 1914 na svátek sv. Anny byla prohlášena částečná mobilizace a mezi vypsányými sbory armádními byl i náš 9. sbor, ke kterému jsem náležel. Nastala mi povinnost v nejkratší době dostavit se k 18. pěšímu pluku. S těžkým srdcem opouštěli jsme rodnou vesničku za pláče rodičů i příbuzných. Každý ubíral se za svou povinností.*“⁹⁰ Také Jirásek zdůrazňuje povinnost, o jejímž splnění ani v nejmenším nepochybuje. Mnohem více ho tíží loučení se s rodinou. Z textů se někdy dá vycítit neveselá, tíživá atmosféra, kterou si mnozí nechtěli připouštět, nebo se jí naopak nedokázali ubránit. Alois Eliáš si poznamenal: *„Stísněná nálada nás všechny svírala. [...] Nutím se do nálady, ale vzdor pevnému úmyslu zůstatí chladným nemohu se přemoci a chvílemi nemohu pohnutím ani promluvit. [...] Nasedání do vlaku dělo se rychle – odjíždíme. Mnozí pokouší se zpívat, ale nejde nám ten zpěv od srdce. Kolik očí slzí, a kdybych mohl nahlédnouti do duší jednotlivců, nalezl bych snad všude jednu a stejnou otázku: uvidím Tě ještě, ty krásná matičko Praho?*“⁹¹ Zajímavý je i úryvek z deníku Josefa Maxy: *„Tak povstala válka. Bylo to za dusného parného dne 26. června [července, pozn. autora] 1914, kdy ve 2 hod. odp. přijel do naší vesnice automobil, který přivezl s sebou plakáty vyhlašující mobilizaci 8 a 9 armádního sboru. Nastal ve vsi nevypověditelný zmatek – muži i ženy pobíhali jako beze smyslu – všude pláč a nařikání. Já jsem byl právě s kolegou Maškem a Merhautem v Holoubkově, kde jsme se právě o mobilisaci dozvěděli. Když jsem přišel domů, sestry mně objaly a plakali hořce. Nastaly horečné přípravy k odchodu. Bratr i já*

⁸⁹ Payne, Petr: Bohuslav Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost. Praha 1998. S. 11.

⁹⁰ Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009. S. 17.

⁹¹ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999. S. 33.

*připravili jsme si kufry s potřebným prádlem, jídlem a pod.*⁹² V Maxově deníku si můžeme přečíst, že probíhaly „horečné“ přípravy; příjezd automobilu a vyhlášení mobilizace, jak je Maxa popisuje, vyvolaly v obci značný zmatek. V tomto případě tak můžeme konstatovat, že Maxův text se liší od předchozích úryvků, když zdůrazňuje spíše zmatek a zděšení, než přijetí povinnosti. Zajímavým motivem, i když jistě nezamýšleným, je, že příchod konfliktu, který vstoupil do dějin jako počátek mechanizovaného, industrializovaného válčení, kdy je lidská masa redukována na pouhý „kanonenfuter“, je předznamenán příjezdem mechanizovaného dopravního prostředku, automobilu.

Velmi podrobně ve svém deníku popisuje momenty mobilizace, loučení a objezdu na frontu Jindřich Bejl⁹³; kadet v záloze 11. pěšího pluku v Písku, toho času zaměstnán jako lesní adjunkt na Ostaši u Police nad Metují. Také jeho deník začíná líčením, jak se dozvěděl o rakouském ultimátu Srbsku a následné mobilizaci. Zprávám, které se dozvěděl nejprve od přátel, nechtěl zprvu vůbec uvěřit, nedovedl si představit, že by skutečně přišla válka. Poté si přečetl vyhlášku o mobilizaci: *„Četl jsem ji velmi pozorně. Částečná mobilizace! Na mne se nevztahovala, ale na mé přátele, mého bratra Karla a švagra Jarku ano. Uváděla mne v duševní zmatek. Na jedné straně jsem byl rád, že rukovat nemusím, ale na druhé jsem se za tuto svoji radost styděl, když můj ženatý bratr a také švagr i moji kamarádi musí nastoupit.*“⁹⁴ Objevuje se tu zajímavý motiv, pisatel je jednak rád, že v tuto chvíli nemusí narukovat, ale zároveň pocítuje jakési výčitky svědomí, že jeho příbuzní a přátelé musí. Patřil totiž do jiného armádního sboru, povolávací lístek tedy dostal až o něco později, v tuto chvíli pouze pozoruje obavy svého okolí. *„Lidé z okolních vesnic postávali v hloučcích, každý mluvil o válce, a kdo všechno musí rukovat. [...] Po mši jsem navštívil své přátele Vaška Táslerovic a Štěpána Birků v jejich obchodech. Oba jsou zdrceni, oba musí rukovat. Pojedou zítra dopoledne. [...] Zašel jsem pak ještě k sestře Hedvice, u níž jsem musel zůstat na oběd, a poslouchat rady švagra Frantíka, který rukovat nemusí: dostanu-li povolání, abych do bratrů Srbů nestřílel. To je přece samozřejmé! [...] šel jsem dolů do Žďáru k sestře Žofii a sestře Andule, jejíž muž také musí rukovat – a mají tři děti! To je situace k zoufání! Z čeho budou všichni živi? A takových jsou tisíce! Ta mobilizace převrátila všechno vzhůru nohama, bere živitele rodinám, trhá staré svazky a rodí jen zmatek a*

⁹² Maxa, Josef: Válečný deník. SOkA Beroun. List 1.

⁹³ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

⁹⁴ Tamtéž. S. 6.

*nářek.*⁹⁵ Lidé jsou najednou na stránkách deníku rozděleni na ty, kteří musí rukovat, a na ty, kteří nemusí, přičemž obavy mají všichni. Pisatel viní mobilizaci, potažmo válku z toho, že rozbíjí rodiny, připravuje je o živitele, ničí lidské osudy a tak podobně. Důležitá je rovněž poznámka, podle které se baví se švagrem, že je přece samozřejmé, že na Srby střílet nebude. Podotýkám, že Jindřich Bejl mnohem později vstoupil do československých legií, ale vzhledem k tomu, že se jedná o dobově psaný deník, ne o zpětně psané vzpomínky, neměl v tuto chvíli o českém odboji ani o svém působení v něm ani tušení. Lze proto předpokládat, že tato poznámka reflektuje spíše náladu přinejmenším některých Čechů, kteří se s válkou neztotožňují a na Srby, později Rusy, střílet nechtějí. Zajímavé je, že tato rada, která je v deníku interpretována jako natolik samozřejmá, že ani nemusela být vyřčena, přišla právě od švagra, který rukovat nemusel.

Netrvalo však dlouho a ještě ten den večer donesl listonoš povolávací rozkaz také Bejlovi. Následující den se vydal na cestu. *„Bylo mi divně u srdce; paní Fořtová plakala, děti po ní také a pan fořt mne zbytečně utěšoval, že to brzy skončí a budu zase mezi nimi, a šel mne kus cesty vyprovodit ku Žďáru.*“⁹⁶ Poté se šel rozloučit se sestrami a jejich rodinami: *„mám je všechny tak rád! Kdy se zase uvidíme? Bude to brzy? Nebo kdy?*“⁹⁷ Loučení s rodinnými příslušníky bývá velmi častým motivem deníků, stejně jako nejistota, kdy se zase všichni shledají. Poté se Bejl vydal na nádraží. *„Na zastávce bylo nás hodně narukujících a samé smutné tváře a slzy, plné naděje, obav a víry. Přijel vlak od Broumova plný rukujících Němců z pohraničí. Řvali a zpívali a bylo jich dost opilých. Na jednom vagoně byl nápis ‚Nieder mit Serbien!‘ Bando! Na tak malý národ si troufáte. [...] Spolucestující Češi povětšinou mlčí; jen Němci mají radost, nechápu, z čeho. Náš český národ je zaražen, ochromen, ale má zaťaté pěsti.*“⁹⁸ Bejl v deníku píše o tom, jak rozdílně k mobilizaci přistupují čeští a němečtí branci. Zatímco v případě Čechů hovoří o smutných tvářích, obavách, loučení a slzách, v případě Němců z pohraničí hovoří o veselí a válečném nadšení. Německý nápis, vyzývající k boji proti Srbsku, jej evidentně velmi rozčílil; válečné nadšení nechápal. Úryvek je však zakončen jakousi nadějí do budoucna, že přestože český národ je v tuto chvíli „zaražen, má zaťaté pěsti“. Poté Bejl dorazil do Písku ke kádru pluku, kde byla na slavnostní mši provedena

⁹⁵ Tamtéž. S. 6–7.

⁹⁶ Tamtéž. S. 7.

⁹⁷ Tamtéž. S. 7.

⁹⁸ Tamtéž. S. 7–8.

vojenská přísaha. Naděje, že by snad k válce přeci jen nedošlo, se hroutí a přípravy k odjezdu na frontu jsou v plném proudu. „*V ulicích stále plno lidí, ženy z města, z venkova, ustarané, uplakané, některé šly vedle svých mužů a vojenská hudba hrála do pochodu. Tak tedy jdeme do války! [...] Vojáci byli povětšinou zamlklí, jen někteří se trochu napili na kuráž a dívali se na ten celý kolotoč veseleji. [...] V některých vagonách zpívají naši čeští vojáci naše smutné písně, v jiných mlčí, v jiných zase Němci zpívají [...] a je to stejně smutné, i když chtějí být veselými.*“⁹⁹ Opět tedy vidíme motiv smutného loučení žen s muži, odjíždějícími do války, opět ona stísněná nálada. Bejl konstatuje, že někteří chlapci se trochu napili, aby se cítili veseleji, zatímco Němci se v předchozím úryvku opili z radosti, vidíme tedy opět zajímavý kontrast v tom, jak chápe přístup obou národností k válce. Přesto ale vzápětí dodává, že německé písně znějí stejně smutně, jako naše české. Je zřejmé, že deník je psán v silně protiválečném tónu. Dodejme, že přestože je Bejl, soudě podle jeho deníku, zaměřen silně protiválečně, v textu nenajdeme ani zmínku o tom, že by se chtěl narukování jakýmkoliv způsobem vyhnout. Přesto tentokrát nevidíme motiv splněné povinnosti, ale spíše donucení.

Zajímavé také je, jak málo prostoru Jindřich Bejl věnuje loučení s rodným krajem, což jinak bývá v podobných textech velmi obvyklé. Omezuje se v podstatě na několik vět: „*Mával jsem z okna až do zatačky a loučil se v duchu s celým svým rodným krajem, který kolem míjel; myšlenky na víc nestačily. [a] Jsme v Rakousích. Bud' sbohem naše česká země, ale na shledanou!*“¹⁰⁰ Můžeme konstatovat, že jeho identita je bezpochyby národní česká. Není pochyb o tom, že česká národní identita hraje v jeho deníku mnohem větší roli, než region nebo než geograficky vymezené české země.

Velmi častým momentem je emotivní popis loučení s rodinou, přáteli, blízkými, ale také s rodnou obcí, s rodnou krajinou a podobně. Takové pasáže se nalézají v podstatě ve všech pramenech tohoto druhu. Každý z pisatelů se snažil zachytit tyto momenty na stránkách svého zápisníku, poznámky se liší pouze mírou patetičnosti, jinak jsou si ale velmi podobné. Jedná se bezpochyby o jakési topoi, které jednoznačně do podobných textů patří. Na druhou stranu je velmi pravděpodobné, že podobné pasáže

⁹⁹ Tamtéž. S. 9.

¹⁰⁰ Tamtéž. S. 7 a 9.

by si do deníku v této situaci nastávajícího odloučení, obav o osud svých blízkých a v neposlední řadě i svůj vlastní, zapsal každý. Dle mého soudu lze předpokládat, že se mnohdy pisatelé snažili prostřednictvím psaní sami vyrovnat s tíživou a stresující situací, a že podobné zápisky patřily spíše jim samým, než příbuzným, se kterými se loučili. Je totiž nutné si uvědomit – a je to i jedním z badatelských předpokladů této práce –, že deníkové poznámky patřily v první řadě svým pisatelům; jejich autoři se snažili zaznamenat momenty, které pokládali za důležité, především sami pro sebe, pro pozdější připomenutí nebo (vědomě či nevědomě) jako způsob osobního vyrovnání se s nastalou situací.

Na tomto místě by bylo vhodné zmínit se také o vojenském výcviku. Vojenský výcvik totiž představuje právě jakýsi přechodový rituál, jehož cílem je ritualizovaná proměna brance z civilisty na vojáka, začlenění do kolektivu armády a vstípení kolektivní vojenské identity. Richard Holmes v práci *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*¹⁰¹ uvádí: „Základní výcvik má dvě hlavní funkce. Jeho zcela zjevným cílem je v první řadě přesně to, co naznačuje již samotný název – dát dotyčnému odpovídající úroveň výcviku ve věcech, jako jsou zacházení se zbraní a základy taktiky. Druhým neméně důležitým účelem je vstípit rekrutům vojenský étos a zajistit, že individuální hodnoty, převládající ve většině civilních společenství, budou nahrazeny skupinovou identitou a skupinovou loajalitou, na nichž stojí každá vojenská organizace.“¹⁰² Cílem výcviku je potlačit individuální identitu jednotlivého člověka, vstípit mu skupinovou identitu a dát mu pocit sounáležitosti s kolektivem, s jeho vojenskou jednotkou. Tento přechodový rituál symbolizuje přeměnu jak mentální, tak i fyzickou, která se projevuje v jednotném vzhledu, v jednotné uniformě, účesu a podobně, které dále posilují kolektivní vojenskou identitu jednotlivce a stírají jeho individualitu. Pisatelé našich ego-dokumentů však tento inicializační efekt nijak nerefletovali, neuvědomovali si ho, nebo o něm prostě jen nepsali. Na stránkách našich ego-dokumentů se píše o výcviku (pokud vůbec) pouze v prvně jmenovaném významu, čistě věcně a s užitím často zkomolených vojenských výrazů. Například Jan Šmatlán¹⁰³ píše v dopisech rodičům o pokračujícím výcviku takto: „Když přijdeme nazpět, tak na chvíli jdem na execírku. Tam děláme všelijaké cvičení jako při válce. Když stojíme v řadách, tu najednou se rozběhnem na strany vpravo a vlevo a uděláme jednu dlouhou linii. Tomu se říká

¹⁰¹ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011.

¹⁰² Tamtéž. S. 39.

¹⁰³ Krulichová, Marie; Jankovič, Milan: *Zapomenuté hlasy*. Hradec Králové 1986.

švarmlinie. Najednou musíme všichni udělat nýdr (lehnouti). [...] To je všechno příprava do boje“. V jiném dopise píše: „Ve čtvrtek večer jsme dělali ýbuňky. To jsou proti sobě dvě nepřátelské strany, jedna o druhé neví, teprv pomocí patrol se o sobě dozvědí a jdou proti sobě. Při tom proti sobě střílejí naslepo“. V jiném dopise popisuje, jak vypadal výcvik střelby: „Cíl ku střílení jsme měli na dvě stě kroků kupředu. Každý mohl vystřeliti pouze pět ran. Já jsem z pěti ran měl čtyři trefy, to jest čtyřikrát jsem trefil dobře. Někdo netrefil vůbec nic. To vyjde velká rána. Kvér musí být dobře přitlačen k rameni, avšak přec to cukne kvérem zpátky. Kteří jsme dobře stříleli, máme dovoleno v neděli odpoledne sami si vyjít na vycházku.“¹⁰⁴ Z dopisů Jana Šmatlána se zdá, že ho výcvik dokonce svým způsobem baví a má radost ze svých úspěchů ve střelbách. Jinak se v textech objevuje pouze stručný popis prováděné činnosti, podávaný bez emocí a bez zápalu. Otázkou zůstává, proč se o něm v našich pramenech píše poměrně sporadicky. Domnívám se, že je tomu tak proto, že čeští branci, odvedení do války, se kterou se nedokázali ztotožnit, nepodléhali válečnému nadšení, nedokázali přijmout iniciační a transformační funkci výcviku a pohlíželi na něho pouze jako na jednotlivě prováděné úkony, které jim nedávaly žádný smysl.

Završením inicializačního procesu proměny na vojáka bývá přísaha. Podle Holmes se rituál přísahy prováděl již v armádách starověku, v některých armádách se zachoval dodnes a rozhodně ne jen jako prázdné gesto nebo bezobsažný archaismus. Holmes dále tvrdí, že vojáci se svou přísahou cítili zavázáni dokonce do té míry, že v případě dezerce nebo jiného porušení povinnosti se snažili sami před sebou ospravedlnit, snažili se „usmířit své svědomí tvrzením, že přísahu podepsali tužkou, nebo tím, že poddůstojník, který rituál vedl, k nim stál zády. Složitě konstruovaná omluva sebe sama by nebyla nutná, kdyby přísaha neměla značnou morální autoritu.“¹⁰⁵ Textové reprezentace slavnostní vojenské přísahy se objevují i v ego-dokumentech našich vojáků první světové války. Robert Mráz¹⁰⁶ si zapsal: „Večer jsme přísahali – dva bataliony / 2000 mužů / na louce za Zirlem věrnost rakousko-uherským praporům. Byli jsme postaveni do velikého čtverce a uprostřed nám důstojník předčítal přísežnou formuli, a sice německy, česky a italsky. My Češi jsme však většinou jeho slova neopakovali, nejvýš trochu mručeli, načež on, stále ustávaje a otáčeje se, dával na nás na každého bedlivý pozor. Vůbec to přísaha nebyla, již nyní jsme velezrádci. [...] A nyní

¹⁰⁴ Vše tamtéž. S. 13, 15, 16.

¹⁰⁵ Holmes, Richard: Obrazy války. S. 37.

¹⁰⁶ Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha.

*zazněly na chrámové věži zvony. [...] Mocně hlaholí zvony a svými nádhernými, hlubokými tóny splývají se vznešenými akordy hymny rakousko-uherských národů v jediný skvostný, mohutný chorál. Jest to chvíle úchvatně dojemná, již ani popsati nelze. Takových se jen málo v životě člověka přichází, takové se do smrti nezapomenou. Derou se nám všem do očí slzy.*¹⁰⁷ Z úryvku je zjevné, že vojenský rituál na pisatele mocně zapůsobil. Neváhá jej označit za velmi dojemný okamžik, na který do smrti nezapomene, a který všem zúčastněným vehnal slzy do očí. Zajímavá je formulace „vznešené akordy hymny rakousko-uherských národů“. Pisatel dává najevo, že se cítí být zcela přirozenou součástí těchto rakousko-uherských národů, přestože se považuje za Čecha, ba dokonce za českého vlastence. Domnívám se tedy, že z úryvku je cítit jistá nespokojenost spíše z toho, že se přísahal jen rakousko-uherským praporům, než snaha se vůči této přísaze nějak vymezovat.

Mráz si poznamenal, že Češi slova přísahy neopakovali a přísaha tedy nebyla provedena řádně. Přesto, zejména ve světle výše uvedeného Holmesova tvrzení, musím doplnit, že Mráz řádně plnil všechny vojenské povinnosti a ve službě zůstal až do samého konce války. Přestože se cítil být českým vlastencem, nikdy se ani v nejmenším nesnažil svým vojenským povinnostem, jak je sám chápal, jakkoliv vyhýbat.¹⁰⁸ Nemůžeme samozřejmě posoudit, zda pisatel pouze nepodlehł síle okamžiku a bezpochyby propracované ceremonii rituálu vojenské přísahy, což by se odrazilo v patetické textové prezentaci, můžeme ale konstatovat, že ceremoniál na něho obrovským způsobem zapůsobil.

Odstavec o vojenské identitě našich pisatelů je možné shrnout tak, že s nově nabytou vojenskou identitou se na stránkách svých deníků většinou vyrovnávali s pocitem plnění povinnosti. Nenalezneme zde otevřeně protirakouské postoje, spíše obecně protiválečné. Nejsilnějším motivem zůstávají velmi emotivní, až patetické popisy loučení se s členy rodiny a velmi často také s rodnou obcí.

¹⁰⁷ Tamtéž. S. 18, 20.

¹⁰⁸ Více viz Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009. S. 34.; Bubeník, Daniel: Házíme sníh ve dne v noci. Alpské bojiště očima českého vojáka Roberta Mráze. Dějiny a současnost 1/2010. S. 14–17.

2.2. Identita národní

Konstrukce identity prostřednictvím národního diskursu je na stránkách ego-dokumentů velmi rozšířená. Čeští vojáci si uvědomovali své „češství“, psali sami o sobě jako o Česích, příslušnících českého národa, rozuměli národním symbolům, hovořili českým jazykem. Právě společný jazyk byl velmi silným faktorem národní sebeidentifikace. Společný jazyk byl natolik silným faktorem národní identity a byl přijímán s takovou samozřejmostí, že na stránkách ego-dokumentů nebyl nijak reflektován, reflektována byla v nutných případech pouze jazyková odlišnost. Proto i my přijímáme tento předpoklad a soustředíme se na momenty, které jsou na stránkách pramenů reflektovány více. Přes všechno výše uvedené se ale nejednalo o otevřený nacionalismus nebo dokonce o národně osvobozenecský boj, jak jej chápala prvorepubliková tradice. Tato česká identita ani nemusela nutně stát v rozporu s identitou příslušníka rakousko-uherské armády a občana rakousko-uherského státu. Mnohem příhodnější je proto hovořit spíše o národním (po)vědomí, než o nacionálně konotovaném národním vědomí; jak ostatně stojí v podtitulu této práce. Stejně tak se nemusela národně konstruovaná identita českých vojáků nutně krýt s identitou příslušníka politicky definovaného českého národního státu v jeho politicky stanovených hranicích. Národní identifikace českých vojáků byla velmi často spojována s identitou regionální nebo sociální; jejich „vlastí“ pro ně mohly být celé Čechy, stejně tak jako konkrétní region, kde žili.

Názorným příkladem reprezentace identity prostřednictvím českého národního diskursu může být válečný deník Josefa Maxy¹⁰⁹, příslušníka 88. pěšího pluku z Berouna. Z textu je patrné, že Maxa se rozhodně považoval za Čecha, stejně jako jeho kolegové z jednotky. O tom svědčí příhoda s praporem, která nastala ještě před odjezdem do pole, na nádraží v Berouně: vojáci přinesli červeno bílý prapor a chtěli ho nést v čele regimentu, hejtman je ale velmi příkře odbyl: „*Ne – já takové hadry neznám, já znám jen jeden prapor a to je posvěcený prapor regimentu*“. Jeho slova vyvolala značné rozčilení, vojáci křičeli „*My jsme Češi a chceme mít svůj prapor!*“¹¹⁰, situace se rozrostla v konflikt, ve kterém hejtman tasil šavli a nakonec se ubránil jedině s pomocí nabitého revolveru. V textu je zachycena událost, která měla pro Maxu jistě velký symbolický význam. Tito zmínění čeští vojáci i sám Maxa se cítili být Čechy a chtěli

¹⁰⁹ Maxa, Josef: Válečný deník. SOKA Beroun.

¹¹⁰ Obojí tamtéž, s. 4.

vyjádřit své češství pomocí praporu v národních barvách. Z textu pramene není zcela jasné, zda je možné nechat velícího důstojníka umožnit jim identifikaci s českým plukem pomocí praporu chápat jako projev „národního útlaku“, nebo jako projev lpění na vojenských tradicích pluku, k nimž patřil i oficiální prapor pluku. Je ostatně možné, že právě lpění na vojenských tradicích pluku mohlo být chápáno jako projev národního útlaku, nemuselo se jednat o úmysl důstojníka takto vystupovat právě proti Čechům. Zjevné ovšem je, že jeho urážlivá slova vyvolala mezi českými vojáky značné pobouření. Soudě podle toho, co si Maxa zapsal do deníku, představoval prapor v českých národních barvách významný národní symbol, jehož urážka vyvolala silnou nevoli.

U incidentu s praporem ještě na malou chvíli zůstaneme, protože na stránkách ego-dokumentů se objevuje opakovaně. V tomto druhu výzkumu – tedy v postmoderním poststrukturalistickém přístupu s užitím historicky sémantické diskursivně analyzující metody – nelze v žádném případě hovořit o absolutní četnosti jakéhokoliv jevu, můžeme ale konstatovat, že se rozhodně nejedná o ojedinělou událost. Příkladem bude text Václava Čadského¹¹¹, příslušníka 28. pražského pěšího pluku. Čadský si poznamenal: *„Z Prahy jsme odjeli 27/9. 14. Hned jak jsme vycházeli z kasáren na nádraží, měli jsme malou potyčku s policejní stráží a jedním důstojníkem od 11 pěš. pluku, který byl velice rozezlen na naši drzost, že jsme si dovolili jako Češi v českém městě Praze rozvinouti prapor barev a znaku naší země a chtěl nám ho odebrati, v čemž mu první ve své otrockosti statně pomáhali. Ze začátku při jízdě byly jsme pod dojmem loučení a výše uvedeného případu jaksi sklíčení, další jízdou však se nám brzo vrátil náš dobrý český humor [...] 29/9 Ráno přijíždíme do Tarnova, kde nám zděleno: podobné případy jako prý se stal v Praze (případ s praporem) více se trpěti nebudou a pro příště každá neposlušnost trestati se bude smrtí zastřelením.“*¹¹² Z Čadského textu je jasně patrné rozhořčení nad tím, že jeho pluku není povolen prapor v českých barvách, což pisatel považuje za naprostou samozřejmost a nechápe, proč by tomu tak být nemělo. Rozhořčen je nejen na důstojníka, ale také na (pravděpodobně) českou policejní stráž, která „ve své otrockosti“ pomáhá toto rozhodnutí prosazovat. Každopádně, i v tomto případě můžeme hovořit o identifikaci příslušníků převážně českého pluku se svou vlastní pomocí praporu s národním znakem a v národních barvách

¹¹¹ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

¹¹² Čadský, Václav: Zápisník. List 4.

a o nechuti důstojníků jim to dovolit. A stejně jako ve výše zmíněném případě nelze zcela jasně rozlišit, nakolik jsou tyto zákazy motivovány řekněme „politicky“, a nakolik lpěním na vojenské plukovní tradici. Z druhé části citátu ovšem vyplývá, že zákaz byl formulován poněkud ostřeji, nebo přinejmenším pisatelem byl takto ostře vnímán.

Dalším příkladem je zápisník Václava Pinkase¹¹³, příslušníka berounského 88. pěšího pluku. Pinkas byl přiřazen ke stejnému pluku, jako Josef Maxa, který zaznamenal prvně citovaný incident s praporem, tento je ale situován na jiné místo a jinak datován, považují proto za nanejvýš pravděpodobné, že nepopisují oba jednu a tu samou událost. Pinkasův zápisník uvádí: „25. října nedělního rána již za časných hodin je v kasárnách rušno. Opouštíme dopoledne Prahu. Šátečky běloučké z okének vlají, když procházíme ulicemi Prahy. Hoši si zhotovili červenobílé bílé praporky, ozdobují se českými barvami, což velitel zakazuje a nabízí nám smrkové snítky. Hejtman Slavík velice se zlobí, když ze pochodu v průvodu zahlédl červený praporec s bílým lvíčkem uprostřed. Domnívá se, že je to dokonce prapor rudý – socialistů. Hledá ho, ale praporec jde rychle z ruky do ruky.“¹¹⁴ Stejně jako v předchozích dvou případech jsme svědky situace, kdy čeští vojáci chtěli nést prapor v českých barvách, což se nesetkalo s pochopením důstojníků. Podle Pinkasova zápisníku velitel zakazoval, aby vojáci nesli červenobílé praporky a zdobili se českými barvami, a nejprve dokonce hledal smírné řešení, když jim nabízel jako náhradu smrkové snítky. Není zřejmé, jak moc s nimi velitel pochodil, ale k žádnému většímu konfliktu, soudě podle Pinkasova textu, zatím nedošlo. Mnohem větší důraz Pinkas klade na následující vývoj událostí, kdy hejtman zahlédl v průvodu červený prapor s bílým českým lvíčkem, rozzlobil se a dokonce zahájil jakési vyšetřování; podle Pinkase ovšem prapor nemohl zabavit, protože ho vojáci dokázali ukrýt. Zajímavá je poznámka, podle které si měl hejtman myslet, že se jedná o rudý prapor socialistů. Proč by si ovšem měl něco takového myslet? Samozřejmě nemusel, nezdá se to ani příliš pravděpodobné. Domnívám se, že tato Pinkasova interpretace vychází z jeho osobního postoje, kdy celé jeho zápisky nevycházejí z nacionalistického hlediska, ale z hlediska (proto)třídního. Jinými slovy, jeho text je strukturován spíše (proto)třídním diskursem, než nacionálním, kdy se on sám stylizuje do role „dělníka“, který se musí bít za „pány“, lhostejno jaké národnosti. O jeho třídní identifikaci ještě bude řeč v jiných částech tohoto textu, zde prozatím

¹¹³ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

¹¹⁴ Pinkas, Václav: Zápisky. List 6.

konstatujeme, že poznámka o tom, že hejtman považoval prapor za praporec socialistů, velmi pravděpodobně vychází z pisatelovy vlastní hodnotové orientace. Nic se ovšem nemění na tom, že ve svém deníku zaznamenal případ, kdy se čeští vojáci chtěli identifikovat se svou vlastní pomocí českých národních barev a symbolů. On sám více akcentoval otázku třídní, národnostní hledisko poněkud upozadil. Přesto je z textu patrné, že české národní symboly měly pro ostatní vojáky v jednotce silný symbolický význam.

Uvedme si ještě jeden příklad. Tentokrát se nejedná přímo o prapor, ale o vlastenecky konotovanou píseň Čtvrtého července a stužky v národních barvách. Jindřich Bejl¹¹⁵, příslušník 11. pěšího pluku v Písku si při návštěvě Prahy zapsal: „*Jdeme kolem Strakovy akademie a vojáci počínají zpívat sokolskou ‚Čtvrtého července‘, ale major Balcar zpěv zakazuje. To, jakož i zákaz nošení stužek v národních barvách, zaráží; Maďarům, Němcům i Rumunům se to dovoluje, a nám Čechům ne.*“¹¹⁶ Bejlova identita je v textu prezentována jako jednoznačně česká; identifikace s českou národní společností se prezentuje prostřednictvím české vlastenecké písně a stužek v českých národních barvách. Zajímavé ovšem je, že tentokrát je zákaz interpretován jako výhradně protičeské opatření. Není přitom zcela jasné, kým měly být stužky v národních barvách zakázány, zda pouze velícím důstojníkem, nebo rakouským velením jako takovým. Záhy Bejl dodává: „*Již za šera odjíždíme směrem k Prešpurku. Potkali jsme cestou vlak 28. pluku. Ti mají národní barvy na čepicích, nám jsou zakázány. Jsme stejně českým plukem, ale 11. pluk drží vždy hubu; asi to lepší nebude.*“¹¹⁷ Bejl cítí značnou křivdu, že zrovna jeho pluku nejsou umožněny národní symboly, dokonce je přesvědčen, že pražskému 28. pluku to umožněno je. Je přitom zajímavé, že výše v tomto textu jsme viděli stížnost v ego-dokumentu jednoho z osmadvacátníků, že ani jim toto umožněno není. V každém případě podstatné je, že prapory, stužky na čepicích nebo vlastenecké písně čeští vojáci považují za velmi důležité prostředky identifikace s českou národní společností, a velice nelibě nesou, když jsou jim zakazovány.

Pokud si odmyslíme drobné rozdíly, způsobené rozdílným hodnotovým zaměřením a svébytným rukopisem jednotlivých autorů, je podobnost všech výše

¹¹⁵ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

¹¹⁶ Tamtéž. S. 33.

¹¹⁷ Tamtéž. S. 33.

uvedených příkladů *incidentu s praporem až zarážející*. Všechny popisují, jak se čeští vojáci spontánně rozhodli nést při pochodu prapor v českých národních barvách, případně s dalšími národními symboly, a velitelé jim to s různou intenzitou zakazovali. Dle mého názoru by bylo možné vyslovit dvě hypotézy, proč se v ego-dokumentech opakovaně objevují tyto v podstatě stejně popsané incidenty. Jednak se mohlo jednat o dobově obecně tradovanou událost, diskursivně sdílené topoi. Všichni pisatelé proto mohli „chtít“ zachytit tuto událost ve svém deníku. V případě, že se událo něco alespoň náznakem podobného, pisatel s vědomím tohoto topoi mohl popsat událost tak, že odpovídala obecně sdílené představě, mohl ji trochu zveličit nebo (vědomě či nevědomě) upravit podle diskursivně sdíleného rastru. Nebo ještě jinak, mohl ji tak i sám chápat, právě pod vlivem obecně sdíleného diskursu, podobně jako je u legionářských vzpomínek akcentován a vykládán například moment zajetí, který tvoří jeden z tzv. konstitutivních momentů legionářské tradice. Druhou možností by bylo, že velící důstojníci mohli dostat od svých nadřízených příkaz podobné události sledovat a potírat je; nezdá se být příliš pravděpodobné, že by se mohlo ve všech případech jednat o aktivitu horlivého jednotlivce. Takovéto incidenty se tak skutečně mohly odehrávat, a to právě z toho důvodu, že důstojníci si na ně dávali pozor a jakkoliv náznaky národních symbolů, prapory nebo jiné odznaky v národních barvách, přísně zakazovali. Tyto incidenty by pak jistě vyvolaly patřičný rozruch a dostaly by se na stránky ego-dokumentů. Zbývá ještě poznamenat, že z žádného z uvedených textů není jasně patrné, nakolik se ze strany důstojníků jednalo o zákaz projevů češství v rakousko-uherské armádě, a nakolik o lpění na vojenských tradicích pluku, demonstrované v tomto případě oficiálním praporem. Ostatně Pinkas v podobném duchu na jiném místě textu uvádí, že podobnou nevoli důstojníka způsobilo i to, když si odvedenci zdobili čepice a klobouky snítky: *„Noc přespáváme v kasárnách na slámě. Je zde velké dusno a hned následující den se u východu řadíme do čtyřstupu k pochodu na nádraží. Někteří hoši si z keřů lámou za čepice a klobouky snítky, což rozčílilo ocvikreného poručíka, který je plochou šavlí bije přes záda.“*¹¹⁸ V tomto případě se rozhodně nemohlo jednat o potlačování češství, ale spíše o lpění na vojenskosti, o potlačování projevů individuality v armádě, případně o zcela obyčejné vyžadování kázně a pořádku na pochodu.

Vrátíme-li se k naší analýze, můžeme konstatovat, že reprezentace těchto událostí v uvedených ego-dokumentech představuje identifikaci s češtvím a českou

¹¹⁸ Pinkas, Václav: Zápisky. List 4.

společností prostřednictvím národních symbolů, jako jsou prapory a české národní barvy. Textualizace těchto událostí dokládá, že pisatelé znali význam uvedených národních symbolů v rámci českého národního diskursu a cítili potřebu vyjádřit jejich prostřednictvím českou národní identitu, čímž ovšem není v žádném případě řečeno, že by tato identita musela být v rozporu s identitou příslušníka rakousko-uherské armády a občana monarchie.

Z deníku Josefa Maxy je silně patrná identifikace s českou vlastí, otázkou však zůstává, co on sám považoval za svou vlast. Domnívám se, že jeho vlastenectví mělo spíše regionální charakter. „*A když pak za Českou Třebovou loučil jsem se s vlastí, tu myšlenky mé marně zaletěly do mé domoviny a já nevěděl, zda svou vlast ještě jedenkrát uhlídám. Projeli jsme i krásnou Moravěnkou s laskavými lesy i luhy, jakož i bodrými jejími obyvateli. Záhy překročili jsme i hranice Slezska a pak i Polska.*“¹¹⁹ Z citovaného úryvku vyplývá, že za svou vlast považoval nejspíše pouze Čechy – jakkoliv pojetí vlasti nemuselo být nijak ustálené –, na čemž nic nemění, že i Moravu měl velmi rád. Z úryvku ovšem také vyplývá, že vnímal symbolické propojení českých zemí, jak jej přinášel dobový národní diskurs, spolu s výsádním postavením Prahy jakožto metropole českého národa. Na jiném místě se totiž loučí s „naší zlatou Prahou“, která pro něho, soudě podle této formulace, musela mít jistý symbolický význam.

Identifikování se s češtvím můžeme nalézt v mnoha dalších ego-dokumentech. Příkladem dalšího může být deník Aloise Eliáše, příslušníka 28. pěšího pluku z Prahy. Také Eliáš píše o sobě a ostatních českých vojácích jako o Češích, příslušnících českého národa. V jeho deníku je ovšem zcela jasně patrné, že příslušnost k českému národu, jak byla reprezentována v jeho textu, nemusela být v rozporu s příslušností k rakousko-uherské armádě a monarchii. Tato situace je zvláště zřetelná v té části deníku, která se věnuje době Eliášova ruského zajetí. Zajímavá je především terminologie, kterou pisatel užíval. Když hovořil o Češích, pak jako o příslušnících českého národa, který byl ovšem spolu s Rakušany a ostatními národy monarchie součástí širšího pojmu Austrijci, který se obecně používal pro všechny zajatce z řad rakousko-uherské armády. Tento termín tedy mohl převzít z obecně užívaného jazyka, podstatné ovšem je, že se nesnažil Čechy z tohoto termínu jakkoliv vyjímát nebo klást do přímého protikladu. Ostatní slovanské

¹¹⁹ Maxa, Josef: Válečný deník. S. 5.

národy také považoval za součást tohoto termínu. Maďary naopak nepovažoval za příslušníky „rakousko-uherského“ národa, ale psal o nich vždy samostatně. Zatímco s Rakušany ho pojila jistá sounáležitost, o Maďarech hovoří přinejlepším neutrálně, podobným způsobem, jako o „Germáncích“. Německy hovořící obyvatele rakousko-uherské monarchie označoval jako „naše Němce“ nebo prostě Rakušany. Říšské Němce nazýval „všichni Němci“ nebo „Germánci“ – zde se opět může jednat o převzatý termín. Termín „Germánci“ užíval zejména pro odlišení říšských Němců od příslušníků německy mluvících národů monarchie. V deníku si například poznamenal, že když jejich zajatecký transport přijel do železniční stanice, čeští zajatci Rusům oznamovali: „Zabrali nás u Lvova, je nás 500 a Germánci ně tu!“¹²⁰ V textu deníku často užíval podobné formulace, jako: „Přišlo as 600 Germánců a 1200 Rakušanů“ – vidíme, že záměrně užil tyto termíny pro rozlišení příslušníků obou států; nebo „všichni Němci, naši Němci a Židé mají jeti pryč. Sepisování dělo se dlouho do noci. Kam, dosud nevíme. Zůstati zde mají jen Slované a jednoráčáci všech národností“¹²¹ – zde opět rozlišil všechny Němce (Germánce), naše Němce, neboli Rakušany, od kterých bylo tentokrát třeba odlišit Slované, kteří měli v tuto chvíli v zajateckém táboře zůstat.

Pro srovnání bych uvedl deník Karla Stuchla.¹²² Pisatel užívá označení Rakušáci nebo Austrijáci pro všechny vojáky c. a k. armády bez rozdílu, včetně Čechů. „Německý kněz promluvil nad mohylami padlých, jež jsou celkem tři: pro Rakušáky, Němce a Rusy. Našich, ponejvíce Čechů, odpočívá zde na 400, Němců kolem 100 a Rusů asi 40.“¹²³ Z úryvku vyplývá, že označením *naši* rozumí obecně všechny Rakušáky, všechny padlé vojáky rakouské armády, z nichž v tomto případě tvořili většinu Češi. Na jiném místě zase popisuje hrubé chování „*rakušáckého důstojníka hejtmána Bučka*.“¹²⁴ Zdá se, že označení *rakušácký* nemuselo souviset s národností, ale se samotnou příslušností k rakouské armádě. Přestože Stuchlova národní identita byla velmi vyhraněně česká a jeho zápisky se nesou v silně vlasteneckém duchu, v deníku zcela samozřejmě užívá označení Rakušáci nebo Austrijci také pro české vojáky, a to jak v době, strávené v rakouské armádě, tak i v době, prožité v ruském zajetí, v táborech a

¹²⁰ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999.

¹²¹ Obojí tamtéž. S. 95 a 106.

¹²² Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

¹²³ Tamtéž. S. 35.

¹²⁴ Tamtéž. S. 11.

na pracích. Teprve po nástupu k československému dobrovolnickému vojsku přestává být *Rakušákem* a hovoří o sobě a ostatních jako o československých vojácích.

Užitečným vodítkem, které může pomoci analyzovat diskursivně utvářené národní identity v textu, jsou autorem užívaná slovní spojení a fráze. V tomto případě můžeme sledovat, jak autor užívá slova jako „my“ a „naši“, což nám může pomoci odhalit strategie, kterými se v textu pramene identifikoval s konkrétní jednotkou, národností nebo celým státem. Eliáš jako o „nás“ hovořil buď ve významu Češi, nebo jako o příslušnících pluku, ke kterému náležel. V jeho případě to byl 28. pěší pluk, tzv. Pražské děti. Hned v úvodu svého deníku, při příležitosti odjezdu jeho jednotky do pole, si poznamenal: *„dostáváme zde novou lokomotivu, na kterou znovu hoši připevnili tabuli s nápisem 'Pražské děti'.*“¹²⁵ Vidíme zde identifikaci přinejmenším některých příslušníků pluku se svou jednotkou, tedy situaci podobnou té s Maxovou jednotkou a červeno bílým praporem. Z obou případů je zřejmé, že vojáci cítili sounáležitost se svým plukem, kde tvořili většinu Češi, kterou chtěli vyjádřit buď praporem, nebo nápisem s názvem pluku. Na jiných místech textu se ovšem Eliáš jako o „našich“ vyjadřuje o celé rakouské armádě. Tomuto tématu se budeme podrobněji věnovat v kapitole týkající se konfliktu loajalit. Eliáš ve svém deníku velmi často užívá formulace, které naznačují, že o Češích referuje jako o příslušnících rakouské armády. Opět se jedná ponejvíce o pasáže popisující pobyt v zajateckých táborech v Rusku. Velmi průkazný je zápis, který si uděl při příležitosti pohřbu jednoho ze svých přátel: *„Zúčastnilo se nás 114 a 6 důstojníků našich. Oddíl mladých vojáků s Emilem dělal čestnou stráž. Pohřeb byl vskutku pěkný, jaký dosud žádný z Rakušanů zde neměl. Popatřil jsem Dulavu v rakvi, ale byl chudák k nepoznání.*“¹²⁶ Podstatné je, že o svém příteli, pravděpodobně Čechovi, nakolik můžeme soudit podle česky znějícího jména, hovoří jako o Rakušanovi. Tím chtěl buď zdůraznit, že se jednalo o velmi slavnostní pohřeb, který dosud neměl nejen nikdo z Čechů, ale dokonce ani nikdo z celé rakouské armády, nebo velmi pravděpodobně považoval za zcela přirozené, že každý český voják je současně příslušníkem rakouské armády.

Zajímavé příklady tohoto jevu přináší také deník Josefa Jiráska, příslušníka 18. pěšího pluku z Hradce Králové. Jako o „našich“ hovoří velmi často o celé rakouské armádě, jak můžeme vidět na mnoha místech jeho deníku. Jirásek byl zajat tak, že

¹²⁵ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. S. 34.

¹²⁶ Tamtéž. S. 121–122.

nemocnice, kde se léčil ze zranění, padla spolu s celým městem do ruských rukou, proto strávil první chvíle zajetí v ruských vojenských nemocnicích. Do deníku si zapsal: „*Tu dobu, co jsem zde byl, přijížděli každý den noví ranění, naši i Rusové. Bylo zde celkem dvanáct nemocnic a ve třech pouze naši rakouští vojáci. Neměl jsem zde ani jednoho známého. Našel jsem dva, jeden od naší setniny, a vyprávěli, že byli deset dní v Moskvě, pak jeli do Tambova. [...] Odpoledne přišel generální štábní lékař, komandant všech nemocnic, a nařídil doktorům, aby všichni lehčeji ranění, kteří jsou již částečně vyléčeni, byli dopraveni dále, neb stále nových přibývalo. Byl sepsán transport, který měl večer odjet, a i moji dva kamarádi*“¹²⁷. Jako o „našich“ se vyjadřuje o celé rakouské armádě, nesnaží se z tohoto termínu Čechy jakkoliv vyčleňovat. Jediným měřítkem je v tomto případě rozlišení „našich“ a Rusů, tedy vojáků nepřátelské mocnosti. Všichni příslušníci rakouské armády jsou pro něho „naši“, mezi nimiž jakožto užší kritérium výběru rozlišuje své známé z jednotky. Za povšimnutí stojí, že zatímco zpočátku píše, že zde žádné známé neměl, později narazil na dva kolegy, jednoho přímo z jednotky, o kterých hned po několika řádcích píše jako o svých kamarádech. Z textu není zcela patrné, jestli se s nimi spřátelil na základě příslušnosti ke stejné jednotce, na základě toho, že byli Češi (pokud tak můžeme usuzovat) a hovořili stejným jazykem – z textu totiž není zřejmé, jestli se jednalo o jediné Čechy, na které v nemocnici narazil –, anebo na základě zcela jiného osobního kritéria. Obecně lze konstatovat, že tato dvě kritéria, podle kterých se v textech ego-dokumentů hovoří o přátelích, totiž příslušnost ke stejné jednotce a příslušnost k české národnosti, se v textech objevují velmi často.

V tomto duchu, kdy hovoří o rakouské armádě jako o „našich“, se nesou celé Jiráskovy zápisky. Na mnoha místech se tak setkáváme s pasážemi, jako například: „*zavedli nás do velkého baráku o dvou poschodích, celý z betonu, kde již bylo na 500 našich i tureckých zajatců. Bylo zde také něco Čechů, kteří zde již deset měsíců pracovali, a jako krajanů přátelsky nás přivítali.*“¹²⁸ Opět tedy v textu vidíme identifikaci se všemi rakouskými zajatci, mezi kterými si jakožto užší kritérium výběru všimá krajanů, zajatců české národnosti. O Josefu Jiráskovi tedy můžeme říct totéž, co o většině českých vojáků: uvědomoval si své češství a příslušnost k české národnosti; kdykoliv k tomu byla příležitost, spřátelil se právě se svými krajanů, ovšem vždy píše o českých vojácích jako o součásti rakouské armády a v textu deníku se zcela přirozeně

¹²⁷ Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009. S. 54.

¹²⁸ Tamtéž. S. 133–134.

identifikuje jak s českými krajany, tak s „našimi“, s rakouskou armádou jako celkem. Zajímavé je, že – stejně jako další autoři podobných pramenů – píše o rakouské armádě, ne rakousko-uherské. Prezentuje se jako součást rakouské armády, případně jako zajatec, pocházející z řad rakouské armády. Na jiném místě textu píše, že po mnoha nedoléčených nemocech a zraněních vděčí pouze našim rakouským lékařům v zajateckém táboře na Sibiři za to, že ho ošetřili a zachránili mu omrzlou nohu: *„Během těchto nemocí léčil jsem od příjezdu z Ruska levou nohu, kde měl jsem od prostuzení šest otevřených ran. Celkem měl jsem nohu nemocnou jedenáct měsíců, až přálo mi štěstí dostat se do nehostinné Sibiře, kde mě naši rakouští lékaři operovali a vyléčili, jinak bych snad o nohu přišel. Tato stepní oblast kryje na tisíce našich vojáků, kteří strádali různými nemocemi a přišli si tam pro smrt.“*¹²⁹ Opět tedy vidíme, že se považuje za součást stejné armády, jako „naši“ rakouští lékaři – přičemž ani není zřejmé, jestli se jednalo pouze o lékaře rakouské resp. německé národnosti, nebo o příslušníky různých národů monarchie – a lituje tisíce „našich“ vojáků bez rozdílu národnosti, kteří takové štěstí neměli.

Podobné užívání pojmů jako „my“ a „naši“ nalézáme také v zápiscích Václava Pinkase.¹³⁰ Jako o „nás“ hovoří vždy buď o rotě (setnině), což je v kontextu ostatních pisatelů poměrně ojedinělé (mnohem častěji se objevuje identifikace s plukem), nebo o celé rakousko-uherské armádě, bez ohledu na národnost. Jinými slovy, v textu se tak identifikuje buď s rotou, nebo s celou armádou. V rámci Rakouska-Uherska neuvažuje o Maďarech, o kterých vždy hovoří zvlášť, což je společným rysem prakticky všech těchto textů – bylo by zajímavé, jak by se o Maďarech a příslušnosti k Rakousku-Uhersku vyjadřovali vojáci původem ze Slovenska. Zajímavé rozlišení na „naše“ a Maďary přináší následující úryvek: *„Když jsme dospěli do středy vesnice na most, zastupuje nás maďarský nadporučík a chce, abychom se vrátili zpět. A my vidíme naše, jak na všech stranách, když vyšli z lesů, po holých návrších ustupují. S námi je jeden z našich důstojníků a na mostě, kde nás maďarský nadporučík zastavil, jeden druhému vyhrožuje udáním.“*¹³¹ V textu tohoto úryvku vystupuje „náš“ a maďarský důstojník, nikoliv dva naši, nebo rakouský a maďarský. Němce v rámci Rakouska-Uherska nijak neodlišuje, neboť národnostní hledisko nebylo rozhodujícím faktorem, strukturujícím jeho text. Od německy mluvících příslušníků rakousko-uherské armády odlišuje pouze

¹²⁹ Tamtéž. S. 144.

¹³⁰ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

¹³¹ Pinkas, Václav: Zápisky. List 28.

říšské Němce, v textu tak nacházíme pasáže, kde vedle sebe stojí „my“ (rakouská armáda) a říšští Němci: „Docházejí posily říšsko německých vojsk na pravou stranu a na levou vojska bosenská. Mají místo čepic na hlavách fezy, čímž se domněle myslí, že jsou to Turci. Za Němci je i jejich dělostřelectvo. Našemu dělostřelectvu za námi, naše pátá setnina dělá jakousi stráž. Bosňáci postupují do mírného svahu, který je z počátku porostlý keři. Je asi po poledni. Z pravé strany počínají střílet z děl Němci. Z jejich vybuchujících šrapnelů se nad ruskými zákopy v lese valí nazelenalý kouř, který dlouho se nerozptyluje. A i naše děla se dávají do činnosti. Šrapnely praskají, my se díváme nad kterými místy se trhají šrapnely, z nichž se vyvaluje běločervený kouř. A už i z ruské strany se ozývají jejich děla. Bílé jejich obláčky z praskajících šrapnelů pohání do rychlejšího běhu v řetězu postupující bosňáky proti ruským zákopům. A granáty zasypávají bosňáky. Země při dopadu létá v povětří, mnohý bosenský voják se zraněn vrací zpět, mnohý zůstává ležeti. Kulometry rachotí, z pušek se nese rachot. Slunce svítí a hřeje. Těžké chvíle byly pro bosence, než se přiblížili k lesu a k zákopům. To již praskaly jen ručnice... pojednou i nad námi zabzučelo, několik pozdravů zalétává i nad nás v lesíku, ruské dělostřelectvo hledá naše, šrapnely praskají.“¹³² Jako velmi symptomatická se jeví věta, ve které „naše“ pátá setnina kryje „naše“ rakouské dělostřelectvo, zatímco říšsko-německé vojsko a jeho dělostřelectvo se nachází vedle nich. V textu se objevují i Bosňáci. Pro úplnost dodávám, že Bosna a Hercegovina byla anektována již před válkou, technicky by tak bylo možné i je považovat za součást monarchie, přesto Pinkas nemá důvod hovořit o nich jako o našich. Je pravděpodobné, že tato zahraničně-politická problematika nevstoupila do obecného povědomí obyvatel monarchie a vizuální odlišnost Bosňáků převážila nad příslušností k jednomu politickému celku.

Identifikaci českého vojáka s rakouskou armádou můžeme do jisté míry nalézt také v deníku Josefa Maxy, přestože jeho identita je v deníku konstruována především ve spojitosti s vlastí, regionem, domovem a rodinou, jak bylo naznačeno výše a jak ještě uvidíme dále v textu. Těmto tématům věnoval ve svém deníku nejvíce prostoru, vojenským tématům se věnoval méně, a pokud už ano, pak především ve spojitosti se svým silně protiválečným postojem. K válce jako takové pociťoval skutečný odpor. Při líčení války užívá velmi citově zabarvené výrazy, z nichž je cítit zhnusení, opovržení a odpor; dává důraz na všeho zabíjení, zmar, mrhání lidskými životy, strádání lidí doma

¹³² Tamtéž. List 35.

v Čechách. „Smrt stále děsně rádí ve všech končinách Evropy. Kdy se asi zakončí toto bohopusté řádění a pomsta přijde na osnovatele tohoto děsného díla? Kdy??? Čas spěchá a poměry se nemění. Válka trvá dále a nějakého konce neběře [...] Má duše sklíčena jest pocitem, vždyť nevím, co je doma, co dělají moji nejbližší, jsou-li živi a zdraví. Já tu v dáli marně čekám a toužím po dálné domovině, od níž zločinnou rukou jsem byl odpoután.“¹³³ K rakousko-uherské armádě zachovával loajalitu. Největší sounáležitost ho samozřejmě spojovala s přáteli a ostatními Čechy v jednotce, ale loajalitu pocíťoval i ke své jednotce. V době, kdy psal svůj deník, se stále považoval za součást 88. pěšího pluku, pouze toho času v zajetí. Ještě po dlouhé době v zajetí a – aniž to v tu chvíli věděl – relativně krátce před vstupem do legií, se považoval za součást rakouské armády.

Poněkud na pomezí mezi národní a regionální identitou stojí deník Františka Kubíka.¹³⁴ Tak, jako se v některých případech pisatel může identifikovat pouze s regionem Čech, Kubík se velmi silně identifikuje s Moravou, zároveň ale na mnoha místech referuje sám o sobě a svých přátelích jako o Češích. Interpretovat způsob identifikace na stránkách jeho deníku není vůbec snadné. Domnívám se, že o Moravě hovoří převážně ve smyslu místa, kdežto o Češích jako o národnosti. On sám se považuje za Čecha, jak uvádí na mnoha místech textu, ale jeho domovem je Morava. Na jednom místě deníku se objevuje poznámka, kde hovoří o Čechách ve smyslu místa jako „tam u nich, v Čechách“.¹³⁵ Z toho soudím, že „tam u nás“ je pro něho Morava, Čechy jsou pro něho „tam u nich“, přestože „my všichni“ jsme Češi, mluvíme česky a jsme součástí jedné české národnosti. Jeho regionální identita je tedy moravská, jeho národní identita je česká. Tato dualita nás provází celými jeho zápisky. Hned při odjezdu na frontu se loučí: „a Moravěnko, sbohem, sbohem.“¹³⁶ Na jiném místě na otázku, zda je Němec či „Austriják“, odpovídá „...jsem Čech, ani Němec, ani Austriják.“¹³⁷ Jeho česká národní identita, české sebeuvědomění je natolik silné, že odlišuje Čechy od Austrijců nebo Austrijáků, což je obecný termín pro všechny národnosti rakousko-uherské monarchie, a staví je Němcům a Austrijcům jakoby

¹³³ Maxa, Josef: Válečný deník. S. 31 a 35.

¹³⁴ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

¹³⁵ Tamtéž. S. 101.

¹³⁶ Tamtéž. S. 18.

¹³⁷ Tamtéž. S. 100.

naroveň, což nebývá v podobných textech úplně běžné, zvláště v konfrontaci s cizími, mimorakouskými národy.

Jeho vlastenectví je české: „*Není světlé myšlenky, vše je černé, a když do toho hrají Osmáci samé národní písničky, pláčeme. Denně slyšíme ‚Spi Havlíčku‘, ‚Hej, Slované‘, ‚Kde domov můj‘ – divíme se, že jim to dovolí“* anebo „*zpíváme zakázané – vlastenecké ‚Hej Slované‘ a ‚Kde domov můj‘. Zde tomu stejně nikdo nerozumí. Němci zpívají ‚Wacht am Rhein‘.*“¹³⁸ Emocionální hodnota těchto písní je zcela jistě umocněna také steskem po domově, pisatel si ale byl velmi dobře vědom i jejich národního symbolického významu. Už jen skutečnost, že zrovna zpěv těchto písní opakovaně zaznamenává ve svém deníku, svědčí o tom, jaký význam jim přikládal, resp. jaký význam byl diskursivně sdílen. Když hovoří o „zakázaných“ vlasteneckých písních, můžeme z toho soudit právě to, že věděl, jaký je jejich symbolický význam a z jakého důvodu by tedy měly být zakázané. Dodávám, že píseň „Kde domov můj?“ se v textech našich deníků objevuje poměrně často, jak ostatně uvádí následující kapitola, zakázaná tedy vůbec být nemusela. Kubíkovo vlastenectví je tedy české, což ale nemusí znamenat nutně otevřeně protirakouské. V jeho deníku se sice tu a tam objevují narážky na česko-německou, resp. rakouskou kontroverzi, stejně tak se zde ale objevují narážky s významem zcela opačným. Nejvýraznější česko-německou kontroverzi nalzáme v následujícím úryvku: „*Jsmo vysíleni do krajnosti. Přestal jsem se potit, opírám se o bergstock (horskou hůl) a myslím na jediné – na konec. Nikdo nemluví, jen oficíra je slyšet nadávat. Kdosi se tam svalil a nechtěl dál, či nemohl. Vytáhl na něho revolver a hrozil, že ho zastřelí. Aby mu pomohl a dal někomu nést flintu a ruksak, to ho ani nenapadlo. Je to Němec a my jsme Češi.*“¹³⁹ To, že při dlouhém a namáhavém pochodu důstojník pobízí opozdilce i pomocí revolveru, není nic neobvyklého, zajímavá je Kubíkova poznámka, vysvětlující důstojníkovu bezohlednost tím, že to je Němec, kdežto vojáci Češi. Podívejme se ale na text pozorněji. Pisatel ani neví, kdo byl ten, co nemohl dál, uvádí pouze, že „kdosi“, není tedy zřejmé, že to skutečně musel být Čech. Také je prakticky jisté, že důstojník by se stejně zachoval, kdyby se jednalo o příslušníka jakékoliv jiné národnosti. Kubíkovu poznámku je tak třeba chápat jako jeho vlastní interpretaci situace, která dle mého názoru může vyznívat spíše obecně protiválečně, než jako evidence národnostního pnutí v armádě. Rakousko-Uhersko,

¹³⁸ Tamtéž. S. 88, 97.

¹³⁹ Tamtéž. S. 91.

keré viní z války jako takové, zde symbolizuje důstojník, který pochopitelně velí v Němčině. V tomto smyslu je zajímavá poznámka na jiném místě textu, kterou učinil poté, co spolu s ostatními prohledával trosky zcela zničené vesnice „*děláme si psinu: Pane doktore, podáváme trestní oznámení na Rakousko a nabízíme se Vám jako svědci, kteří támhle z toho kopce viděli zkázu tohoto města...*“¹⁴⁰ Na jiném místě uvádí, že v rozkaze před odchodem na frontu „*mluvilo se o statečnosti a chrabrosti Čechů, kteří stokrát dokázali, že jsou hodni titulu C.K. (císařsko-královského Rakouska). Od nás se očekává, že splníme ... atd.*“¹⁴¹ Poznámka vyznívá ironicky až jízlivě. Na mnoha místech jeho deníku však nalézáme poznámky, které nepůsobí protiněmecky ani protirakousky, spíše naopak. Při návštěvě Vídně je překvapen, že „*To je ta německá Vídeň?? Vždyť jsme se zde cítili jako doma*“, v Salcburku jej zase mile překvapilo, kolik je tam Čechů.¹⁴² O reprezentaci jakéhokoliv protirakouského pnutí ve společnosti tedy nemůže být řeč. O Německu a Němcích se dokonce v jednom případě vyjádřil velmi obdivně. Když se mu poštěstilo, že jeho jednotka dostala potraviny od německé armády (německé potravní dávky byly skutečně větší, než rakouské¹⁴³), byl z toho natolik nadšen, že si poznamenal: „*Inu jsou to Němci. Usměvaví, ochotní a praktičtí.*“¹⁴⁴ Tato poznámka by bez znalosti kontextu působila v diskursu českých prvoválečných deníků zcela neobvykle, zde však znamená především to, že pokud jde o výdej potravin, jde u pisatele jakékoliv politické či národnostní hledisko stranou. Obecně lze konstatovat, že pisatelé se ze všeho nejvíce starali (a na stránkách deníků referovali) právě o praktické přežití na frontě, o shánění potravin a podobně, nikoliv o politiku.

Pokud v Kubíkově deníku nacházíme textualizaci nějaké národnostní antipatie, pak se bezpochyby jedná o jeho vztah vůči Maďarům. Ani jistá antipatie nebo přinejmenším odstup vůči Maďarům není v podobných textech ničím výjimečným, zde však nabývá poměrně vyostřené podoby. Situaci demonstrují opakovaně se objevující zápisy jako například tento: „*Potkáváme se pravidelně s Maďary, kteří na nás pokřikují: ‚Čech, Čech‘ a přitom drží ruce vzhůru a posmívají se, že se vzdáváme. My jim zase odpovídáme: ‚Kurva Maďar!‘ ...*“¹⁴⁵ Kubík pokračuje vyprávění tím, že následující den si jeho jednotka připravila dřevěné hole a posmívající se Maďary napadla fyzicky.

¹⁴⁰ Tamtéž. S. 61.

¹⁴¹ Tamtéž. S. 105.

¹⁴² Obojí tamtéž. S. 80, 125.

¹⁴³ Viz Sheffield, Gary (edd.): Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války. Brno 2009.

¹⁴⁴ Kubík, František: Přežil jsem. S. 123.

¹⁴⁵ Tamtéž. S. 76–77.

Strhla se velká šarvátka, která následně byla vyšetřována důstojníky, ale – jak pisatel jaksi spiklenecky uvádí – nic se nevyšetřilo a útočníkům se nic nestalo, nijak potrestání nebyli. Že se nejednalo jen o ojedinělou epizodu, dokládá množství zápisků o drobných i větších potyčkách s maďarskými vojáky. Podívejme se detailněji na uváděný úryvek. Pisatele podle jeho vlastních zápisků silně pobouřilo, když se Maďaři Čechům smáli, že se vzdávají, přestože on sám na stránkách svého deníku opakovaně hovoří o tom, že chce zběhnout a nechat se zajmout (ale dodávám, že zůstalo pouze u slov). Přesto však s neskrývanou hrdostí líčí, jak se smějícím se Maďarům pomstili. Možná se v něm a v jeho družích probudila národní, možná že i jakási vojenská hrdost, která v tu chvíli převážila nad jeho snahou vyhnout se frontě za jakoukoliv cenu, klidně i zběhnutím. Dodávám, že konflikty s vojáky ostatních národností se v jeho deníku neobjevují. Jsou to právě Maďaři, kteří v jeho textu symbolizují národnostní třenice, nebo jinak řečeno, prostřednictvím Maďarů pisatel textualizuje všechny své národnostní antipatie. Ještě lépe je to patrné z následujícího zápisku: *„Vykládáme si, jak je to možné, že Maďaři utekli ze štelunků a my, abychom nyní na ně dopláceli. Staří vojáci vzpomínají, kdy těžce dobyté štelunky hned po vystřídání Maďaři ztratili. Na Maďary stále doplácíme. Na nejhorší úseky jdou české regimenty a maďarské jsou v rezervě. Na Maďary má vztek každý.“*¹⁴⁶ Kubík v tomto úryvku naplno projevuje svou frustraci z utrpení prožitého v těžkých bojích, které dle jeho názoru přišlo vniveč kvůli Maďarům, kteří dobyté body velmi rychle ztratili. Zde se navíc odvolává na sdílený souhlas ostatních členů jednotky, když říká, že na Maďary má vztek každý. Samozřejmě z textu deníku nejsme schopni posoudit, nakolik jsou jeho obvinění založená na skutečné strategické situaci na frontě, ostatně ani pisatel sám žádné konkrétní údaje neuvádí, ale mnohem pravděpodobněji se jedná pouze o projev čiré frustrace a beznaděje pisatele, která je kanalizována do výčitek vůči Maďarům. Zajímavé také je, že se zde nesetkáváme s tvrzením, že to byli Němci nebo Rakušané, kdo záměrně posílal české pluky na nejhorší úseky fronty, jak říkala prvorepubliková legenda, ale byli to Maďaři, jejichž zbabělost a lenost dle Kubíkova deníku způsobovala utrpení českých vojáků.

Kubíkova nevraživost vůči Maďarům mohla být způsobena jeho osobními předsudky, nějakou konkrétní špatnou zkušeností nebo kulturní a etnickou rozdílností, ale zároveň je třeba konstatovat, že jistá odtažitost se objevuje i v ostatních podobných pramenech. Bylo by tedy možné zobecnit, že zatímco je v českých denících

¹⁴⁶ Tamtéž. S. 43.

reprezentován jakýsi pocit sounáležitosti Čechů s Rakouskem, či lépe řečeno pocit příslušnosti k jednomu celku, s Maďary Čechy žádná sounáležitost ani v nejmenším nepojí. Přestože se nejedná vždy o takovou nevraživost (a je třeba zdůraznit, že ta je v kontextu ostatních podobných pramenů skutečně extrémní), jakousi odměřenost nebo odstup nalézáme poměrně často.

Národní symbolika – hymna, svátky

Dalším podstatným ukazatelem národní identifikace mohou být odkazy na významné národní symboly, jako například na pozdější státní hymnu a české svátky. Příkladem opět může být deník Josefa Jiráska. Při popisu nástupu vojáků do vlaku a odjezdu na frontu se objevuje tato pasáž: „*Jakmile jsme bylo ve vlaku, každý usedl na své a již se neohlédl, aby se nemusel znovu a znovu loučiti a hleděti v bolestnou tvář svých drahých. V sedm hodin se s námi vlak hnul a z každého vozu zazněla píseň „Kde domov můj?“*“.¹⁴⁷ Je zřejmé, že *Kde domov můj?* – zde pochopitelně označená pouze jako „píseň“, hymnou se stala až později – měla pro české brance velký symbolický význam, kterého si byli všichni vědomi. Důležité především je, jakou roli sehrává v Jiráskově textu. Také on si musel být velmi dobře vědom, jak podstatným národním symbolem píseň je, když se rozhodl zdůraznit její přítomnost v takto emočně vypjatém okamžiku. Je nanejvýš pravděpodobné, že se celou cestu nezpívala pouze tato jedna píseň, že zazněly i jiné, ale právě tato jedna měla v jeho deníku dokreslit důležitost okamžiku. Právě *Kde domov můj?* měla tak silný národně symbolický význam, že posloužila jako prvek národní identifikace českých vojáků, odjíždějících na frontu. Už jen skutečnost, že se Jirásek rozhodl zdůraznit právě tento moment, dokládá, že v českém národním diskursu hrála tato píseň velmi silnou úlohu – odvedení vojáci věděli, že se k objezdu na frontu hodí právě tato píseň, a Jirásek věděl, že se hodí k tomu, aby její pomocí popsal odjezd na frontu ve svém deníku. Je pochopitelně třeba být si neustále vědom, že každý textový pramen je diskursivně strukturovaný a nemusí tudíž vypovídat tolik o „skutečnosti“ jako takové, jako o diskursu, v jakém vznikl. Pro účely tohoto textu není tolik podstatné, zda skutečně *Kde domov můj?* zněla ze všech vagonů a zda se zpěvu účastnili úplně všichni – dokonce i kdyby se odjezd vlaku odehrál za hlubokého mlčení všech zúčastněných, podstatné by bylo, že byla natolik

¹⁴⁷ Jirásek, Josef: *Můj deník*. S. 19.

široce sdílenou součástí českého národního diskursu, že se stala nezbytnou součástí popisu takto emočně silné a nacionálně významné situace.

S touto písní se v našich pramenech setkáváme velice často. Josef Maxa si například poznamenal, že zazněla na pohřbu jednoho z českých vojáků v ruském zajetí. „*My jsme se zúčastnili jeho pohřbu a náš pěvecký kroužek zapěl „Kde domov můj?“ nad rovem našeho druha. Jak dojemně rozléhal se tento zpěv po prostírající se poušti a mnohé oko při loučení zaslzelo při vzpomínce na dálnou domovinu.*“¹⁴⁸ Také tento úryvek dokládá spojitost písně, jež se později stala českou národní hymnou, s okamžiky spojenými s českou národní symbolikou, v tomto případě se vzpomínkou českých zajatců na vzdálenou českou domovinu. Stejně jako v předchozím případě, i zde vidíme, jak velký význam měla jak pro aktéry dané situace, tak i pro pisatele deníku, a s jakými situacemi byla spojována. Opět je třeba si být vědom toho, že každý text je ovlivněn diskursem, nemůžeme si být proto nikdy jisti, jestli událost proběhla přesně tak, jak je prezentována. V tomto případě pro nás není až tak důležité, jestli zpěv písně skutečně vyvolal tak emotivní reakce, jak je uvedeno v prameni, ale už jenom to, že píseň v této situaci zazněla, a její symbolický význam tudíž musel být většině účastníků zřejmý. Stejně tak pisatel deníku musel chápat její význam, když ji užil přímo ve spojení se steskem po domově. Píseň *Kde domov můj?* se tak v jeho textu stala prostředkem, jakým byla (ať již vědomě, či nevědomě) vyjádřena identifikace s českou vlastí.

Dr. Bohuslav Bouček líčí odjezd vojáků na frontu následujícím způsobem: „*Začalo nakládání. Celá procedura prošla dosti hladce, až na hlasité nejhrubší nadávky, které co chvíli sypaly se na oficíry, zejména na našeho komandanta. Pak dámy vyšších oficírů roznášely květiny statečným vojínům, kteří děkovali hrubými vtipy. Každý dělal, jako by nerozuměl; dámy ovšem rovněž tak. Krátce před odjezdem zahrála muzika, četníci obstoupili vagony, přísně zakázáno jakékoliv svobodné hnutí – začla disciplína. Muzika hrála *Kde domov můj, vlak se hnul.*“¹⁴⁹ Zajímavé je, že nacionálně konotovaná píseň nezazněla jen od českých branců, ale oficiálně od vojenské hudby. To opět dokládá skutečnost, že národní symbolika musela být v dobovém povědomí široce rozšířená. A opět můžeme hovořit o rovině textu deníku, ve kterém pisatel zdůraznil právě tuto píseň, doprovázející odjezd vojáků na frontu. Na rozdíl od předchozích citátů*

¹⁴⁸ Maxa, Josef: *Válečný deník*. List 23.

¹⁴⁹ Payne, Petr: Bohuslav Bouček. *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*. Praha 1998. S. 13.

však v Boučkově textu není spojena s emotivně líčeným prožitkem, s pateticky popisovaným loučením, ale spíše s opovržením, s jakým Bouček na celou událost pohlížel. Z jeho textu je patrné zhnusení, jaké v něm vyvolával odjezd českých vojáků do boje – českých soudě podle toho, že jim vyšší důstojníci (raději) nerozuměli, jejich manželky jim pak pravděpodobně nerozuměly skutečně. Poznámka o tom, že něžné dámy nosí vojákům květiny a obdarování to vulgárně komentují, je zajímavá ještě z jednoho hlediska. Pisatel záměrně vytváří kontrastní situaci něžných dam a hrubých, vulgárních vojáků, odjíždějících do boje, čímž dle mého soudu podtrhuje nesmyslnost popisovaného momentu a války jako takové. Vždyť je to právě válka, která takové situace vytváří. V tomto kontextu vyznívá jeho poznámka, že hudba zahrála „*Kde domov můj?*“, spíše ironicky (nebo přinejmenším citově neutrálně, chladně), než pateticky.

Obecně můžeme konstatovat, že pisatelé považovali české národní písně za významný způsob identifikace se svou vlastí. Pro ilustraci bych uvedl poznámku Augustina Mudráka¹⁵⁰: „*Přes všechny tyto těžké zkoušky válečného života, když fronta umlkne, vrátí se někdy radost do života, usedneme na haldu sněhu a od srdce si mnohohlasně zazpíváme naše české písně, které jsou hojivým balzámem na zhořklý život a utýrané tělo. Daleko široko se nesou naše písně. Sami Prušáci za námi přicházejí a tiše se skloněnými hlavami naslouchají*“¹⁵¹, nebo poznámku Roberta Mráze¹⁵²: „*Když pak jsme dospěli do ulic vnitřního města [Innsbrucku], spustili jsme obyčejně svižnou a říznou sokolskou Čtvrtého července na strahovských hradbách* [následuje citace sloky, ve které se zpívá, že „naše stará práva/jsou od Němců nepřátel zašlapána“].“¹⁵³ Podobných příkladů se v českých ego-dokumentech nachází mnoho a některé byly také uvedeny na jiných místech této práce, např. v citátech z deníků Jindřicha Bejla nebo Františka Kubíka. Zápisky o zpěvu národních písní slouží nejen jako vyjádření stesku po domově a daleké vlasti, ale také jako způsob identifikace s českou vlastí a českou národní společností. V textech bývá zdůrazněn kontrast, že české vlastenecké písně znějí v rakouském městě, při pochodu v řadách rakouského pluku, a podobně. Právě zdůraznění tohoto kontrastu naznačuje, že pisatelé přikládali těmto písním symbolický

¹⁵⁰ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011.

¹⁵¹ Tamtéž. S. 68.

¹⁵² Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha.

¹⁵³ Tamtéž. S. 16.

význam a užívali je jako prostředek národní identifikace, nejen pro ukrácení dlouhých chvil nebo jako způsob synchronizace kroku při pochodu.

Jako o prostředku národní identifikace můžeme hovořit o užití odkazů na významné české národní svátky na stránkách ego-dokumentů. Josef Maxa si poznamenal: „*Nadešel den 6. července 1915. Oslavovali jsme 500. letou památku upálení mistra Jana Husa. Svátek tento jsme neslavili.*“¹⁵⁴ Interpretace tohoto úryvku je značně nejasná. Nemůžeme s jistotou říct, zda se svátek slavil, případně kdo jej slavil. Nebo si pisatel toto datum poznamenal jen proto, aby si pomocí svého deníku udržel představu o datu a své zápisky tedy užíval jako kalendář? Datace se v jeho deníku skutečně objevuje, přestože dosti sporadicky. V této době pobýval Maxa v ruském zajetí, jeho dny ubíhaly ve velmi stereotypním rytmu, on sám hovoří o „*času nudy a toužení*“ po domově¹⁵⁵, mohl si tedy den významného českého svátku, který jistě znal, poznamenat jen proto, aby si uchoval představu o plynoucím času? Předpokládám, že když Maxa napsal „*oslavovali jsme památku mistra Jana Husa*“, mohl tím mít na mysli, že „*my*“, Češi, si připomínáme tento svátek. Svátek, který má nezpochybnitelné místo v českém nacionálním diskursu a který má pro Čechy velký symbolický význam. Druhá část jeho sdělení pak mohla znamenat, že on sám ani jeho kolegové jej v této situaci neslavili, přestože jeho význam nepochybně znali. Skutečnost, že Maxa vzpomněl ve svém deníku na svátek mistra Jana Husa, můžeme chápat jako prostředek národní identifikace pisatele. Není podstatné, zda jej skutečně slavil – podle jeho slov ne – ale už jenom to, že jej zmínil, znamená, že jej znal, že chápal jeho důležitost, nebo přinejmenším věděl, že je důležitou součástí českého národního vědomí.

2.3. Identita regionální

Konstrukce identity českých vojáků pomocí národního diskursu bývá velmi často spojena s identitou regionální. Národní a regionální identity se mnohdy překrývají, jak jsme již mohli vidět u výše uvedeného deníku Josefa Maxy. Maxa se loučí se svou „*vlastí*“ na hranicích Čech, ovšem nejsilnější vztah ho pojil k jeho domovu. Ostatně

¹⁵⁴ Maxa, Josef: *Válečný deník*. S. 24.

¹⁵⁵ Tamtéž. S. 24.

pojmy jako „vlast“, „domov“, „domovina“ nebo „otčina“ se v jeho textu mísí, až splývají. Jinými slovy, vlast je pro něho vždy spojena s domovem a rodinou, je to místo, kde stojí otcovský dům a kde leží hrob jeho matky. V jeho deníku se setkáváme s velmi emotivními pasážemi a citově silně zabarvenými výrazy. *„Posledně rozloučili jsme se se známými, posledně zahleděl jsem se na otecký dům. Rozloučil jsem se se svou domovinou nevěda, zda ji ještě jedenkrát uzřím. Když pak za prudkého deště se sestrami odebral jsem se na nádraží, tu posléze pohlédl jsem na hřbitov v dáli za městem se zdvihající a v duchu jsem pohlédl na rov milované matky, která mně tolik milovala a tato trudná chvíle byla by ji nadobro zlomila. Rozloučil jsem se v duchu i s tímto posvátným pro mne rovem a poprosil Boha, aby mi dopřál ještě někdy nad rovem tím se pomodlit. Nikdy nezapomenu té chvíle, kdy naposled jsem se rozloučil na nádraží se sestrami a známými, kdy sestry usedavě plakaly a modlili se za šťastný můj návrat. Tak s kolegou usedli jsme do vlaku (hytláku) a vyjeli z nádraží. Tenkrát horký proud slz vytryskl nám všem u očí, když posléze spatřili jsme naši milou ves shovanou pod strání a nyní měli jsme se od ní snad na vždy rozloučit.“*¹⁵⁶

Velmi podobný text můžeme nalézt také v deníku Josefa Jiráska. *„S těžkým srdcem opouštěli jsme rodnou vesničku za pláče rodičů i příbuzných. Každý ubíral se za svou povinností k svému pluku. Vzpomínám často na poslední pohled na rodnou vesničku. Obraceje svůj zrak snad naposledy z takzvaného Čukavého kopce na protější stranu, kde rozkládají se v údolí stavení ohraničené dokola návrším; naposledy zahleděl jsem se na naše obydlí, na náš les, kde jsem znal takřka každý strom, kde prožil jsem jaro svých dětských let, dále na otcovo pole, které táhne se k Zákoutí na pravé straně návrší, kde stojí velká planá jabloň. Kolikrát seděl jsem pod stinnou korunou košaté jabloně v bezstarostném mládí? A dnes loučím se naposledy i s tou planou jabloní a lesem a se vším tím známým okolím. Zda navrátím se opět sem? Toť otázka mého osudu. Obracím se a jdu za svou povinností.“*¹⁵⁷ Opět vidíme velmi emotivní popis loučení s rodnou obcí, ke kterému autor užívá silně citově zabarvené výrazy. Stejně jako v Maxově deníku, také zde nacházíme motiv loučení se s rodnou vesničkou, s otcovským domovem, s rodinou a s důvěrně známým okolím. Také zde se setkáváme s motivem, kdy autor textu vyjadřuje vroucí přání vrátit se zpět, což je Jiráskovými slovy v rukou osudu. Domov je v jeho deníku opět spojen s rodinou a příbuznými,

¹⁵⁶ Maxa, Josef: Válečný deník. List 1–2.

¹⁵⁷ Jirásek, Josef: Můj zápisník. S. 17.

přestože nevyjmenovává, s kým konkrétně se před odchodem k pluku loučil. Motiv domova je v textu konstruován jednak prostřednictvím rodičů a příbuzných, jednak pomocí velmi detailního popisu nejbližšího okolí. Jinými slovy, jeho regionální identita je tvořena právě prostřednictvím rodiny a zároveň prostřednictvím pevného pouta k rodné vsi, domu rodičů a nejbližšímu okolí. Jiráskova regionální identita je tak vymezena ještě úžeji, než jsme mohli vidět u Josefa Maxy: Jirásek se identifikuje především s rodnou obcí (malá vesnice Brzice ve východních Čechách, spadající do působnosti 18. pěšího pluku v Hradci Králové¹⁵⁸), která pro něho představuje důvěrně známé prostředí, kde vyrůstal od dětství, které velmi dobře zná a kde žijí jeho rodiče. Jinak je ovšem podobnost obou textů až zarážející. Ani v jednom případě nepředpokládám, že by texty deníků mohly být stylizovány s ohledem na další čtenáře jako prostředek sebe prezentace autora. Užití obratu „*vzpomínám často ...*“ naznačuje, že tato pasáž, nebo přinejmenším její finální podoba, zřejmě nevznikla bezprostředně po prožité události. Mnohem pravděpodobnější je, že autor si při vzpomínání na domov pasáž s loučením, jež tvoří úvodní část jeho deníku, mnohokrát pročetl a tuto větu tam při této příležitosti dopsal. Tím by se vysvětlovalo i užití velmi emotivního slovníku. Tato pasáž tedy pravděpodobně nebyla určena ostatním čtenářům, ale především jemu samému, neboť mu prostřednictvím psaní a opakovaného pročitání pomáhala vyrovnat se s odloučením od rodiny a domova. Anebo se samozřejmě také mohlo jednat o literární klišé, které pisatel znal z knížek a jiné literatury, pomocí kterého se popisuje loučení s domovem tak, že se na něj „často vzpomíná“.

Pokud tedy vyloučíme motiv vědomé sebe prezentace před případnými čtenáři, napadají mě dvě možnosti, jak vysvětlit nápadnou podobnost obou textů. Jednak mohla být způsobena tím, že v podobné situaci by většina lidí zkrátka smýšlela podobně a soustředila by se na stejné motivy, jako jsou loučení s rodinou a příbuznými, s rodným domem a obcí, objevila by se touha vrátit se ve zdraví zpět. Emotivní výrazy mohly být užívány právě proto, že popisované události byly pisateli velmi emotivně prožívány. Druhou možností je, že se jednalo o běžně užívané fráze, ovlivněné dobově převládajícím diskursem. Na každý text, který chceme užít jako pramen historického bádání, je třeba nahlížet jako na diskursivně strukturovaný. V tomto případě tedy podobné pasáže deníků mohly být ovlivněny dobově běžně užívanými obraty nebo

¹⁵⁸ Tamtéž. S. 9.

podobně stylizovanými texty, například novinovými články popisujícími odjezd vojáků na frontu.

Nezanedbatelný vliv mohl mít také samotný český nacionální diskurs, kterým by se dalo vysvětlit užití zdrobnělých výrazů jako „rodná vesnička“, objevujících se v obou zmíněných textech. Jiří Rak¹⁵⁹ uvádí, že představa českého venkova jakožto nositele českých vlasteneckých tradic je v českém národním diskursu přítomna již od 19. století. České vlastenecké kruhy pro potřeby národního hnutí vytvořily idealizovaný obraz venkova jako nositele národních tradic a českého jazyka. To umožnila jednak neúplná stratifikace české společnosti, kde nebyly přítomny vyšší české vrstvy a vyšší česká vzdělanost, jednak dobová mentalita 19. století a jeho romantické představy o nezkaženém, poctivém venkovu. Zárukou přežití českého národa se stal venkov, v literatuře symbolizovaný prostými „vesničkami“ a „chaloupkami“, jejichž obyvatelé se scházejí a pozorně naslouchají vlasteneckým přednáškám, které je vedou ke ctnostnému životu a k lásce k vlasti a národu.¹⁶⁰ Jiří Rak uvádí, že adorace českého venkova dosáhla svého vrcholu ke konci 19. století, když byla na Jubilejní výstavě roku 1891 vystavena tzv. *Česká chalupa*, uvedená následujícím textem: „*Pokloňme se české chalupě a klaníme se českému lidu. V chalupě té byl zosobněn vlastně celý národ. Česká chalupa stála tak blízko všem českým srdcím. Český národ, i kdyby se stal národem šlechticů, nikdy nezapomene na tu selskou chýži. Z ní vyšlo probuzení i obrození národa!*“¹⁶¹ Ponechme pro tuto chvíli stranou, že – jak Jiří Rak upozorňuje – vycházely tyto představy především z kruhů české vlastenecké inteligence, žijící ve městech, zatímco vesničané o národní problematiku zdaleka takový zájem nejevili.¹⁶² Přesto musel být takto vytvořený obraz velmi silný, trvanlivý a doslova všudypřítomný a dost možná mohl prostoupit do obecnějšího českého národního vědomí. A přestože nám se v tuto chvíli jedná o období pozdější, mohla takto vytvořená literární tradice zapustit kořeny do českého nacionálního diskursu natolik hluboko, že byla i nadále živá, a mohla ovlivnit deníkové poznámky o „*rodných vesničkách a domech*“ našich pisatelů.

Příkladem velmi silné regionální identity je text Václava Pinkase.¹⁶³ Když Pinkas hovoří o svých krajanech, vždy pouze o sousedech ze své obce Loděnice,

¹⁵⁹ Rak, Jiří: *Bývali Čechové... české historické mýty a stereotypy*. Jinočany 1994.

¹⁶⁰ Tamtéž. S. 85–95.

¹⁶¹ Tamtéž. S. 90.

¹⁶² Tamtéž. S. 87.

¹⁶³ Pinkas, Václav: *Zápisky vojáka*. SOKA Beroun.

maximálně z obcí okolních. Jeho deník se hemží zápisky, jako např.: „A za tohoto pochodu v malém městečku se scházím se svým kamarádem z mládeži, krajanem Václ. Špirytem. I s Karlem Kverkou se na cestě scházím (v dřívějších časech měli být proti našim v č. 49.) Oba mají na límecích zelené výložky.“¹⁶⁴ V tomto případě, soudě podle textu, se jedná o sousedy doslova, protože obě rodiny sídlily v sousedících domech. Nebo na jiném místě textu: „Je tma, která by se mohla nožem krájet. Asi šestičlenná skupina přicházíme k osamělému zákopu majora za frontu, kde se náhodou setkávám s vojínem krajanem Václavem Plochem, který nás vede do zákopů.“¹⁶⁵ Z celé skupiny mu stojí za zmínku právě krajan. Pro srovnání uvedu ještě následující příklad: „Z večera s Košařem (z Plzně) vylézáme ze zákopu a tíhneme k jednomu nejbližšímu seníku (oborohu). Na čtyřech vysokých kůlech je slaměná střecha, která podle množství sena jde buď vzhůru či dolů. S Košařem zalézáme do sena a usínáme. Míjí půlnoc. Prudká silná střelba se rozpoutává na levé straně z vrchu k nám. Hlasité volání – urá nás na chvíli probouzí, ze seníku však se nechce. Poručík nás hlasitě a bouřlivě kleje, budí všechny a probouzí. Co se to tam nahoře děje? Chvilí posloucháme. Brzy v oborohu jsme s Košařem usnuli. Ve spánku je však slyšet rachot pušek, řehotání kulometů a lidských hlasů. Poručík Kesinberger se zlobí a hlasitě kleje. Dává setninu dohromady. Měsíc mdlé svítí. Dostáváme rozkaz, rychle vzhůru na kopec a vzít sebou slámu. Velitel 6 setniny když míjí půlnoc, dvanáctá hodina dává rozkaz své setnině na rozchodnou se starým rokem a ohlášení nového salvami vystřeliti několik ran proti ruské frontě. A ti právě nastupovali útok. Byli výstřely zastaveni a překvapeni, ale přesto pronikli v některých místech do našich zákopů. Zde se rozpoutal boj na bodáky muže proti muži. Byli však ze zákopů našich vytisknuti. Když jsme dospěli před chvílí k bouřlivým místům, bylo tu už klidno. Vystaveny před linií od nás hlídky a co nejpozorněji přikázáno nám střežiti před sebou kraj. Do rána už zůstalo klidno jako po bouři. Zde o život přišel můj rodák a spolužák syn Jungmannových Karel.“¹⁶⁶ Důvodem, proč jsem vybral tento dramatický a rozhodně ne nezajímavý úryvek, je ukázat, jak pisatel v textu rozlišuje své krajany od ostatních vojáků. Když hovoří o tom, jak s jistým Košařem z Plzně opouští bojové stanoviště a hledá úkryt pod střechou v seníku, nehovoří o něm jako o krajanovi, ale přesto si poznamenává jeho jméno a odkud je. Naproti tomu jako o krajanovi hovoří o Karlu Jungmannovi, který je mu regionálně mnohem blíže, jedná se – podle jeho slov

¹⁶⁴ Pinkas, Václav: Zápisky. List 18.

¹⁶⁵ Tamtéž. List 8.

¹⁶⁶ Tamtéž. List 20–21.

– o rodáka a bývalého spolužáka. Jeho krajany tak nejsou všichni Češi nebo všichni česky hovořící vojáci, jeho identita není definována nacionálně, ale je vymezena velmi úzce regionálně jeho obcí. Jen na okraj uvádím, že za pozornost stojí i poznámka o boji na bodáky muže proti muži v obsazeném zákopu. Boj na bodáky muže proti muži je velmi častým symbolem první světové války, v odborné literatuře¹⁶⁷ se však uvádí, že ve skutečnosti k němu docházelo poměrně zřídka. V tomto případě – tedy v nepřehledné situaci nenadálého nočního útoku na bojišti východní fronty – k němu však zajisté dojít mohlo.

Pinkasovou „vlastí“ je jeho rodná obec Loděnice, nalézající se ve středních Čechách, rozhodně ne celé Čechy nebo jakkoliv politicky nebo zemsky definované české země. Průjezd Moravou žádné větší emoce nevyvolal. Pinkas sice obdivuje rovinatou krajinu Hané, ale ne jako svoji domovinu; *„Krásný kraj široko daleko viděti. Věže kostelů tu hrdě se zdvihají vzhůru z dědin do výše. Kdesi v dály se černají lesy. Do Přerova již přijíždíme za šera. Je tu velké nádraží. A pak dále k východu. V pátek ráno přes Bohumín dojíždíme do Krakova.“*¹⁶⁸ Ani zmínka o tom, že by opustil svou vlast, tu opustil už dávno předtím. Ještě větší dojem v něm vyvolaly krásy Tater, ty však obdivuje již čistě jako „turista“ v exotické zemi, o jakékoliv sounáležitosti tu nemůže být vůbec řeč. Naopak kraj pod Tatrami již považuje za Uhry, kde je slyšet maďarština: *„Když jsme dostihli Přerov, měníme směr jízdy. Tudy není cesta k Itálii, spíše do Rumunska. Hlavou nám víří, kam to vlastně jedeme na jihovýchod? Když vjíždíme do Tater, nemohl jsem se s několika kamarády ani dost vynadívát na ty krásy. Kuželovité vysoké homole vrchů, skoro až do poloviny od země porostlé stromy, které výš a výše řídnu a zůstávají až ke špičce holé. Jaké to krásné pohledy na tyto vysokány? Dlouho do noci jsme z jedoucího vlaku za měsíčního světla přihlíželi té kráse celé krajiny až do únavy, která nás zahнала mezi spící kamarády vyjíždějícího vlaku. Na mnohých stanicích železničních slyšíme již hlasy maďarských železničářů. Jsme už v Uhrách. 2. února přijíždíme do Košic brzy z rána.“*¹⁶⁹ Ještě dodejme, že cílem jeho cesty v tomto případě byly Karpaty.

¹⁶⁷ Veyne, Paul: Jak se píšou dějiny. Červený Kostelec 2010. S. 159. Sheffield, Gary (edd.): Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války. Brno 2009. S. 57, 223.

¹⁶⁸ Pinkas, Václav: Zápisky. List 6.

¹⁶⁹ Tamtéž. List 25.

2.4. Identita sociální

Identifikaci českých vojáků s různými sociálními skupinami a způsob, jakým byla textualizována v ego-dokumentech, můžeme rozdělit do několika kategorií. Těmi mohou být rodina, přátelé v jednotce nebo pluk, ke kterému autor pramene náležel.

Rodina

Textovou reprezentaci identifikace s rodinou, která je v analyzovaných pramenech velmi častá, si uvedme na základě několika ukázek. Názorným příkladem reprezentace vztahů k rodině může být opět deník Josefa Maxy. Maxa musel mít ke členům své rodiny velmi vřelý vztah, ostatně pasáže týkající se vztahu k příbuzným patří mezi nejčtenější a nejemotivnější místa jeho deníku. Velmi emotivně popisuje například loučení se sestrou před odjezdem na frontu: „*Dva dny předtím přijela ještě sestra Tonča ke mně na návštěvu. Když pak na nádraží v Berouně jsme se spolu loučili, tu v horkých slzách přitiskli jsme se k sobě a postěžovali si, co každý z nás měl na srdci.*“¹⁷⁰ Zcela mimořádné místo zauímají vzpomínky na matku, ke kterým se uchýloval ve chvílích nejtěžších, kdy na něho nejvíce doléhalo osamění a stesk. K jejich popisu užívá mimořádně emotivní slovník a citově velmi zbarvené výrazy, které se diametrálně liší od popisného stylu, který užívá například k faktografickému zaznamenání událostí. Styl psaní je dle mého soudu podřízen záměru, se kterým k poznámkám přistupoval. Data a důležité události a zážitky si zapisoval stručně a věcně. Tyto poznámky měly zřejmě sloužit k prostému zaznamenání těchto událostí, k jejich lepšímu zapamatování a pozdějšímu připomenutí. Naproti tomu vzpomínky na rodinu a zejména matku měly velmi pravděpodobně takto emotivní charakter proto, že se mohl jejich prostřednictvím snažit vyrovnávat se s tíživou situací. Deníku svěřoval své nejniternější city, byl mu jakýmsi zpovědníkem i zrcadlem jeho pocitů. Ani v tomto případě nic v textu nenavádí tomu, že by jeho autor měl jakékoliv ambice deník zveřejňovat a jeho text by tak mohl sloužit jako prostředek sebe prezentace před okolím. Také v tomto případě se domnívám, že těmito emotivními pasážemi nemířil k ostatním, k vnějšku, ale do svého nitra.

¹⁷⁰ Maxa, Josef: Válečný deník. List 3.

Snad nejdůležitějším aspektem Maxova vztahu k rodině je souvislost rodiny a domova. Vzpomínání na členy rodiny je vždy spojeno s představou domova; domov je symbolizován členy rodiny, otcovským domem a hrobem matky. Tato myšlenka je přítomna na mnoha místech textu: „[...] zaletěly naše myšlenky do dálné otčiny a oči naše se zalily slzami. Té noci znaven únavou a hladem jsem usnul na chvíli. Měl jsem živý sen, byl jsem v kruhu rodinném, i matka byla mezi námi. Zjevení matky pokládal jsem vždy za dobré znamení“ nebo „*Touha po domově jest již veliká, naděje však je pranepatrná. Co asi dělají doma? Co je s Toníkem, se sestrami, s Václavem, s otcem? Již velice dlouhou dobu nedostal jsem z domova žádných zpráv.*“¹⁷¹ Maxa v textu deníku spojuje vzpomínky na členy své rodiny s představou domova, stesk po rodině je spojen se steskem po domově a naopak. Emotivní, až patetický slovník opět nenechává na pochybách, jak silný motiv pro něho vzpomínky na rodinu a domov představovaly.

Zajímavý příklad textové reprezentace rodinné identity přináší deník dr. Bohuslava Boučka. „*Myslím, kdy se skončí válka? Jedeme zasněženými pláněmi, místy stepi jsou proloženy nekultivovanými lesy. Vlak tiše hučí, drkotá, příliš neznepokojuje svou rychlostí, takže se dá psát. Doufám, že brzy uvidíme osvobozené Čechy, že proběhnu s Mílou, jako kdysi, naše polabské lesy, jako tehdy, když jsem jezdil do Libice a Míla mi chodila naproti. Nyní je jistě nádherná podzimní nálada – a zde taková poušť! Co se navzpomínám nyní na domov, ve dne v noci, ráno i večer, vskutku vstává lehaje. Dříve to byl náš boj za svobodu, moje hlava byla zaujata myšlenkami o našem protiněmeckém boji. Cíle naše jsou dosaženy, německá zpučnost se kácí. Žiju jen domovu, jen po něm toužím.*“¹⁷² Vzpomínky tentokrát nepatří rodičům, ale manželce, a jsou opět velmi silně spojeny s domovem, a to jak s osvobozenými Čechami, tak i s nejbližším regionem. Zápis vznikl na podzim roku 1918, poté, co měl Bouček za sebou službu v rakouské armádě, zajetí, účast v srbské dobrovolnické jednotce; v tomto momentu jako příslušník československé dobrovolnické armády v Rusku po dlouhé, vyčerpávající anabázi myslí již jen na návrat domů. Tento krátký odstavec vyjadřuje jeho náladu v těchto dnech: z textu je cítit únava a apatie, možná i rozčarování a deziluze, ale především velmi silný stesk po domově, po kterém, dle svých slov, touží v podstatě neustále. V textu nejsou užity natolik emotivně konotované fráze, jako v případě výše citovaného Maxova deníku, obecně by se dalo říci, že Bouček používá

¹⁷¹ Obojí tamtéž. List 7 a 30.

¹⁷² Payne, Petr: Bohuslav Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost. Praha 1998. S. 181–182.

mnohem racionálnější slovník. Přesto i tento úryvek z deníku reprezentuje nejnítěrnější pocity a prožitky pisatele a i v tomto případě se domnívám, že příslušné pasáže sloužily především jemu samému jako prostředek vyrovnání se s prožívanou situací. Také tentokrát můžeme hovořit o deníku jakožto zpovědníkovi jeho pocitů a o samotném psaní jako o jakési formě terapie. V Boučkově případě je stesk po domově a po manželce spojen s touhou co nejdříve uvidět osvobozené Čechy. Jak sám uvádí, národně osvobozenického cíle již bylo dosaženo, své působení považuje za dokončené, nyní proto myslí jen na návrat domů. Můžeme tudíž konstatovat, že s rodinou a domovem již není spojeno jen bezprostřední okolí nebo region, ale také celé Čechy. Jeho vztah k domovu je reprezentován také vztahem ke krajině, především kontrastním popisem pustých, bezútěšných plání, proložených nekultivovanými lesy, kde se nyní nalézají, v kontrastu s milými, útulnými, důvěrně známými polabskými lesy tam kdesi doma. Dále můžeme pozorovat, že Bouček ve smyslu domova nehovoří tolik o rodné vísce a otcovském domu, jak tomu často bývá u ostatních pisatelů. Důvodem může být to, že je starší, než bývají ostatní pisatelé podobných textů, rodinou je proto jeho manželka a dcera, která se narodila krátce po jeho odjezdu na frontu. Jim oběma patří většina Boučkových vzpomínek.

Přátelé

Richard Holmes¹⁷³ uvádí, že přátelství mezi vojáky v jednotce tvoří významnou složku vojenské identity. „*Vojákově bezprostřední kamarádi, muži z jeho družstva, osádky tanku či obsluhy děla, jsou ti, s nimiž se těsně identifikuje.*“¹⁷⁴ Pocit přátelství je důležitým faktorem identifikace s jednotkou. Je také významným zdrojem bojového ducha jednotky a zdrojem osobní statečnosti jednotlivce, neboť vojáci jsou ochotni buď přímo obětovat se v boji pro své kamarády¹⁷⁵, nebo alespoň pokračovat v boji po jejich boku. Dokonce i vojáci, kteří nehodnotí svou účast ve válce nikterak pozitivně, oceňují pocit přátelství v rámci skupiny, který ve službě prožívali.¹⁷⁶ Frontové kamarádství má své pevné místo ve vojenských vzpomínkách. Holmes doslova uvádí, že ze všeho nejraději vojáci vzpomínají právě na kamarádství a sounáležitost v jednotce.¹⁷⁷

¹⁷³ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011.

¹⁷⁴ Tamtéž. S. 267.

¹⁷⁵ Tamtéž. S. 261.

¹⁷⁶ Tamtéž. S. 239.

¹⁷⁷ Tamtéž. S. 346.

Jiří Hutečka¹⁷⁸ dodává, že kamarádství tvořilo jeden z hlavních motivů ve vzpomínkovém diskurzu československých veteránů v meziválečném období a velmi často se objevovalo v jejich vzpomínkách. Také v případě mé práce zjišťujeme, že v dobově psaných denících nacházíme motiv kamarádství ve velké míře. Na tomto místě si uvedeme několik příkladů.

Analogicky by se dalo říci, že co pro Josefa Maxu¹⁷⁹ představovali členové rodiny doma, to pro něho na frontě a v zajetí představovali přátelé. O tom, jak velký pro něho měli přátelé význam, svědčí především skutečnost, že si velmi pečlivě zaznamenával jejich jména a místa nebo události, kde se poznali, což je dle mého soudu společným rysem všech ego-dokumentů. Je možné, že prožité události si chtěl zapamatovat právě ve vztahu k tomu, s kým je prožíval nebo s kým se při té příležitosti setkal. V textu deníku lze rozlišit dva způsoby, jakým jsou reprezentovány vztahy k přátelům. Jsou to jednak velmi emotivní, až patetické výrazy a obraty, podobné těm, se kterými jsme se setkávali při popisech vzpomínek na členy rodiny. Vidáme proto zápisky, jako např. „*Zde při loučení s kolegou Merhautem vytryskli nám oběma slzy a přítel pravil: milý Josefe, zda-li pak se ještě kdy shledáme.*“¹⁸⁰ V tomto případě se zřejmě jednalo o velmi blízkého přítele, se kterým se znal již z dřívějšího, a o kterém také hovoří na mnoha místech textu. O motivech užívání takovýchto vyjádření můžeme samozřejmě jen spekulovat, ale opět se domnívám, stejně jako u vzpomínek na členy rodiny, že byl vyvolán vlastní potřebou vyrovnat se s nadcházejícím odloučením. Druhým způsobem vyjádření je stručný popis, víceméně seznam lidí, se kterými se spřátelil nebo které znal, někdy doplněný údaji odkud jsou, jak byli zraněni, při jaké příležitosti se potkali a podobně. Text deníku se hemží poznámkami, jako např. „*Zde setkal jsem se s ostatními, mezi jinými též Kácha, Svoboda, Hiller, Jedlička a Šůcha.*“ V tomto případě se jednalo o situaci, kdy byl zajat a odveden za frontovou linii, do deníku si proto poznamenal, se kterými kolegy z jednotky se v této chvíli setkal. Později, po příchodu do zajateckého tábora v Kazalinsku, si zapsal: „*Zde jsem se seznámil s mnoha Čechy, jejichž jména jsou:...*“¹⁸¹ a následoval velmi dlouhý seznam jmen, který zabral zhruba devět řádků rukopisu. Pro nás není v tomto případě podstatné, s kým konkrétně se zde setkal, tedy obsah tohoto sdělení, ale už sama skutečnost, že si

¹⁷⁸ Hutečka, Jiří: Kamarádi frontovníci: maskulinita a paměť první světové války v textech československých c. a k. veteránů. Dějiny, teorie, kritika 2/2014. Praha 2014. S. 231–265.

¹⁷⁹ Maxa, Josef: Válečný deník. SOKA Beroun.

¹⁸⁰ Tamtéž. S. 2.

¹⁸¹ Obojí tamtéž. S. 19 a 22.

takto rozsáhlý seznam vůbec pořídil. Cílem těchto pasáží zřejmě bylo zaznamenat a zapamatovat si údaje, které považoval za důležité. Podle všeho mu velmi záleželo na tom, aby si zapamatoval a později připomenul všechny přátele a vůbec všechny Čechy, se kterými se (v tomto konkrétním případě v zajetí) setkal.

Reprezentaci velmi silné sounáležitosti s přáteli v jednotce můžeme nalézt v deníku Františka Kubíka¹⁸² z Nového Města na Moravě. Jedná se bezesporu o jeden z nejčtetnějších a nejsilnějších motivů jeho deníku, spolu se vzpomínkami na domov a rodinu. V naprostém kontrastu s intenzitou a naléhavostí, s jakou je textualizována sounáležitost s přáteli v jednotce, je laxnost a nezáměr, s jakou zaznamenával, či lépe řečeno nezaznamenával, formální náležitosti svého vojenského působení, například čísla pluků. Lze se domnívat, že tyto údaje ho nezajímaly, proto se jimi ve svém deníku příliš nezabýval. S bližší specifikací vojenské jednotky, u které působí, se setkáváme velmi sporadicky; nalézáme pouze stručné konstatování, že po odvodu odcestoval do kasáren do Jihlavy. Číslo nebo označení pluku, který jinak bývá také silným motivem identifikace vojáků první světové války, nezmiňuje prakticky vůbec. Snad na jediném místě textu a to ještě jen velmi stručně uvádí, ke kterému pluku byl přidělen na samém sklonku války, spíše jako poznámku pod čarou – evidentně mu na zapamatování těchto údajů nijak nezáleželo. Stejně tak šetří s datací svých poznámek; s přesnými daty nebo aspoň letopočty se setkáváme jen na několika málo místech jeho textu. Zato velmi pečlivě si zaznamenával poznámky týkající se jeho přátel v jednotce. Již krátce po příjezdu do kasáren, bezprostředně po rozloučení se s otcem, který ho vyprovázal, uvádí: „*Sešel jsem se s Karlem Vlčkem z Herálce. Známe se ze Žďáru. Nemám zde jiného známého, budeme se držet spolu.*“¹⁸³ Karel Vlček se stal jeho nerozlučným přítelem a „provází“ ho větší částí deníku. Veškeré události jsou zapsány jako prožité spolu s přítelem Vlčkem, všechny plány a naděje jsou prezentovány jako jejich společné. Při vojenském cvičení v Jihlavě si například vysnili plán, jak se společně vojny zbaví a utečou, až budou převeleni na frontu: „*Ležíme v liniích a praskot pušek jako při útoku. Někdo bud' vystřílel patrony sám, druhý rozdál těm, které to bavilo. Leželi jsme s Vlčkem za křem a stříleli. Pak nás bolelo rameno i ukazováček od spouštění, tak jsme patrony zaházeli a ležíme a vykládáme. Bedřich, Vlčkův bratr, je zajatý a psal z Ruska. Karel dovezl jeho adresu a říká, kdyby byl zajatý, [...] ale*

¹⁸² Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

¹⁸³ Tamtéž. S. 8.

*dohaduješ se po čem srdce touží a pomáháš mu: Kdybychom se nechali zajmout? --- Šeptáme si jako dva milenci. Kujeme plány a slibujeme si věrnost. [...] Necháme se zajmout, utečeme, ovšem tak, aby to vypadalo, že jsme byli zajati. Nemáme nyní tušení, jak to uděláme, ale spoléháme na náhodu.*¹⁸⁴ Pro úplnost jen stručně doplním, že přestože si naplánovali, či spíše vysnili společný útěk do zajetí, nikdy se tak nestalo, ani pro to nikdy nic konkrétního neudělali, přestože možností měli mnoho. Jejich plán byl motivován snahou vyhnout se vojně a vznikl na základě dopisu od Vlčkova bratra ze zajetí, v žádném případě nebyl motivován politicky nebo dokonce jakýmkoliv národním uvědoměním. Na tomto místě je pro nás podstatnější, jak je plán v textu reprezentován z hlediska sociální identifikace s přáteli. Důležité tak je zejména to, že je plán reprezentován jako jejich společný; celé líčení má nádech jakéhosi spikleneckého nadšení ze společně sdíleného tajemství. Společně sdílený plán na útěk zde představuje velmi intimní pouto mezi nejbližšími přáteli. Ostatně už samotné obraty „šeptáme si jako dva milenci, kujeme plány a slibujeme si věrnost“ působí značně nevojensky, naopak působí spíše jako útěk před hrubým a zlým vojenským světem do intimního světa přátelství. Společně sdílené přátelství, jak je popsáno na stránkách deníku, představuje možnost, jak uniknout z válečné pravidelnosti, ze všudypřítomnosti války, která zdánlivě nenechává žádný volný prostor, ze světa vnuceného vnějšími okolnostmi do světa přátelství, který si oni sami „vytvořili“.

Z Jihlavy byli oba přátelé, pochopitelně s celou jednotkou, převeleni na frontu do Ruska. Kubíkovy zápisky pokračují v podobném duchu i nadále, stále jeho deníku dominují jejich „společné prožitky“.

Přestože vztah mezi blízkými přáteli může být v deníku reprezentován jako ostrůvek přátelství a lidskosti v moři válečných hrůz, všudypřítomná smrt někdy zasáhne až sem. Kubík si do deníku poznamenal: „*Výkřik bolesti se zařízl do tmy. Běžíme pryč a vlečeme s sebou raněné. Já a Vlček táhneme Bočka pod paží [...] Boček nařiká, proto jsme ho musili položit na zem a prcháme. [...] Ležíme na silnici. Šrapnely i granáty zaburácely v zahradách. Žhavý vzduch třeskne přes tvář při blízké explozi. Střepiny bzučí a sekají do stromů, až z nich třísky lítají. Rusové střílí šrapnelgranáty. Granáty explodují kolmo dolů. Tak na nás mohou pěkně i za zdi. Je to pěkné nadělení! Úzkost zvyšuje stálý nárek. [...] Vpředu nařiká Boček, volá, nikdo však se neodvažuje se*

¹⁸⁴ Tamtéž. S. 15.

*tam plazit, aby ho obvázal. Je to hrozné poslouchání. Však přece se našli dva, kteří přes bzučící střepiny šli a došli. Již jej vlečou. Je položen na nosítka za zdi. Sténá, zranění je smrtelné. Průstřel břicha.*¹⁸⁵ Boček, který je dalším z blízkých přátel ještě z jihlavských kasáren, zranění podlehl. Kubík líčí beznadějnou situaci, kdy dva přátelé vlečou třetího kamaráda, který je těžce zraněný, než je prudká střelba donutí běžet se ukrýt a nedovoluje jim se pro něho vrátit. Těžko soudit, z jakého důvodu se Kubík s Vlčkem nepokusili k Bočkovi dostat sami, než se našli jiní dva vojáci, kterým se podařilo odtáhnout ho do bezpečí. Převládla vůle po přežití nad sounáležitostí s kamarádem? Byli ti dva v lepší pozici, odkud se k němu mohli snáze přiblížit? Byli to snad zdravotníci, kteří by byli na podobné situace trénovaní a zvyklí? O tom deník mlčí.

Nakonec ale válka rozdělila i tak nerozlučné přátele, jako byli Kubík a Vlček. Společně přežili ruskou frontu a byli převeleni na frontu italskou, zde ale byli rozděleni. Kubík byl vybrán do útočného praporu, Vlček vybrán nebyl a neodvážil se přihlásit dobrovolně. Přestože rozdělení Kubík nese velmi bolestivě, zcela chápe Vlčkovu motivaci nehlásit se nikam dobrovolně, což považuje za základní pravidlo celé vojny: „nikam se dobrovolně nehlas, abys toho nelitoval“. Po dlouhém váhání, zda by neměli protentokrát toto pravidlo porušit, se rozloučili a rozešli se každý ke své nové jednotce.¹⁸⁶ Na dlouhou dobu neměl pisatel o svém někdejší nejblížejším příteli žádné zprávy. Ty získal až po delší době v nemocnici ve Vídni, kde mu při návštěvě otec sdělil smutnou zprávu, že Vlček padl. Návštěva otce a sestry ho naplnila nepopsatelnou radostí, ale tato novinka ho ranila. „*Najednou otec povídá: ‚Vlček padl‘. Zůstal jsem tak překvapený, že mně obě ruce poklesly na deku. Slabikuji si: ‚Vlček padl?‘ [...] ‚Padl na Grapě, při dvanácté ofenzivě ráno ve čtyři hodiny. Při útoku dostal kuličku do čela a byl ihned mrtev...‘ dokončuje otec. Vzpomínám si, že kdysi říkal, když zemřít, tak kuličkou do čela. Ubohý můj kamarád. Vzpomínám. Čtyři hoši šli kdysi branou Rudolfských kasáren. Nový mundúr, vše se na nich lesklo. [...] Muzika hraje do pochodu, osmnáctiletí hoši jdou jihlavskými ulicemi na malé nádraží. Boček pláče, Sláma nadává a je vzpurný, Vlček a Kubík mají v srdci tajný plán, že přeběhnou. Co je z vás Bočku a Slámo! Ležíte kdesi v Rusku u Solky v té mazanici. Padli jste na poli cti a slávy. Dnes se loučím s tebou, Karle. Vím, kde asi ležíš. Ten hřbitov v údolí, šli jsme několikrát kolem něho. Až utichne válečné běsnění, bude tam velebné ticho, budeš tam jako v kostele, jen*

¹⁸⁵ Tamtéž. S. 65–66.

¹⁸⁶ Tamtéž. S. 93–94.

*orlové tam budou s tebou. Nebeská klenba bude stropem, bílé mráčky poplují z drahé Moravěnky a budou ti blizoučko, tak blízko, že tě budou líbat a slzami smáčet. Bude ti blaze.*¹⁸⁷ Tato zpráva Kubíka nepochybně velmi ranila. Také styl zápisku se znatelně změnil. Jindy tak věcný popisný styl se mění ve velmi emotivní pasáže, někdy až v jistý patos, když se „mazanice“, deštěm a blátem zmáčené zákopy a trosky zničených vesnic mění v „pole cti a slávy“. Tento obrat nikdy dříve a ani nikdy později v textu svého deníku nepoužil a je zcela ojedinělý i v kontextu ostatních deníků, analyzovaných v této práci. Vyznění dokresluje i kontrast mezi válečným běsněním a klidem, kterého padlý voják na tomto tichém a poklidném místě našel. Zajímavé je i spojení motivu truchlení po mrtvém příteli, který – jak si pisatel představuje – leží na malebném hřbitově v Itálii, s motivem domova, s bílými mráčky, které plují z drahé Moravěnky. Pisatel tak symbolicky spojuje dva motivy, které jsou mu nesmírně drahé: svého blízkého přítele a jejich společnou moravskou domovinu, která se symbolicky také „loučí“ s vojákem, který padl a leží pochován daleko od své vlasti.

Další příklad identifikace s přáteli v jednotce nacházíme v textu Františka Černého.¹⁸⁸ Stejně jako prakticky všichni autoři ego-dokumentů, také Černý si zapisoval, s kým z jednotky se přátelil, s kým se potkal, s kým se naopak musel rozloučit, a tak podobně. Černý si poznamenal: *„Běžel jsem asi sto kroků, když jsem spatřil jednoho kamaráda ležet na cestě. Nařikal hrozně, neměl jsem ale čas dívat se na něho. Běžel jsem dál. Vidím, jak ze všech stran běží kamarádi. Jedni dodávají kuráže, druzí nařikají, já už nemohu, a v tom zas granát. – Výkřik! – A dva kamarádi se válí na zemi. Ohnivá koule se rozletěla na všechny strany, že jsem každou vteřinu myslil: Teď je i po mně! V tom jsem skočil do obilí, které bylo už dost vysoké, a pádím stále dál. Sotva jsem se ale ocitl mezi obilnými klasy, uviděl jsem kamaráda, jak se svíjí bolestí a prosí: ‚Kamaráde, pomoz mi‘. Smrt mám v zádech a o překot přemýšlím: Mám? Nemám? Čím mi pomohu? V tom mi minový granát fičí nad hlavou. Automaticky jsem začal utíkat dál a nechal jsem kamaráda jeho osudu.*¹⁸⁹ Vidíme velmi emotivní popis toho, jak se Černého jednotka dává na překotný útěk, vystavena pokračujícímu ostřelování, zatímco pisatel mívá zraněné přátele z jednotky, kterým nemůže nijak pomoci, naopak sám je v bezprostředním ohrožení života. Lze si docela dobře představit, že toto je jedním z těch okamžiků, na které se nezapomíná.

¹⁸⁷ Tamtéž. S. 127–128.

¹⁸⁸ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

¹⁸⁹ Tamtéž. S. 106.

Černý používá výraz „*kamarád*“ spíše ve smyslu německého „*Kamerad*“, tedy druh; jedná se tedy o druhy z jeho jednotky, kteří kolem něho leží zranění a jimž nemůže pomoci. Blízké přátele označuje jménem, tak jako všichni ostatní pisatelé ego-dokumentů. „*Byly dvě hodiny po půlnoci, když ke mně přišel můj dobrý kamarád Tesař a povídá: ‚Člověče, co tomu říkáš, jak to s námi dopadne?‘ [...] Těšil jsem ho, že bude třeba jenom se zmužit, aby si hleděl život zachránit. A stane-li se, že jeden nebo druhý život zde ztratíme, aby ten, který zůstane, utěšil rodinu druhého. Nato zesmutněl, já i on i vedle stojící druzí kamarádi a na slovo ‚Sbohem...‘ odešel na své místo. Za malou chvíli pak počal nový oheň od levé strany. [...] Ve čtvrt hodině jsme se seřadili k dalšímu útěku. Bylo nás však moc málo od naší kumpanie, protože scházely celé čtyři čety. I můj přítel Tesař tu scházel. Volal jsem, ptal jsem se po něm, ale ani slechu po něm nebylo.*“¹⁹⁰ Pisatel užívá velmi emotivní slovník, s jistou dávkou patosu, když popisuje jakési symbolické loučení s blízkým přítelem v předtuše nadcházející velké bitvy. Muselo se zřejmě jednat o velmi blízkého přítele, když se s Černým navzájem ujišťovali, že kdyby jeden z nich padl, ten druhý informuje rodinu padlého. Textově je tak propojen motiv rodiny doma a blízkého přítele na frontě, což opět naznačuje, že se jednalo o dva velmi podstatné motivy identifikace českých vojáků v ego-dokumentech.

S motivem textualizace sounáležitosti s přáteli v jednotce je možné setkat se prakticky u všech podobných textů, bylo by proto možné zobecnit, že jejich pisatelé pociťují značný pocit sounáležitosti právě s přáteli ze své jednotky nebo s ostatními Čechy. Texty ego-dokumentů se tak doslova hemží poznámkami o tom, s kým se naši pisatelé setkávali a přátelili, zajatci popisují, s kým byli odváděni do zajetí, případně s kým se tam pak setkali, příslušníci mnohonárodnostních jednotek si zapisovali jména Čechů, se kterými se přátelili. Legionáři zase vzpomínají, s kým sdíleli vagony, kterými cestovali po transsibiřské magistrále, jež se tak staly nejen dopravním prostředkem, ale také prostředkem sociálního členění a skupinové sebeidentifikace vojáků.

Pluk

Dalším příkladem sociální identity českého vojáka může být identifikace k pluku. To je dáno především tradicí rakousko-uherské armády, ve které měla plukovní

¹⁹⁰ Tamtéž. S. 105–106 a 107.

tradice, jež mohla v případě některých pluků sahát až velmi hluboko do minulosti¹⁹¹, značný význam. Příslušnost k pluku pro vojáky nemusela znamenat jen administrativní úkon, ale mohla být zdrojem jisté hrdosti a pocitu sounáležitosti. V textech ego-dokumentů se často setkáváme s tím, že vojáci sami o sobě referují jako o příslušnících pluku; příslušnost k četám nebo rotám se objevuje poměrně sporadicky, a pokud ano, pak jen jako stručná poznámka na okraj; příslušnost k větším jednotkám, jako brigády a divize, se neobjevuje vůbec. Rozdíl vidíme pouze u nejmenších kolektivů, kde se ovšem jedná o pocit sounáležitosti s konkrétními lidmi, s krajany nebo přáteli, ale ne k jednotce jako takové. Příklady identifikace k pluku nalzáme i v našich pramenech.

Již jsme viděli, jak si Eliáš hned zkraje svého deníku poznamenal, že na lokomotivu, která pluk odvážela na frontu, byla vojáky umístěna tabulka s nápisem „Pražské děti“, což je pojmenování pro 28. pěší pluk, sídlící v Praze. Náležitost k pluku ovšem v textu projevoval i v době, kdy byl v ruském zajetí a příslušnost k bývalému pluku tak byla bezpředmětná. Například: „*Ráno jsme byli přesazeni do baráků. Naše „28“ je rozdělena, do každého z pěti baráků je dána část.*“¹⁹² Z mnoha zajatců, skládajících se z několika národností, jak si poznamenal o několik řádků svého deníku dříve, a pravděpodobně pocházejících z různých pluků, ho zajímali právě příslušníci „naší dvacet-osmičky“. Podobné poznámky se nacházejí na mnoha místech jeho deníku. Zajímavé je, že nikdy nehovoří o „bývalé“ příslušnosti k pluku, vždy se cítí být jeho součástí, bez ohledu na dobu strávenou v zajetí. Není zcela zřejmé, zda bylo dělení na bývalé příslušníky konkrétních pluků pro přehlednost užíváno i ruskými úřady nebo zajateckými organizacemi, nebo zda jej dodržovali pouze sami zajatci, pro nás je ovšem podstatné, že bylo velmi důsledně užíváno v textu Eliášova deníku i v dalších podobných ego-dokumentech. Ještě zajímavější je z tohoto pohledu jiný zápis. „*Dopoledne přijelo as 700 plenných Austriáků i Germánců, též 4 Turci. [...] Spousta Čechů a Poláků je mezi nimi. Několik 28. se k nám ihned hlásilo. Tři Češi, dva Poláci a jeden Slovinec – Jednoročáci [...] Celý den přemísťování do baráků dle národností. Jsou k nám definitivně přiděleni Češi jednoročáci od 28. pluku a jejich kamarádi 3 Poláci a jeden Slovinec.*“¹⁹³ Tento zápis byl učiněn téměř po roce v zajetí, přesto je pro Eliáše příslušnost k pluku stěžejním ukazatelem, v tomto případě se zdá, že ještě

¹⁹¹ Např. viz Fučík, Josef: Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka Velké války 1914–1918, Praha 2006. Drnek, Jan; Vondrovský, Václav: Hoši jako květ. Příběh pluku a města 1683–2010. Plzeň 2010. Jung, Peter; Pavlovič, Darko: Rakousko-uherská armáda za první světové války. Brno 2007.

¹⁹² Eliáš, Alois: V boji. S. 57.

¹⁹³ Tamtéž. S. 111.

důležitějším, než národnost jeho příslušníků. Nově příchozí osmadvacátníci se k „nám“, tedy již zajatým osmadvacátníkům hlásili a byli přijati právě na základě náležitosti k pluku, ne na základě národnosti nebo jazyka. Je zřejmé, že Eliáš jejich národnost bere v úvahu, jak ukazuje druhá část citátu, kde již hovoří o „Češích jednoroháčích a jejich kamarádech z pluku“, ale příslušnost k pluku v tomto případě převážila – a to zjevně i pro ruské úřady, když byli tito Poláci a Slovinci přiděleni na ubikaci pluku, přestože se podle prvotních informací měli zajatci rozdělovat podle národnosti (tedy za předpokladu, že nebyli z pohledu ruských úřadů Češi, Poláci a Slovinci příslušníky jedné slovanské národnosti).

2.5. Identita náboženská

Projevy náboženské víry, jak se prezentují v ego-dokumentech, je možné rozdělit do dvou kategorií: vnitřní a vnější. „Vnější“ projevy jsou reprezentace náboženských událostí oficiálního rázu, „vnitřní“ projevy jsou reprezentace niterných náboženských prožitků. Jako příklad můžeme opět použít deník Josefa Maxy, přestože velmi podobné rysy najdeme i v dalších textech. Příkladem vnějšího projevu náboženství může být bohoslužba před odchodem na frontu. „*Před odchodem z kasáren [...] promluvil k vojákům kněz, pobídl je ke statečnosti, hudba zahrála Zum Gebet* [k modlitbě, pozn. autora] *a nastoupen pochod k nádraží.*“¹⁹⁴ O této události hovoří bez jakýchkoliv emocí. Volí stručný popisný slovník, užívá vojenské výrazy, např. termín „Zum Gebet“. Domnívám se, že tato oficialita pro něho neměla hlubší náboženský význam. Vnitřní projevy pak přinášejí mnohem emotivnější pasáže textu, kde používá velmi emotivní slovník a citově zabarvené výrazy. „*Rozloučil jsem se v duchu i s tímto posvátným pro mne rovem a poprosil Boha, aby mi dopřál ještě někdy nad rovem tím se pomodlit.*“¹⁹⁵ Jeho vnitřní náboženské prožitky jsou vždy spojeny s jeho rodinou, touhou se s jejími členy znovu setkat a se steskem po domově. V tomto případě prosí Boha, aby mu ještě někdy umožnil pomodlit se nad hrobem matky, tím tedy doufá ve svůj šťastný návrat domů. Smrt jeho matky, od které uplynulo teprve několik let, ho musela velmi emocionálně zasáhnout, vrací se k ní opakovaně na různých místech textu. Její hrob je pro něho „posvátným místem“, spojeným s představou domova.

¹⁹⁴ Maxa, Josef: Válečný deník. S. 12.

¹⁹⁵ Tamtéž. S. 2.

Výrazy spojené s náboženskou vírou užívá především ve smyslu vroucích přání a hluboké touhy vrátit se domů a setkat se s členy své rodiny.

O něco později, již na frontě, uvádí, že v neděli se konal „Kircheneingang“¹⁹⁶ [zřejmě odchod do kostela, pozn. autora]. Vzhledem k tomu, že užil takovýto vojenský termín, předpokládám, že návštěva kostela pro něho měla pouze charakter vojenské povinnosti, dané rozkazem. Mnohem důležitější pro něho bylo, že se při té příležitosti sešel s několika přáteli, jejichž jména si také poznamenal. Ještě později v ruském zajetí se pak termíny spojené s náboženskou vírou objevují v jeho deníku skutečně již jen sporadicky, a to výhradně vždy pouze ve spojení se steskem po domově (dokonce i při pohřbu, tedy události, která se bez církevní přítomnosti jistě neobešla).

Také deník Františka Kubíka dokládá, že oficiální polní kázání moc velký ohlas u mužstva neměla. „Dostávali jsme menáž, po menáži držel polní farář kázání. Společně jsme se modlili, žehnal nám a prosil, abychom byli stateční a věřili v Boha, který nás nikdy neopustí. Někdo se zbožně modlil, jiný se tomu posmíval a mnozí mlčeli. Zajedno jsme byli všichni v tom, že v několika dnech budeme na frontě, a to nás netěšilo.“¹⁹⁷ Z úryvku je patrná především lhostejnost a nezájem, se kterou pisatel o polním kázání hovoří. Nejedná se o vyložený odpor nebo zhnusení, ale především o nezaujetí a nezájem. Kubík se dovolává jakéhosi souhlasu většiny, když dodává, že modlil se jen někdo, někdo si z toho dělal legraci, ale většina mlčela, stejně, jako on. Jedinou světlou stránkou tohoto ceremoniálu, jak jej popsal ve svém deníku, byl výdej stravy. Na jiném místě textu dodává: „Přišlo střídání. Místo odpočinku po hrůzné noci jsme šli k šestému regimentu na bohoslužby. Kázání bylo německé, pak maďarské. Také jsme neměli žádný zájem, byli jsme mokří, nevyspalí, hladoví.“¹⁹⁸ Před účastí na bohoslužbě by jistě dal přednost odpočinku po náročné noci; péči o hmotné zajištění by jistě upřednostnil před péčí o věci duchovní. Kázání stejně nerozuměl, takže celý ceremoniál pro něho měl pouze charakter vojenské povinnosti. Přitom se nedá říct, že by Kubík byl zcela bez vyznání. Když ležel ve vojenské nemocnici se závažnou nemocí, poznamenal si: „Dostal jsem návštěvu – kněze. Pěkně se mnou hovořil o domově a o rodičích a nakonec se zeptal, chci-li se vyzpovídat. Řekl jsem, že jsem evangelík. Slíbil, že pošle kolegu

¹⁹⁶ Tamtéž. S. 13.

¹⁹⁷ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005. S. 91.

¹⁹⁸ Tamtéž. S. 66.

*mého vyznání.*¹⁹⁹ Charakter jeho zápisků se zřetelně liší. O návštěvě kněze hovoří velmi pozitivně, např. že s ním kněz *pěkně* hovořil o domově. Když mu kněz nakonec nabídl vyzpovídání se, neodmítl, jen požádal o kněze evangelického vyznání. Zřetelně vidíme, že takto textualizovaný náboženský prožitek pro něho nemá charakter povinné účasti na mši, jak jsme viděli dříve, ale kněz mu poskytl niternou duchovní útěchu, kterou Kubík s vděkem přijal. Svou roli jistě hraje i jistý psychologický efekt, který návštěva vlídně jednajícího kněze uprostřed vojenského prostředí na našeho pisatele bezesporu měla.

Někdy se náboženské cítění prezentuje pouze prostřednictvím jakýchsi drobných rituálů, jako návštěva kostela nebo krátké zastavení se před kapličkou, které nejspíše odpovídají lidovým projevům zbožnosti. Například Jindřich Bejl²⁰⁰ si zapsal: *„U ‚Anděla strážce‘ nad bukovickým mlýnem jsem se zastavil, a ten starý pomník klečícího Krista před andělem s kalichem, oba prostě a v životní velikosti z kamene vytesaní, na mne zapůsobili tak, že jsem chvíli před nimi postál; jindy jsem to nedělal.*“²⁰¹ Bezprostředně následuje v deníku popis toho, jak si přečetl vyhlášku o mobilizaci. Krátké zastavení u anděla proto klade do přímého protikladu k hektické a vypjaté atmosféře mobilizace a neblahého tušení nadcházející války. O něco později si zapsal: *„Pro změnu byla dnes na náměstí v Písku slavnostní mše polní a při ní byla obnovena přísaha vojáků. [...] Vichr zatřásl celými národy a rozházel nám naše domečky, které jsme si stavěli, nebo již postavili a nelítostně, bez účasti hází naše osudy do neznáma, trhá a kácí vše, co bylo dosud naším jasným zítřkem s jeho tužbami a nadějemi. Je to vůle boží, jak říkal kněz při polní mši? To přece Bůh dobra a spravedlnosti nemůže chtít!*“²⁰² Z poznámky je patrný nezájem pisatele o polní mši; na kázání se nesoustředil, ceremoniál ho nezajímal. V deníku ale uvádí, že při mších ve vesnickém kostele chodil zpívat na kůr, náboženská tematika mu proto nemohla být cizí a pravděpodobně byl také věřícím. Proto soudím, že uvedená výčitka nesměřovala k Bohu, ale k polnímu knězi. Bejl nezpochybňuje, že by Bůh byl Bohem dobrým a spravedlivým, ale nevěří vojenskému knězi, že by válka, vraždění a zabíjení bylo Boží vůlí.

¹⁹⁹ Tamtéž. S. 118.

²⁰⁰ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

²⁰¹ Tamtéž. S. 6.

²⁰² Tamtéž. S. 8.

Jindy bývají projevy náboženského citění spojeny s nějakou dramatickou nebo závažnou událostí. František Kubík²⁰³ si zapsal své pocity při ostřelování na frontě: „*Buráci to na celé délce fronty. Hrůza nás jímá. Modlíme se!*“²⁰⁴ Výše jsme viděli, že Kubík se nebránil návštěvě kněze, můžeme tedy předpokládat, že byl aspoň částečně věřícím člověkem. Modlení je zde ale prezentováno jako bezprostřední reakce na hrůzu, která jímá vojáky bojující na frontě. Tím, že Kubík užil množné číslo, naznačuje, že pocity hrůzy a následné modlitby se netýkaly jen jeho samého, ale i ostatních vojáků. Není ovšem zřejmé, zda se jednalo o skutečné modlení, nebo pisatel pouze reflektuje kulturní prostředí české společnosti, vycházející z křesťanských hodnot. Dalším příkladem může být vyprávění Františka Černého²⁰⁵, které si zapsal, když ho čekala operace v nemocnici: „*Pak jsem zašel do kostela, jako jsem vždy činil, když jsem šel z nemocnice ven a prosil jsem Boha, aby mě posílil, abych vše šťastně vydržel.*“²⁰⁶ Návštěva kostela je zde jednoznačně spojena s tísnivou situací nemocného člověka, kterého čeká operace, a s bezprostředním strachem o život. Takto popsané návštěvy kostela by se skutečně daly nazvat niterným náboženským prožitkem. Bližší náhled přinese další poznámka: „*V tom okamžiku, ale přilítnul druhý granát a ‚bác‘ do té březiny, pod kterou jsem před několika minutami ležel. Prerazil ji vejpůl jako stéblo trávy. Zůstal jsem jako omráčený. Kdybych se byl jen o chvilku opozdil, co by ze mě nyní bylo. Hned mě napadlo, že zázraky dnes sice nejsou, ale že Bůh člověka snad přece nějak chrání. Tomu věřím a věřit nikdy nepřestanu.*“²⁰⁷ Velmi zajímavá poznámka. Je pravděpodobné, že Černý nebyl horlivě věřícím člověkem, který by byl detailně zběhlý v náboženské víře a církevních obřadech. Opět se dle mého soudu jedná o projevy jakési lidové zbožnosti, když se sám vyznává, že „věří a nikdy nepřestane věřit tomu, že Bůh člověka chrání“.

Na obecné rovně by se dalo konstatovat, že lhostejnost vojáků k povinné vojenské mši, reprezentovaná na stránkách jejich ego-dokumentů, nevypovídá vůbec nic o jejich náboženském citění, které se ovšem také neprezentuje nijak výrazně. Ponechme pro tuto chvíli stranou, že niterné náboženské citění je striktně vzato badatelsky nedosažitelné. Můžeme ale zcela jistě konstatovat, že vojenské mše měly ponejvíce

²⁰³ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

²⁰⁴ Tamtéž. S. 37.

²⁰⁵ Černý, František: Moje záznamy ze světové války 1914–1918. Praha 2014.

²⁰⁶ Tamtéž. S. 135–136.

²⁰⁷ Tamtéž. S. 123.

charakter vojenské povinnosti a setkávaly se s nezájmem, lhostejností, apatií, někdy až s tichým odporem.

Pokud hovoříme o projevech náboženské identity v pramenech, bylo by možné zmínit i projevy protináboženského smýšlení. Jedná se zpravidla o poznámky vyjadřující lítost nad tím, jak bůh mohl dopustit hrůzy bojů ve světové válce, případně o vyjádření pocitu opovržení nad pokrytectvím lidí, kteří jsou sice věřící, ale svou vírou se neřídí. Václav Čadský si poznamenal: „*Očekává se brzy boj, jsem kliden, jen znaven. Jen touha po domově a pak divné myšlenky mě poněkud znepokojují. Vše vůkol mně naplněno vášní a nenávistí, není Boha, není lidskosti. Ó, kéž lidstvu vzejde někdy jitřenka nové doby, doby lásky.*“²⁰⁸ Čadský v hrůzné situaci, která jej obklopuje, nenachází Boha ani lidskost, Bůh jej opustil. Nečeká, že by se měl Bůh někdy navrátit, spíš doufá, že lidstvu svítne naděje a přijde nová doba, jeho slovy doba lásky. Na jiném místě textu vidíme projev frustrace z krajně nepohodlného pobytu v přelidněném zajateckém táboře v nevyhovujících hygienických podmínkách a při převozu zajatců mezi jednotlivými tábory. „*Potravu dostáváme vždy na 10 lidí pohromadě což jest dosti nepříjemné a také vyvolává časté spory. Mám vážnou obavu by nevznikli mezi náma nakažlivé nemoce. Jsou lidé kteří se nezapomenou deně několikrát modliti ale umýti se a nebo sobě vyprati prádlo na to nemají času. Na tom však není dosti zajímavo to že lidé podobného druhu jednou rukou dělají kříže a druhou rukou kradou. Na příklad jeden Slovák z Moravy na kněze neb náboženství nedal dopustiti to by se byl pral ale jak nám vyprávěl, doma pytláčil, po hajných střílel, a žádný hřích by si z toho byl nedělal jestli by člověka zastřelil. Nejvíce se modlil a také nejvíce kradl.*“²⁰⁹ V úryvku pisatel vyjadřuje opovržení nad tím, že někdo může strávit tolik času natolik „zbytečnou“ činností, jako je modlení, zatímco na dodržování základních hygienických pravidel mu času nezbývá. Vyjadřuje zhnusení nad tím, „*jak lidé dokážou klesnouti jest užasno.*“²¹⁰ Ještě ostřeji se pisatel vyjadřuje v druhé části citovaného textu, kde odsuzuje chování člověka, který podle všeho dával velmi na odiv svůj náboženský zápal, ale ve skutečnosti se pravidly víry vůbec neřídil. Přestože Čadský tyto řádky evidentně psal ve velkém rozčilení, neváhá tyto zkušenosti zobecnit na úroveň stereotypu, odsuzujícího veškeré projevy náboženství.

²⁰⁸ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha. List 5.

²⁰⁹ Tamtéž. List 28.

²¹⁰ Tamtéž. List 27.

Ještě radikálněji se vyjadřuje Václav Pinkas.²¹¹ Zatímco předchozí citovaný text vznikl v krajně stresové situaci a pramenil z velkého pocitu frustrace, v Pinkasově případě můžeme hovořit o zjevném protináboženském nebo spíše proticírkevním postoji. V textu nalézáme mnoho příkladů: „25. prosince celý pluk vycházíme na polní mši. Za potůčkem k lesu dále za vesnicí na rovině byl našimi pionýry zhotoven oltář. K čemu ještě tohle je zapotřebí? A tak kropáč se tu snoubí se šavlí.“ Nebo „A jako Kristus trpěl podle bible na kříži – sám, tolik útrap jsme zažili v ten den. A služebníci církve tomu žehnali a zbraně světili.“²¹² Pisatel církvi vyčítá, že se podílí na hrůzách války tím, že žehná zbraním, které přinášejí smrt. Církev je v jeho očích přímo propojena s armádou – kropáč s šavlí – a tím je i odpovědná za válku a zabíjení. „Vcházíme do míst, kde zuřil boj, mnoho mrtvých našich i ruských vojáků. Do hlavy se vkrádá myšlenka, proč toto všechno a Ty Stvořiteli se na to klidně díváš. Ne nemůže Tě být.“²¹³

Pojednání o náboženské identitě můžeme shrnout tak, že na stránkách ego-dokumentů nacházíme jak reprezentace niterných náboženských prožitků, většinou spojených s touhou po domově, nebo náboženských událostí oficiálního rázu, jako jsou polní mše, tak i reprezentace protináboženského nebo proticírkevního smýšlení, které vyčítají církvi propojení s armádou a tím i podíl na hrůzách války, a bohu zazlívají, jak mohl toto všechno dopustit. Podstatné je zjištění, že v českých ego-dokumentech nenacházíme větší náboženské zaujetí, náboženská nebo církevní tematika není nejsilnějším motivem, strukturujícím texty ego-dokumentů, a že náboženská identita není nejsilnějším motivem identifikace českých vojáků.

2.6. Identita (proto)třídní

Na závěr pojednání o identitách českých účastníků války, reprezentovaných na stránkách ego-dokumentů, uvádím identitu (proto)třídní. Na samotný závěr jsem ji ponechal z toho důvodu, že se jedná o ojedinělý typ identifikace, mnohem častější je identifikace prostřednictvím národních nebo regionálních diskursů. Pojmenování „(proto)třídní“ identita jsem zvolil z toho důvodu, že se dle mého soudu ještě nejedná o třídní hledisko, užívané v tomto smyslu zejména socialistickým dějepiscetvím, které

²¹¹ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

²¹² Obojí tamtéž. List 19–20,34.

²¹³ Tamtéž. List 26.

převládlo v československé historiografii a definovalo pohled na první světovou válku jako na třídní boj až mnohem později, v období po druhé světové válce. Přesto zde nacházíme prvky třídní identity. Názorným příkladem je velice zajímavý text Václava Pinkase.²¹⁴ Celé jeho zápisky jsou psány z pohledu „prostého dělníka“, který musí bojovat za zájmy bohatých pánů. Jeho zápisky jsou strukturovány dichotomií prostý lid na jedné straně a páni na straně druhé. On sám se identifikuje s rolí prostého dělníka, který je nucen bojovat za zájmy bohatých, bez ohledu na to jaké národnosti. Jeho text tak není strukturován nacionalistickým hlediskem, které by vytvářelo dichotomii mezi českou národní společností a rakousko-uherskou monarchií, ale hlediskem třídním. Ve značně stylizovaném odstavci na úvod svých zápisků Pinkas píše: *„Milý příteli. Budeš-li jednou čísti tyto řádky, uvaž, že je psala ruka těžce pracujícího havíře. Zápisky byly psány v těžkých chvílích a hodinách, kdy je ruka zachytila. Někdy pak dni zachyceny nemohly býti úplně a některé chvíle ani nedovolily býti zapsány. Kapesní notes, do kterého jsem je zachycoval, jsem dlouho opatroval. [...] Proti mnohým kamarádům, mohu děkovati osudu, že jsem obstál aspoň životem. A to vše za 16h denního žoldu z dob monarchie Rakousko-Uherska; z dob popřevratových – zrození republiky ČSR za denní žold 6,20 Kč. Když jako prudká vichřice zaduje do spadaneho listí a roznese ho do všech končin, tak válka zanesla velkou část lidstva do všech končin světa, třeba proti jejich vůli. Byli jsme jen nástrojem mocných a bohatých za jejich zájmy a v jejich prospěch.“*²¹⁵ Úvodní odstavec, který vznikl zcela jistě později, než samotné zápisky, je zajímavý hned z několika důvodů. Prvním je, že autor sám sebe stylizuje do třídně definované role, když píše, že zápisky psala „ruka těžce pracujícího havíře“, čímž se odlišuje od ostatních textů. Dalším zajímavým motivem je, když děkuje osudu, že válku přežil. Děkuje osudu, ne Bohu, jak by bylo v této situaci obvyklejší. Tento jeho materialistický pohled na svět se projevuje na mnoha místech jeho zápisků, kde se vyjadřuje o církvi a víře velmi negativně, nebo přinejmenším s ironií a nepochopením, jak jsme viděli v příslušném odstavci této práce. *„Vzpomínám v tu chvíli na předešlá léta, jak jako školáci jsme musili do průvodu na Vzkříšení zvony se rozhlaholily – zvonilo se všemi a jak jejich tesklivé a dunivé tony se nesly dolinou mého rodiště. Tony se nesly k blízkým vrchům, odbíjely se od nich jakoby se zase vracely a znova letěly do dály až kdesi se ztrácely a zanikaly. Bývala to jakási přehlídka věřících s knězem krácejícím pod pláštěm – nebesy, nesenými jen vážnějšími, velice věřícími muži, za šera,*

²¹⁴ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

²¹⁵ Tamtéž. List 2.

*v průvodu z kostela kolem náměstí, za okny rozsvícených svící.*²¹⁶ Z poznámky, která vznikla ve chvíli nostalgického vzpomínání a kde se tudíž nevyjadřuje tak ostře, jak je jeho zvykem, je patrné, že popisovanému církevnímu shromáždění vlastně ani nerozuměl. Ještě výrazněji se jeho materialismus projevuje v momentě, kdy uvádí, že „to vše za 16h denního žoldu z dob monarchie a 6,20Kč z dob ČSR“. Nelze posoudit, jakou hodnotu pro pisatele uvedené obnosy představovaly, pravděpodobně nedostatečnou. Podstatné ovšem je už to, že se snažil své prožitky vyčíslovat pomocí žoldu. Například v legionářských ego-dokumentech se v tomto místě obvykle píše, že „jsme to dělali ve jménu národní ideje, přinesli jsme oběť ve vznešeném boji českého národa za samostatnost a sebeurčení“ a tak podobně. Ostatně samotné neutrální označení „doba popřevratová“ naznačuje, že nacionalistické hledisko rozhodně nebylo rozhodujícím rastroem, strukturujícím textualizaci jeho prožitků.

²¹⁶ Tamtéž. List 34–35.

3. Jinakost a konflikt loajalit na stránkách ego-dokumentů

Tématem této kapitoly je analýza, jakým způsobem je na stránkách ego-dokumentů konstruována jinakost, zejména pak národní jinakost, jak je vytvářen obraz nepřítele a jak je reprezentován (případný) konflikt loajalit mezi českou národní společností a rakousko-uherskou monarchií, resp. rakousko-uherskou armádou.

Téma této kapitoly velmi úzce souvisí s kapitolou pojednávající o identitách českých vojáků. Čeští vojáci se v souvislosti s armádou ponejvíce identifikovali se svým plukem nebo s armádou jako celkem, což ovšem nemuselo nutně stát v protikladu k jejich vědomí češtví a příslušnosti k českému národu. Nyní se podíváme, jak byl tento případný konflikt mezi příslušností k českému národu a službou v rakousko-uherské armádě, pokud nějaký byl, textualizován na stránkách našich pramenů. Dále se podíváme, jak byl na stránkách pramenů konstruován obraz nepřítele. Obecněji můžeme hovořit o konstrukci jinakosti, zejména národní jinakosti.

Velmi zajímavý pohled na vnímání a prožívání války přináší kniha *Psychologie války*²¹⁷ od Lawrence LeShana. Kniha pomocí psychologie vysvětluje vznik války, její prožívání, specifický způsob vnímání, rozdělení na „My“ a „Oni“, a podobně. Základní premisou knihy je, že existuje diametrální rozdíl mezi vnímáním a chápáním reality v období války a v období míru. Zatímco v období míru jednáme podle běžných norem, existuje pluralita názorů a myšlenek, které nejsou absolutně dobré nebo absolutně špatné, černé nebo bílé, ale nabývají mnoha různých odstínů šedivé, ve válce je vnímání, chápání a prožívání vyostřené, vše je buď černé, nebo bílé, neexistuje nic mezi tím; dobro a zlo je redukováno na „My“ a „Oni“ a toto rozdělení je absolutně platné. Dobro, neboli My, je vždy dobrem a koná ve jménu dobra; zlo, tedy Oni, je vždy zlem, jedná ve jménu zla. Zlo je zlem za všech okolností, ať udělá cokoliv – není možné, aby zlo dělalo něco mezi, napůl dobré, napůl zlé. Ve válečné realitě existuje oddělená morálka: zda je čin dobrý nebo špatný, záleží na tom, kdo jej udělal, zda My, nebo Oni.

²¹⁷ LeShan, Lawrence: *Psychologie války. Jak pochopit její tajemnost a šílenost*. Praha 2004.

Pokud My, pak dobrý, pokud Oni, pak jednoznačně zlý, přestože se ve skutečnosti může jednat o stejný čin. My vraždíme a bombardujeme civilisty a civilní města ve službě míru a pro dobro lidstva, Oni ve službě zla. V takto vyhoceném válečném vnímání skutečnosti nepřítel představuje takové absolutní zlo, že cokoliv proti němu uděláme, je ospravedlnitelné nebo dokonce správné. Pro nás je v této souvislosti zajímavé mimo jiného to, že toto vnímání reality se projevuje také v jazyce. O příslušnících jednotlivých států se přestává hovořit jako o jedincích, ztrácejí svoji jedinečnost a individualitu a stávají se součástí skupinové národní identity. Přestávají existovat jedinci, existují pouze celistvé svébytné národy, v rámci kterých není pluralita názorů nebo opozice. Každý člověk se stává součástí kolektivní identity, reprezentované státem nebo národem. Objevují se hanlivé přezdívky pro příslušníky nepřátelského národa, které ještě více eliminují jejich jedinečnost a lidskou podstatu. Nepřítele ani nemusíme považovat za součást našeho druhu. Pro „Nás“ je pak jednodušší jej zabít bez jakéhokoliv pocitu provinění.²¹⁸ Válečné vnímání reality nemusí nutně přijmout každá společnost v každé válce. Existují konflikty, kdy takovéto vnímání reality nepřevládne, nebo jen v omezené míře. Pokud však převládne, pak velmi často válečné zánění postihuje nejen bojující vojáky na frontě, ale celou společnost. Popis toho, jak je vnímána nepřátelská společnost, je velmi užitečný především z toho důvodu, že nám pomůže pochopit, jak může být vnímán nepřítel jako takový. Nepřítel, popisovaný neosobními, odlišnými termíny, je chápán jako zlý a zákeřný, představuje absolutní zlo, které je třeba jednou pro vždy vymýtit.

Velmi podnětné závěry, tentokrát z pohledu vojenského historika, představuje mnou velmi často citovaná kniha Richarda Holmese *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*.²¹⁹ Vedle psychologického výkladu Holmes přináší „praktický“ vojensko-historický výklad problematiky a podává velmi barvitý a detailní výklad neuvěřitelně variabilního vztahu k nepříteli, který může nabývat nejrůznějších podob, od agresivity a nenávisti až po náklonnost a solidaritu, od odporu až po obdiv.

Již během výcviku se vojákům vštěpuje abstraktní a odosobněný obraz nepřítele, což vojákům usnadňuje jeho zabíjení. Prostřednictvím užívaného jazyka je nutné odlišit akt zabít nepřítele ve válce od aktu vraždy. Užívaný jazyk naznačuje, že vojáci nestojí proti lidské bytosti, ale proti objektu nenávisti, který náleží k jinému kmeni, k jinému

²¹⁸ Tamtéž. S. 68, 86–87.

²¹⁹ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011.

státu nebo národu – téměř k jinému živočišnému druhu. Vojáci tak nebojují proti jednotlivým lidem, ale proti služebníkům nepřátelského státu. Odosobnění nepřítele a zakrývání reality zabíjení slouží specifický vojenský slovník, namísto výrazů vyjadřujících umírání, zabíjení nebo smrt se užívají výrazy jako „vyřadit“, „dostat“ nebo „sundat“ nepřítele; vojáci neumírají, ale „padli“, jsou „vyřazeni“, „vyřízeni“, „odstranění“ nebo prostě „odešli“; užívají se eufemismy z oblasti lovu, sportu nebo například lékařství.²²⁰ Nutnost odstranit kulturní a psychologické překážky, spojené se zabíjením, je neoddelitelnou součástí vojenského výcviku. Nepřítel je automaticky považován za zločince, který je vinen tím, že rozpoutal válku, jeho metody jsou označeny za kriminální. Při procesu odlidštění nepřítele je druhé straně upírána příslušnost ke společnému lidství, což konflikt posouvá na úroveň „mezidruhové“ agrese. Rasová, náboženská nebo ideologická motivace může abstraktní obraz nepřítele ještě více znelidštit. Odlidštění nepřítele jako celku je následkem propagandy, k odlidštění jednotlivců slouží výcvik, například nácvik boje muže proti muži. Vyhrocená nenávist ovšem může snadno přerůst v nejrůznější válečná zvěrstva, kruté zacházení se zajatci, a podobně. Protivníkem není konkrétní člověk, ale příslušník nepřátelské síly, nepřítel civilizace a podobně, zde je možné dosadit cokoliv, jakoukoliv sociální, náboženskou, národní nebo rasovou jinakost.

Tento obraz nenáviděného, nelidského nepřítele může být narušen prvním osobním setkáním s nepřítelem, ke kterému ovšem může dojít až po velmi dlouhé době, a to dokonce i u vojáků v první linii. Voják si pak může uvědomit, že nepřítel není absolutním zlem, není takovým, jakým se zdál být v abstraktních představách, ale může to naopak být zcela obyčejný člověk, který se příliš neliší od nás samých. V podmínkách statické zákopové války na západní frontě první světové války, kde se vojáci pohybovali v zákopech relativně blízko zákopům nepřátelským, se tak mohlo stávat, že nenávist k nepříteli mohla být nahrazena jakýmsi pocitem solidarity, nebo nevyhlášenými, nepsanými „dohodami“ o neútočení, lokálními příměřími, samozřejmě na místní úrovni.²²¹ Vojáci obou stran v těchto situacích vzájemně dodržovali nevyhlášený klid zbraní, nestříleli po sobě, pokud se nejednalo o odplatu za nějakou „ránu pod pás“. Holmes dokládá celou řadu velmi přesvědčivých citátů z výpovědí

²²⁰ Tamtéž. S. 316–318.

²²¹ Např. tzv. vánoční příměří, viz Reimann, Aribert: Semantiken der Kriegserfahrung und historisme Diskursanalyse. In: Buschmann, Nikolaus; Carl, Horst (eds.): Die Erfahrung des Krieges. Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg. Paderborn, München, Wien, Zürich 2001. S. 173–193.

vojáků, například: když se velící důstojník, který prováděl inspekci v zákopu, zeptal vojáka, zda zastřelil nějaké Němce, voják mu odpověděl, že „*proti němu stojí jeden holohlavý, vousatý pán, který často vykoukne nad předprseň*“. „*Tak proč jej nezastřelíte?*“ „*Zastřelit ho? Proboha proč, pane? Nikdy mi nic neudělal.*“²²² Tato téměř až anekdotická historka, jako vystřižená z protiválečného románu, naznačuje, že mezi obyčejnými vojáky nemuselo v těchto situacích panovat žádné velké nepřátelství, žádná velká nenávist. Velící důstojníci si dokonce uvědomovali, že aby se v obdobích delšího klidu vojáci nespřátelili do té míry, že by byla narušena jejich bojová efektivita, bylo třeba čas od času nařídít dělostřelecké přepady, které vyvolávaly odvetnou palbu a přerušovaly lokální příměří. Z výše uvedeného vidíme, že u obyčejných frontových vojáků může být při osobním kontaktu s nepřítelem nenávist, vytvářená propagandou, výcvikem nebo abstraktním obrazem nepřítele, nahrazena jakousi solidaritou: „*Starej chlap kolem padesátky vyprazdňuje obsah kapes, včetně fotek své ženy a děcka a své fajfky. Víc než kdy jindy mi dochází, že celá tahle věc je šílenství... Všichni zajatci mají peněženku s fotkami, stejně jako máme my. Nechááváme jim je, stejně tak i krabičky tabáku. Často se mi vrací myšlenka: ‚Liší se od nás tihle chlapi opravdu tolik?‘ To jejich vůdci je podvedli, stejně jako ti naši podvedli nás. Milují svůj domov a rodinu stejně jako my*“²²³, dodává Holmes.

Někdy se také může stát, že vojákův vztah k nepříteli přejde od nenávisti k jakémusi respektu jeho bojových kvalit, k obdivu jeho statečnosti. Motivací k boji pak není nenávist, ale například profesionalita. Holmes opět uvádí celou řadu citátů, kde vojáci oceňují statečnost nepřítele: „*válka s sebou nenesla jakoukoliv osobní zášť. Když se obsadilo nepřátelské postavení, člověk se k mrtvým a raněným choval se stejnou péčí a ohledy, jako by patřili k nám. Špatné zacházení se zajatci se všem hnusilo... obzvláště v případě, kdy předtím dobře bojovali.*“²²⁴ Holmes ovšem dodává, že představa ušlechtilého protivníka, se kterým vedeme čistou, rytířskou válku bez osobní zášti, je stejně specifická a může vyprchat stejně rychle, jako opačná představa nelidského nepřítele. Někteří vojáci mohou své nepřátele skutečně upřímně nenávidět, jiní se nikdy

²²² Holmes, Richard: *Obrazy války*. S. 322.

²²³ Tamtéž. S. 323.

²²⁴ Tamtéž. S. 326.

nezbaví oné abstraktní představy nepřátelství, patrně většina vojáků k věci přistupuje s drsnou logikou bitevního pole. „*Kdokoliv, kdo na mě střílí, není můj přítel.*“²²⁵

Holmes pokračuje v popisu dalších aspektů velmi různorodého vztahu k nepříteli. Dodává, že moderní válka je neosobní a ve skutečnosti jen velmi málo vojáků mělo možnost zamířit na nepřítele zbraň, vystřelit a vidět jej padnout. Zkušenost se zabitím nepřítele může přinést radost z úspěšného zásahu, ale také psychický šok, hrůzu nebo například pocity nevolnosti. Boj muže proti muži je v moderní válce poměrně vzácný; již od 18. století je spíše výjimkou, než pravidlem. Užití bajonetu má spíše psychologický efekt, je spíše emocionální, než praktickou zbraní. Zoceluje vojáka, který jej užívá, a dodává mu bojového ducha do útoku, a zároveň má efekt na nepřítele, kterého pohled na ostří vyděsí a přiměje ho z boje ustoupit.²²⁶ Z toho důvodu ke skutečnému boji zblízka muže proti muži s nasazenými bajonety dochází málokdy. To platí i pro první světovou válku, přestože boj na bajonety je jedním ze symbolů první světové války, podobně jako plyn, zákopy a ostnaté dráty. Vojáci sice nastupovali k útoku s nasazenými bajonety, ale k samotnému boji muže proti muži docházelo poměrně zřídka.²²⁷ Dodejme, že po proniknutí do nepřátelských zákopů byl dlouhý bodák, nasazený na pušce, relativně neohrabanou a nepraktickou zbraní, proto se kromě něho užívaly různé improvizované obušky, bijce, dýky, polní lopatky a podobně.²²⁸ Pokud k boji muže proti muži došlo – a Holmes uvádí, že k němu prokazatelně docházelo ještě i v novějších konfliktech – jedná se vždy o velmi emotivní záležitost. Zatímco moderní válka je veskrze neosobní, zabití protivníka v boji zblízka je velmi osobní.

Zajímavé je, že zabití nepřítele je jednodušší, pokud vypadá jako voják. Podle Holmese vojáci z obou stran západní fronty první světové války uvádějí, že zavedení ocelových příleb prohloubilo nepřátelství mezi vojáky. Zabít nepřítele v ocelové přílbě pak bylo „jednodušší“, než zabít prostovlasého protivníka nebo protivníka v „přátelské čapce“. Tento jev Holmes vysvětluje tím, že jedním z účelů vojenské uniformy vždy bylo symbolizovat válečnický status nositele, což ocelová přílba symbolizovala velmi zřetelně. Ostatně z toho důvodu vzdávající se vojáci odhazují nejen zbraň, ale také

²²⁵ Tamtéž. S. 245, 327.

²²⁶ Tamtéž. S. 329.

²²⁷ Více viz Sheffield, Gary (edd.): *Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války*. Brno 2009.

²²⁸ Tamtéž. S. 330. Dále viz Sheffield, Gary (edd.): *Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války*. Brno 2009.

přílbu a ostatní výstroj, aby dali jasně najevo, že přestali bojovat a oprostili se od válečnického statusu. Zvláštní nenávist mohla být projevována k obsluze některých konkrétních zbraní. V první světové válce se to týkalo například obsluh minometů, které vyvolávaly nenávist nepřítele, ale také značnou nevoli jejich spolubojovníků, protože jejich činnost vyvolávala odvetnou palbu. Horšího zacházení se dostávalo posádkám tanků nebo obsluhám plamenometů. Tvrdému zacházení také bývají vystaveni příslušníci nepravidelných oddílů.²²⁹

Obě uvedené práce, přinášející jak psychologický, tak i empirický vojensko-historický pohled na vztah jednotlivce k nepříteli, můžeme použít jako weberovské ideální typy, prostřednictvím kterých můžeme nahlížet na textualizaci vztahu k nepříteli a národní jinakosti na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války.

3.1. Loajalita a konflikt loajalit

Nyní se podívejme, jakým způsobem je konstruován konflikt loajalit mezi českou národní společností a rakouskou armádou na stránkách ego-dokumentů českých vojáků. Pokusíme se přitom analyzovat, zda čeští vojáci pocítovali loajalitu spíše k pluku, nebo k rakousko-uherské armádě jako celku. Všichni pisatelé mnou analyzovaných ego-dokumentů se považovali za Čechy a identifikovali se s českou národní společností. V případě, že jejich česká národní identita byla v konfliktu s loajalitou k rakouské armádě, pokusíme se také odlišit, zda onen konflikt loajalit vyvolávala příslušnost k pluku, k rakousko-uherské armádě, nebo k Rakousku-Uhersku jako celku.

3.1.1. Loajalita k rakouské armádě

Velice zajímavým příkladem loajality k pluku a k rakouské armádě je deník Aloise Eliáše²³⁰, příslušníka 28. pěšího pluku v Praze. Jak bylo uvedeno v kapitole o identitách českých vojáků, Eliáš se plně identifikoval s českou národní společností, hovořil o sobě a o ostatních vojácích jako o Česích, patřících do českého národa, a ke své vlasti měl velmi vřelý vztah, zároveň se ale cítil být součástí rakouské armády.

²²⁹ Tamtéž. S. 330–337.

²³⁰ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999.

Velmi silně se identifikoval se svým plukem (jednalo se o převážně český 28. pěší pluk) a to do té míry, že se jeho součástí cítil být ještě dlouhou dobu v ruském zajetí. Zároveň se identifikoval s rakouskou armádou jako celkem, nesnažil se nijak vymezovat proti tomuto pojetí a považoval svůj pluk za nedílnou součást rakouské armády. Pro úplnost ve stručnosti dodejme, že později vstoupil do československého dobrovolnického vojska, tzv. československých legií, z Ruska byl převezen do Francie, kde se zúčastnil bojů na západní frontě; v meziválečném období pracoval ve vysokých funkcích v československé armádě; za druhé světové války spolupracoval s českým odbojem a ve funkci předsedy protektorátní vlády byl jakožto symbol českého vlastenectví popraven.

Eliáš se cítil být Čechem, jeho vlastenectví ale nebylo v žádném rozporu s příslušností k rakouské armádě. Jak naznačuje jeho deník, ještě po dlouhé době v ruském zajetí se Eliáš považoval za součást svého 28. pluku a celé rakouské armády, pouze toho času v zajetí. Čechy považoval za svou vlast. Při popisu odjezdu se velmi emotivním slovníkem loučí se svou rodinou a stejně emotivně se loučí také s Prahou a se svou českou vlastí: *„Kolik očí slzí, a kdybych mohl nahlédnouti do duší jednotlivců, našel bych všude stejnou otázku: uvidím Tě ještě, ty krásná matičko Praho? Poslední domy Libně mizí nám z očí a vlak uhání polemi, na kterých pracující lid nám mnohým dává poslední s Bohem na cestu z vlasti.“*²³¹ Z úryvku je zřejmé, že Eliáš chápal symbolický význam Prahy v české národní společnosti. Zajímavé je rovněž osobní oslovení matičky Prahy, které je navíc ještě umocněno užitím velkého písmena ve slově *Tě*. Druhá věta pak vyvolává symboly a emocemi nabitou představu, jak se český lid pracující na poli loučí s odjíždějícími vojáky, se syny matičky Prahy. Pro zajímavost: právě příslušníkům 28. pluku v Praze se říkalo „Pražské děti“ (*„Zde dostáváme novou lokomotivu, na kterou znovu hoši připevnili tabuli s nápisem ‚Pražské děti‘.“*²³²). Ostatně, domnívám se, že označení Pražské děti nemělo souviset s věkem příslušníků pluku, ale mělo symbolický význam právě jako synové vlasti, synové matičky Prahy.

Eliáš se velmi silně identifikoval se svým plukem, což se projevilo zejména v té části deníku, která pocházela z doby jeho zajetí v Rusku. Z textu vyplývá, že se identifikoval také s rakouskou armádou jako celkem. V deníku si poznamenal: *„V poledne přinesli hoši telegram, v němž vskutku stálo, že Přemyšl se 22.3. [1915] v 9*

²³¹ Tamtéž. S. 33.

²³² Tamtéž. S. 34.

*hod. dop. vzdal. Zpráva působila v Zugách [četa] trapně.*²³³ Později nalézáme stručné poznámky: „Zprávy o porážce Rusů v Karpatech a o úspěších našich na celé frontě“ a „V telegramu zpráva o velkém postupu našich i Němců v Haliči. Pevně doufám, že za krátko bude Lvov náš.“²³⁴ Na první pohled zaujme stručnost a heslovitost poznámek. Zaujme ale také to, s jakou samozřejmostí hovoří v deníku o rakouské armádě jako „našich“, kteří spolu s Němci bojují v Haliči proti nepříteli, Rusům. Přestože on sám je v zajetí, stále se považuje za příslušníka této armády a pluku. Sleduje a zapisuje si zprávy z bojiště (avšak nejedná se ani zdaleka o nejčtenější téma jeho poznámek), dokonce doufá v úspěch rakouské ofenzivy, a že Lvov bude brzy „náš“. Na jiném místě si poznamenal: „V telegramu zpráva o dobytí Varšavy. Rusové jsou sklíčeni a ,stek mají nad naší radostí“.²³⁵ Zatímco v prvním citovaném úryvku mu bylo při zprávách o pádu Přemyšlu trapně, zde se již otevřeně raduje z úspěchů rakouské armády. Jelikož hovoří v množném čísle, předpokládá, že zpráva vyvolala radost také u ostatních zajatců. Zároveň dodává, že se tak stalo k velké nelibosti Rusů. Nepředpokládám, že by se u Eliáše jednalo o projev jakéhosi militarismu, spíše tím vyjadřuje, že se stále cítí být součástí rakouské armády.

Abychom se vrátili k otázce loajalít, v Eliášově deníku nenacházíme konflikt mezi jeho češtvím a službou v rakouské armádě. Naopak, příslušnost k českému národu, služba v převážně českém pluku a příslušnost k rakouské armádě nebyla po dlouhou dobu ve vůbec žádném rozporu. Předpokládám, že stejně jako většina Čechů, službu v rakouském vojsku považoval za svou povinnost, velmi nemilou a těžkou, přesto v jeho deníku nenacházíme žádné známky toho, že by se jí jakkoliv vyhýbal. Do československých legií vstoupil až mnohem později; tuto kapitolu jeho života však už deník, ze kterého jsem citoval, nezachycuje.

3.1.2. Loajalita k pluku

Zatímco Alois Eliáš pociťoval stejnou loajalitu ke svému pluku i k rakouské armádě, Robert Mráz²³⁶ upřednostňoval spíše loajalitu k pluku před loajalitou s armádou jako celkem, přestože ani jedna nebyla v konfliktu s jeho českou identitou. Robert Mráz byl odveden k 14. zeměbraneckému pluku do Brna, se kterým byl poslán

²³³ Tamtéž. S. 85.

²³⁴ Tamtéž. S. 96 a 101.

²³⁵ Tamtéž. S. 109.

²³⁶ Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha.

na italskou frontu na alpské bojiště, kde následně strávil celou válku.²³⁷ Také Mráz se jednoznačně cítil být Čechem, jak bylo řečeno v kapitole o identitách. Pro připomenutí uvádím, že Mráz o sobě a o ostatních vojácích hovoří jako o Česích, příslušnících českého národa, který považuje za přirozenou součást „rakousko-uherských národů“. Při popisu přísahy věrnosti rakousko-uherským národům sice uvádí, že „*My Češi jsme však většinou jeho slova neopakovali, nejvýš trochu mručeli [...]* *Vůbec to přísaha nebyla, již nyní jsme velezrádci.*“²³⁸, zároveň ale dodává, jak na něho tóny hymny rakousko-uherských národů a celý vojenský ceremoniál mocně zapůsobily. Z toho jsem usoudil, že jeho nevoli způsobilo spíše to, že se přísahal pouze rakouským praporům, ne také českým, než samotná přísaha rakouské armádě.

Také v Mrázově případě nalézáme silnou identifikaci s převážně českým plukem. Jeho plukovní identita nebyla v rozporu s identitou příslušníka rakouské armády, přesto vždy zdůrazňoval právě svou příslušnost k českému pluku a české národní společnosti, která se projevovala například zpěvem českých národních písní a podobně. Jeho česká identita tak převažovala nad rakouskou vojenskou identitou, jak dokládá následující zápis. Mráz si poznamenal, že když ho při výcviku důstojník pochválil a nabídl mu, aby se přihlásil do poddůstojnické školy, odmítl to a do deníku si zapsal: „*necítil jsem v sobě dostatek ctížádosti a odvahy státí se rakouským frajtre, o němž se jen s posměškem mluvilo jako o neštěstí a zkáze kompanie.*“²³⁹ V textu se přímo objevuje, že nechtěl být *rakouským* svobodníkem, ne jen svobodníkem. Můžeme tedy usuzovat, že převážilo jeho „češství“ nad jakýmsi „rakušanstvím“ nebo nad možností kariéry v rakouské armádě. Také ale můžeme předpokládat, že se pouze nechtěl zaplést s rakouskou vojenskou mašinerií více, než mu velela povinnost. A dodejme, že svou povinnost plnil až do konce války a nikde v textu nenajdeme ani nejmenší zmínku o tom, že by se jí pokoušel vyhýbat. Celkově jeho poznámky vyznívají ze všeho nejvíce jako protiválečné, spíše než protirakouské. Na podporu tohoto tvrzení uvádím následující poznámku, kterou učinil po střetu s protivníkem: „*Já však nijakých duševních výčitek si připouštět nemusím, jelikož zásadně střílím, jak se lidově říká, Pánu Bohu do oken.*“²⁴⁰ Tato poznámka je zajímavá také z hlediska vztahu k nepříteli,

²³⁷ Více viz Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009; Bubeník, Daniel: Házíme sníh ve dne v noci. Alpské bojiště očima českého vojáka Roberta Mráze. Dějiny a současnost 1/2010. S. 14–17.

²³⁸ Mráz, Robert: Vzpomínky. S. 18.

²³⁹ Tamtéž. S. 12.

²⁴⁰ Tamtéž. S. 49.

jak ještě uvidíme později. Zde slouží především jako ilustrace jeho antimilitaristického postoje.

Ještě zajímavější pak je, jak Mráz popisuje situaci přímo u jednotky na frontě. Na italské alpské frontě se pohyboval v prostředí národnostně smíšené jednotky, kde Češi byli spíše v menšině. Jeho loajalita k původnímu převážně českému pluku byla nahrazena loajalitou k národnostně smíšené jednotce. Nejvíce se přátelil s ostatními Čechy, což mohlo být pochopitelně dáno například společným jazykem a společnou kulturou, přesto v jeho deníku nenalézáme žádné známky jakýchkoliv národnostních rozepří v rámci jednotky. Dokonce jako jeden z mála pisatelů deníků naznačuje i jistou sounáležitost v rámci mnohonárodní jednotky. Do deníku si zapsal, že když jeden z jeho českých přátel padl a byl pochován na místním hřbitově, dostal na hrob věnce nejen od Čechů, ale i od Němců a od obyvatel vesnice.²⁴¹ Můžeme tedy konstatovat, že v deníku zaznamenal ne-li přímo přátelské vztahy napříč národnostmi v jednotce, pak přinejmenším jakousi sounáležitost ve společně sdílené situaci.

Ani v Mrázově deníku tak nenacházíme nikterak vyhraněný konflikt mezi příslušností k českému národu a službě v rakouské armádě. Můžeme pouze konstatovat, že před identifikací s armádou jako celkem dával přednost identifikaci s českým plukem. Stejně jako v ostatních podobných textech, také zde se objevují spíše protiválečné, než otevřeně protirakouské postoje.

3.1.3. Loajalita rakouská

Zcela jinou konstrukci loajality nalézáme v textu Františka Černého *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*.²⁴² Jedná se o velmi zajímavý text: je to přepis deníkových poznámek, které si autor zaznamenával průběžně během své válečné služby, do celistvého textu, který autor sám pořídil po válce v roce 1919. Přesto se na textu žádným způsobem neprojevila poválečná atmosféra a specifický způsob vzpomínání na první světovou válku, který převládl v meziválečné Československé republice; text v žádném případě nebyl ovlivněn specifickým způsobem vzpomínání, který v této práci nazývám tzv. legionářskými legendami. Považuji za velmi důležité na tomto místě zdůraznit, že autor v textu nijak nezpochybňuje svou službu a loajalitu

²⁴¹ Více o vztahu Čechů a Němců v Mrázově jednotce viz Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009. S. 44.

²⁴² Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

rakouské armádě, a že text nejeví žádné známky toho, že by pisatel chtěl své místy až prorakouské postoje, názory a smýšlení, které si zachycoval do deníku, jakkoliv korigovat, čímž je tento pramen velmi zajímavý a cenný. Text, upravovaný v souladu s prvorepublikovou tradicí, by vypadal zcela jinak.

Ani v tomto případě se o konflikt v pravém slova smyslu nejedná. Přes svou českou identitu Černý ve svém textu nikterak nezpochybňuje svou loajalitu k rakouské armádě a jistým způsobem ani k rakousko-uherské monarchii jako takové. Svou identitu neváže ke konkrétnímu pluku, pocit plnění povinnosti jej váže k celému Rakousku. Autor v žádném případě nezpochybňuje vojenskou povinnost vůči rakouské armádě a dokonce chápe i nutnost potrestat Srbsko za atentát na následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este a jeho ženu vévodkyni Žofii. Samotný atentát považuje za hroznou událost, atentátníka označuje za vraha a o Františku Ferdinandovi hovoří velmi dojemným způsobem jako o vzorném otci a manželovi, jemuž v jeho posledních slovech ležel na srdci osud jeho manželky a dětí. František Černý celou událost líčí v lidské až osobní rovině, čímž se velmi liší od apatického, neosobního odstupu, s jakým byla tato událost – jak se obvykle uvádí – přijata v české společnosti. V podobném duchu popisuje následky, jež na sebe nedaly dlouho čekat. Líčí hrůzu a strach, který ovládl společnost, chystající se na válku, přesto však její oprávněnost, přinejmenším v tento moment, nikterak nezpochybňuje. *„Bylo předem jasné, že celá ta strašlivá událost nezůstane jen tak zapomenuta. Brzy se také začalo mluvit o tom, že se určitě povede trestná válka proti Srbsku. A opravdu. Měsíc na to, v neděli 26. července 1914, na den sv. Anny, byla vyhlášena mobilizace. Všechn dosavadní jásot, všechna radost znatelná po celé jaro roku 1914, všechn klid, to všechno šlo stranou. Nastaly první dny strachu, hrůzy a pláče. Každý, komu zatím nebylo plných 40 roků, měl jako voják do 48 hodin narukovat. Ať byl ženatý nebo svobodný, otec nebo syn, ať živitel starých rodičů, hospodář, úředník nebo dělník. Všechno se připravovalo k potrestání Srbska za tu hroznou vraždu a za okázalou neochotu jeho představitelů vyšetřit a potrestat viníky atentátu. [...] Na železnici hned nastal hrozný ruch. Žádný vlak nesměl vézt nikoho jiného než muže, kteří šli za svou vojenskou povinností.“*²⁴³ Zcela jasně vidíme, že vojenskou povinnost autor nijak nezpochybňuje. Jedná se o hrůznou, strašlivou povinnost, avšak povinnost, vůči které se nedá nic namítat. V citovaném úryvku zdůrazňuje jednotu všech mužů, kteří musí narukovat, mladých i starších,

²⁴³ Tamtéž. S. 25.

dělníků i hospodářů, ženatých i svobodných. Dokonce ani neuvádí, že by se jednalo o povinnost Čechů vůči rakousko-uherské monarchii, jedná se jednoduše o povinnost všech mužů.

Jelikož Černému v té době bylo právě 40 let, v červenci nemusel narukovat, avšak již v září byl povolán také on. „*Hrozná chvíle, které jsem se obával, byla zde. Dne 6. září 1914 jsem se měl hlásit v Českých Budějovicích. Doma nastal velký pláč. Manželka plakala, synáček plakal... Já, při vzpomínce, že je musím opustit, zanechat zde svůj klidný život a vydat se všem nepředvídatelným trampotám, jsem plakal také. Ve stanovený den jsem se rozloučil s bolestným srdcem se svou rodinou a odjel do Českých Budějovic s myšlenkou, že nejdéle do Vánoc roku 1914 se snad navrátím zpět.*“²⁴⁴ Hrůza a tíživá atmosféra tak dopadla také na Františka Černého, přesto – až na snahu vymlouvat se u zdravotní prohlídky – nezaznamenal si, že by vojenskou povinnost nějak zpochybňoval.

Zajímavou poznámku učinil v souvislosti s fasováním vojenské výstroje. Nejprve všichni dostali vojenské čepice, aby se co nejvíce podobali ostatním rakouským vojákům, a když dostali i zbytek uniformy, chodili na cvičiště „*rozcvičovat stárnoucí klouby.*“²⁴⁵ Zřetelně vidíme, že Černý sám sebe nijak neodlišoval od ostatních rakouských vojáků, ale od armády tvořené mladšími muži. V jeho záznamech nehraje rozhodující roli národnostní hledisko, ale přinejmenším v této části textu je to především věk, který jeho jednotku od ostatních rakouských vojáků tolik odlišuje. (Černý sice v textu neuvádí, o jaký pluk se jedná, ale vzhledem k jeho věku se domnívám, že by se mohlo jednat o pluk domobrany, tzv. Landsturm. V Českých Budějovicích sídlil 29. domobranecký pěší pluk).

V textu se začínají stále častěji objevovat protiválečné motivy, ne však motivy protirakouské. „*Do toho noviny každý den psaly o nové výhře, že naši zajali čtyřicet až šedesát tisíc Rusů, ale co našich padlo, to už nepsaly. Nemocnice u nás byly plné marodů a ani o tom se žádný článek nezmínil.*“²⁴⁶ Černý poukazuje na hrůznost války jako takové a na to, že noviny nepiší pravdivě o obětech, zraněných a utrpení na frontě. Jako o našich hovoří o celé rakousko-uherské armádě, také nemocnicemi „u nás“ patrně myslí nemocnice v celé rakousko-uherské monarchii: lituje každého zraněného, trpícího

²⁴⁴ Tamtéž. S. 28.

²⁴⁵ Tamtéž. S. 29.

²⁴⁶ Tamtéž. S. 38.

vojáka, bez ohledu na národnost. Na jiném místě si poznamenal: „*Nedaleko od kostela je pod jedním vrchem hřbitůvek, kde jsou pochováni chlapci, kteří zde během ledna 1915 položili svůj život za monarchii.*“²⁴⁷ Nezmiňuje se, jaké národnosti nebo z jaké jednotky pochovaní vojáci byli, uvádí pouze, že položili svůj život za monarchii. Zajímavé rovněž je, že pisatel neužil trpný rod, že by vojáci padli nebo byli zabiti, ale činný, že položili svůj život. Snad nejvýstižnější protiválečná poznámka říká: „*Po několika dnech jsme během noci zase táhli dál. My pražili do Rusa, on do nás, takže jsme uskakovali, jak se dalo. Některý čas jsme přišli na místo, kde ležela hromada mrtvol, vůbec nezahrabaných a na nich tisíce much. To bylo vše pro vlast, že se ti chudáci museli po smrti nechat žrát mouchami?*“²⁴⁸ Zápis, který autor učinil, svědčí o jeho rozčilení nad tím, že vojáci, kteří položili své životy pro vlast, teď leží nepohřbeni, vydáni napospas hejnu much. Pisatel nepochybuje, že vojáci vše činili pro vlast, ale je rozhořčen nad tím, že je stihl takový osud. Tím spíše, že tak činili pro vlast, by zasloužili lepší pohřeb, přinejmenším na tom hřbitůvku, o němž se zmiňoval v předchozím úryvku.

Velmi dramatický moment Černý popsal v souvislosti s vyčerpávajícím ústupem před postupujícími ruskými vojsky. „*Za další dvě hodiny jsme se dali opět do pohybu, hladem tak zmoření, že padal jeden za druhým. Už nám začínalo být i jedno, zda nás Rus chytí nebo ne. Každou noc se mnoho kamarádů úmyslně odtrhlo a nechali se od Rusů zajmout, jen aby dostali něco k jídlu. Sám jsem měl několik nocí tentýž úmysl, ale bál jsem se, že kdyby to prasklo, asi bych litoval. Tak jsem se vzmužil a táhl nohy dál.*“²⁴⁹ Jedná se o velmi zajímavý text. Vzhledem k tomu, že vojáci museli absolvovat náročný ústup před nepřítelem, vystaveni neustálému ostřelování, nepřízni počasí a nepolevujícímu hladu, ocitli se mnozí na samé hranici fyzického vyčerpání. Ti, kteří již nemohli pokračovat nebo zůstali pozadu, byli zajati nepřítelem. Černý uvádí, že vojákům v takovém stavu začínalo být jedno, zda padnou do zajetí, nebo se jim podaří uniknout, a dokonce se domnívá, že někteří z nich tak učinili záměrně, jen aby v zajetí dostali něco k jídlu. Zapsal si, že dokonce i on sám o tom uvažoval, ale nakonec převážily obavy, proto sebral poslední zbytky sil a pokračoval dál. Pro zajímavost dodejme, že takové okamžiky, kdy voják padne vysílením a je zajat nepřítelem, jsou pak v legionářské legendě popisovány jako dobrovolné přeběhnutí k protivníkovi.

²⁴⁷ Tamtéž. S. 56.

²⁴⁸ Tamtéž. S. 122.

²⁴⁹ Tamtéž. S. 114.

Černý však zajetí považuje za nejzazší hranici, kterou uvádí spíše pro ilustraci, v jak zoufalé situaci se nalézal, než že by o tom reálně uvažoval.

Pisatel po celou dobu nezpochybňuje svou příslušnost ani loajalitu k rakouské armádě, teprve na samý závěr uvádí: „Dne 28. října 1918 byla najednou vyhlášena československá samostatnost a zároveň ustanovena Československá republika.“ Text pak končí zvoláním: „Ať žije Československá republika!“²⁵⁰ Vyhlášení samostatnosti pisatel přijímá s radostí, avšak téměř až s jistým překvapením. V jeho textu rozhodně nenacházíme stopy po konfliktu mezi loajalitou k české národní společnosti a rakousko-uherské armádě nebo monarchii jako takové. Svou vojenskou službu, jak ji popsal v textu, až do poslední chvíle chápal jako službu rakousko-uherské armádě a monarchii. Avšak v žádném případě nelze hovořit o jakémkoliv válečném nadšení a militarismu; svou službu chápe pouze jako plnění povinnosti: strašlivé, ale nevyhnutelné. V textu se objevují spíše protiválečné motivy, než protirakouské. Pisatel detailně popisuje utrpení prožité na frontě, neustálý hlad, zimu při kopání zákopů, hrůzu při nepřátelském ostřelování a neuvěřitelně vyčerpávající útěk před postupujícím nepřítelem. Svou službu v žádném případě nepopisuje jako účast v boji za národní samostatnost, přestože ji na samém konci textu vítá s radostí.

3.2. Konflikt loajalit

Zatímco v předchozích případech čeští vojáci nepociťovali žádný výrazný konflikt mezi svou českou identitou a službou v rakouské armádě, kterou chápali pouze jako plnění své povinnosti, nyní se zaměříme na příklady postoje zcela opačného. Prvním příkladem je deník Václava Čadského.²⁵¹ Analyzovat textové reprezentace konfliktu loajalit v tomto deníku je poměrně nesnadné. Také Václav Čadský se ve svém deníku identifikuje s českou vlastí, jak dokládá příhoda s praporem: „Hned jak jsme vycházeli z kasáren na nádraží, měli jsme malou potyčku s policejní stráží a jedním důstojníkem od 11 pěš. pluku, který byl velice rozezlen na naši drzost, že jsme si dovolili jako Češi v českém městě Praze rozvinouti prapor barev a znaku naší země“²⁵², kterou jsme detailněji rozebírali v kapitole o identitách. Ještě ostřeji se vyjádřil v souvislosti

²⁵⁰ Obojí tamtéž. S. 141.

²⁵¹ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

²⁵² Tamtéž. List 4.

s odjezdem na frontu: „*Pokračuji ve svých zápiscích. Jsem ve voze, vlaku, který nás veze na bojiště, bychom krví svojí zachraňovali to, co nenávidíme.*“²⁵³ Předpokládám, že tím, „co nenávidíme“, myslí Rakousko-Uhersko. V deníku se tedy vyjádřil nejen protiválečně, jak bývá běžné, ale také poměrně zřetelně protirakousky. Tato poznámka ale zůstává po větší část deníku zcela ojedinělá, protirakouské smýšlení se v textu ze začátku příliš neprojevuje. Dokonce se sem tam objevují poznámky, že „*Válečné štěstí nám přeje*“²⁵⁴, myšleno rakouské armádě. Jindy Čechy zcela přirozeně řadí mezi rakouské národy: „*Jsme zde [v ruském zajetí] pohromadě skoro všechny národnosti Rakouska, jest zde hotový babylon.*“²⁵⁵ V textu Václava Čadského tedy vidíme jistou ambivalenci. Rakouskou monarchii označuje jako něco, co *nenávidíme*, sám sebe považuje za *Čecha* a Prahu výlučně za *české město*, Čechy považuje za svébytný národ, který zasluhuje *prapor barev a znaku naší země*, zároveň si ale ani on v tuto chvíli nedokáže představit, že by Češi nebyli součástí všech *národností* Rakouska.

Je třeba zdůraznit, že Čadský svou službu v armádě v žádném případě nechápal jako plnění své povinnosti, jak bývá v ego-dokumentech českých vojáků běžné. Z jeho deníku je patrné, že k vojenské službě pociťoval především odpor. Své působení ve válce nechápal jako svou povinnost a k rakouské armádě necítil vůbec žádnou loajalitu. Do deníku si zapsal: „*Zajímáme značný počet Rusů, jest ochota následovat Rusů a jít do zajetí. Jest však mezi náma dosti Čecháčků, kteří se bojí tak učiniti, já jsem již rozhodnut a v nejbližší době a příležitosti to udělám.*“²⁵⁶ V rakouské armádě ho nic nedrželo. Předpokládal, že mnoho ruských zajatců se takto nechalo zajmout dobrovolně a svému deníku svěřil rozhodnutí učinit také tak. Již o tři dny později byl skutečně zajat. „*10/12 v 9h ranní byl jsem zajat. Naše postavení bylo tak kritické, že se náš leut. žid dal do pláče neb si nevěděl rady. Ze všech stran jsme byli obklíčený. Já jsem mohl sice ještě utéci, ale neměl jsem valné chuti.*“²⁵⁷ Čadský tak dal přednost zajetí, ve kterém spatřoval příležitost, jak se vyhnout bojům a nechat hrůzu zákopů a věčného ostřelování za sebou. Sám před sebou se ještě ospravedlnil tím, když si poznamenal, že situace byla natolik kritická, že se dokonce i poručík dal zcela nevojensky do pláče. Své zajetí tak prezentoval jako své vlastní rozhodnutí, které vyplynulo z dané situace, zkrátka využil příležitost, která se znenadání naskytla.

²⁵³ Tamtéž. List 4.

²⁵⁴ Tamtéž. List 18.

²⁵⁵ Tamtéž. List 28.

²⁵⁶ Tamtéž. List 24.

²⁵⁷ Tamtéž. List 24.

Zajímavé rovněž je, že své rozhodnutí prezentoval jako motivované výhradně snahou vyhnout se bojům na frontě, nikoliv například svým svědomím nebo národní uvědomělostí. Myšlenky, zabývající se českou národní otázkou, se v textu začínají objevovat až mnohem později. Můžeme tedy pozorovat jistý vývoj, kterým zápisky v deníku prošly. V době, kdy byl Čadský v ruském zajetí, se začínají v deníku objevovat zápisky svědčící o tom, že se zamýšlel o českých národních otázkách a zajímal se o politiku – přestože se nejednalo o nejčtetnější téma jeho poznámek. Do deníku si Čadský například zapsal informace, které četl v časopise „*Ruské slovo*“ – předpokládám, že se jednalo o nějakou tiskovinu, poskytovanou českým vojákům v ruském zajetí. Z časopisu si vypsal: „*V časopisech se píše, že možno čekati válku též mezi Rakouskem a Itálií, též Rumunsko se bouří proti Rakousku. Rakousko prý nabýdlo Rusku mír, leč tento by se dal uzavřítí dle „Ruského Slova“ za následujících podmínek. Odstoupení Bosny a Hercegoviny Srbsku, Halič a část Slezska Rusku, tito by však dostali autonomii, a záruku Rakouska, že Čechům a ostatním Slovanum bude ponechána uplná volnost národnostně se rozvíjeti. Přitom však poznamenává, že Rakousko asi sotva bude moci učiniti separátní mír an Německo sotva by na to klidně přihlíželo.*“²⁵⁸ Už samotná skutečnost, že si do deníku vypsal právě tyto informace, svědčí o tom, že ho zajímaly. Brzy si do deníku zapsal: „*Také jsem měl včera příležitost seznati jak hluboko jest zakořeněna v Polském lidu víra, že Polska bude zase samostatná. Pravyl mě totiž v rozmluvě jeden Polský student legionář/zajatec. Polska sobě samostatnosti dobude at' již na Rusku či na Rakousku a ne-li již ted', tak později jích potomci a že krev prolita nebude prolita marně. Jak bych byl rád, aby i naši lidé měli podobné názory. Zde v tomto ohledu nastává nám mnoho práce, leč doufám, že není ještě pozdě a že se také jednou rozhoupáme. Prozatim však jen doufejme.*“²⁵⁹ Zde se již sám vyslovuje v tom smyslu, že je třeba vykonat mnoho práce v zájmu české národní samostatnosti. Václav Čadský skutečně mnohem později vstoupil do československých legií, toto období bohužel již v deníku zachyceno není.

Můžeme shrnout, že Čadský nepociťoval k rakousko-uherské monarchii žádnou loajalitu a službu v rakouské armádě nepovažoval za plnění své povinnosti. Se značnou nelibostí nesl, že musí být součástí rakouské armády, bez možnosti identifikovat se s českou vlastí, a že musí bojovat za zájmy rakousko-uherské monarchie, o které se

²⁵⁸ Tamtéž. List 32.

²⁵⁹ Tamtéž. List 33.

vyjadřuje se značným despektem. Můžeme tedy říci, že jeho česká identita byla v konfliktu jak se službou v rakouské armádě, tak s bojem za zájmy Rakouska-Uherska. Loajalita k české vlasti a zejména ochota se aktivně podílet na boji za národní sebeurčení se však objevovala postupně. Jednalo se zejména o období strávené v ruském zajetí, kde se, soudě podle zápisků v deníku, s podobnými otázkami setkával a začal se o ně zajímat, buď díky kontaktu s ostatními národnostmi v zajateckém táboře, vlivem agitační činnosti československých zajateckých spolků, nebo například vlivem výše zmiňovaných tiskovin.

Dalším příkladem je deník Jindřicha Bejla.²⁶⁰ Identita Jindřicha Bejla je jednoznačně česká, zápisky jsou psány z hlediska Čecha v rakouské armádě; jeho deník je velmi výrazně strukturován národním hlediskem. Velmi silně se vymezuje vůči armádě jako takové. Než vypukla válka, byl kadetem v záloze u 11. pěšího pluku v Písku. Hned v úvodu deníku zdůrazňuje a jakoby se „ospravedlňuje“, že válka se mu protiví a kadetem se stal jenom proto, aby měl snadnější a kratší prezenční službu²⁶¹; jako tzv. jednoroční dobrovolník měl jednoletou službu namísto tříleté. Pro nás je podstatné především to, že sám pisatel pocítil nutnost takto se ospravedlnit a prezentovat své pohnutky právě tímto způsobem.

Když začala válka, byl povolán jako důstojník. K rakousko-uherské armádě a k monarchii žádnou loajalitu nepocíťoval a svou službu rozhodně nechápal jako plnění své povinnosti. Službu svou a ostatních Čechů v deníku prezentuje tak, že k ní byl přinucen, že byl stržen proudem. Zároveň je ale nutno dodat, že z jeho deníku nic nenasvědčuje tomu, že by se pokusil jakkoliv jí vyhnout. V deníku ji prezentuje tak, že ji vykonává s odporem; události často komentuje velmi kritickými poznámkami.

Národní hledisko se projevuje už v popisu odjezdu na frontu: *„Přijel vlak od Broumova plný rukujících Němců z pohraničí. Řvali a zpívali a bylo jich dost opilých. Na jednom vagoně byl nápis ‚Nieder mit Serbien!‘ Bando! Na tak malý národ si troufáte! [...] Spolucestující Češi povětšinou mlčí; jen Němci mají radost, nechápu z čeho. Náš český národ je zaražen, ochromen, ale má zaťaté pěsti. [...] Vojáci byli povětšinou zamlklí, jen někteří se trochu napili na kuráž a dívali se na ten celý kolotoč*

²⁶⁰ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

²⁶¹ Tamtéž. S. 3.

*veseleji, jiní nezapomněli na karty a pro ohlušení mysli hráli „mariáš“*²⁶² Popis se s ohledem na národnost vojáků zřetelně liší. Lze předpokládat, že na pohled si byli branci z řad Čechů a Němců v podstatě velmi podobní, ale nápadně rozdílný je způsob, jakým je Bejl popisuje. V jeho popisu jsou všichni opilí, ale pouze Němci jsou opilí z radosti, z nadšení pro válku, Češi „se trochu napili“ ze smutku, na kuráž. Zatímco Němci se radují, Češi mlčí a hrají karty pro ohlušení mysli (ne například z nudy nebo pro ukrácení dlouhé chvíle). Opět zdůrazňuji, že text nám neumožňuje posoudit, jak odjezd na frontu „skutečně“ proběhl, můžeme ale konstatovat, že takto vyhraněně jej Bejl ve svém deníku popsal. Záhy dodává: „*V některých vagonách zpívají naši čeští vojáci naše smutné písně, v jiných mlčí, v jiných zase Němci zpívají [...] a je to stejně smutné, i když chtějí být veselými.*“²⁶³ Rukující vojáci jsou rozděleni na nás Čechy a na Němce, tentokrát ale pisatel připouští, že ani všichni Němci se z odjezdu na bojiště neradují, i od nich znějí smutné písně, stejně jako od Čechů.

Zápisky zachycující pobyt na frontě, nejprve srbské, později ruské, svědčí o jeho protiválečném a také protirakouském postoji. Neustále reflektuje svůj chladný, až odmítavý postoj k armádě, přesto se ale vojenské kariéře nevyhýbá – dle jeho zápisků byl několikrát povýšen. Ostatně, jako jeden z mála pisatelů si zaznamenává, kdy byl povýšen a do jaké hodnosti; většinou se údaje o vojenské hodnosti v českých ego-dokumentech nevyskytují. V textu deníku ale převládá protiválečné smýšlení a absence loajality k Rakousku-Uhersku. Objevují se zde poznámky o bratrském Srbsku a bratřích Rusech, od kterých by nám mohla vzejít svoboda²⁶⁴, o tom, že vojáci by se nejraději „zdejších“ z fronty²⁶⁵, o tom, že vojáci si z rozkazu, že mají slavit vítězství Němců a Rakušanů nad Ruskem, dělali legraci²⁶⁶, nebo o tom, že on sám nevěří zprávám, že v Praze Češi spolu s Němci oslavují vítězství Němců v ruském Polsku a ve Francii.²⁶⁷

V jednom z nejmotivnějších zápisků si Jindřich Bejl poznamenal: „*Je mi to [rozkaz držet pozice za každou cenu] velice směšné; ono se to snadno nařizuje těm, co sedí vzadu. Jsme zablácení, otrhaní, nemocných stále přibývá z toho počasí a my, co jsme zbyli, to také již dlouho nevydržíme. A přece se na nás žádá, abychom se obětovali. Za co? Jediná cesta zbavit se toho všeho je buď onemocnění, zranění, smrt nebo zajetí.*“

²⁶² Tamtéž. S. 7–9.

²⁶³ Tamtéž. S. 9.

²⁶⁴ Tamtéž. S. 29.

²⁶⁵ Tamtéž. S. 18.

²⁶⁶ Tamtéž. S. 19.

²⁶⁷ Tamtéž. S. 12.

*Divím se našim hlídkám i polním strážím, Čechům, že tak správně konají svoji službu, když mají tak veliké možnosti dostat se na druhou stranu. Vždyť musí také vědět a cítit, co je zde čeká, a mají doma také své rodiny. [...] Ráno mi přeběhli na druhou stranu od naslouchací hlídky dva vojáci. Čekal jsem cosi podobného již dávno, protože u druhých setnin také přebíhají.*²⁶⁸ Z textu je cítit značné rozhořčení z rozkazu a naprostá nechuť přinést jakoukoliv oběť za něco, čemu autor stejně nevěřil. Namísto toho se v textu objevuje pocit zmaru a bezvýchodnosti situace. Jedinou cestou, jak se z fronty dostat, se mu jeví onemocnění, zranění, smrt nebo zajetí. Z toho pravděpodobně jako nejschůdnější chápe právě zajetí, neboť se diví předsunutým hlídkám, že tuto možnost nevyužijí. Tato pasáž jeho deníku je zvláště zajímavá. Bejl zdůrazňuje, že se diví právě hlídkujícím Čechům, že tuto možnost nevyužijí, a namísto toho tak dobře plní svoji službu. Tím ovšem naopak říká, že Češi plní svoji službu velmi dobře, mnohem lépe, než by on sám předpokládal. Když pak dodává, že dva muži z hlídky skutečně utekli, tvrdí, že tím nebyl překvapen a čekal něco podobného již dříve. Z toho opět vyplývá, že těchto incidentů zase tolik nebylo, když na ně musel čekat tak dlouho.

Soudě dle zápisků v deníku se zdá, že i přes značnou nechuť ke službě v armádě a přes to, že téměř až záviděl vojákům, kteří se dostali do zajetí, sám Bejl neučinil nic pro to, aby se z fronty dostal. Nakonec se však zajetí nevyhnulo ani jemu. Do deníku si zapsal, že jednotce hrozilo obklíčení a očekával se velký ruský útok. Když útok začal, nastalo hotové peklo a velmi nepřehledná situace. Jako velitel čety se chtěl poradit s velitelem vedle položené čety: *„Jdu proto k nadporučíkovi od myslivců vlevo od nás, co hodlá dělat, ten však již zmizel a kadet nevěděl také nic. Vrátil jsem se proto ke své četě. Právě když jsem tam došel, slyším zprava křik a vidím blížít se ruské vojáky podél zákopů. Díval jsem se na ně, jak se blíží. Jeden z nich šel vpředu a náhle poklekl, na mne zamířil a něco při tom křičel. Držel jsem pušku v ruce a blesklo mi hlavou, že chce, abych ji odhodil. Instinktivně jsem ji zahodil a Rus přišel ke mně. Kdyby to tak býval Němec, jistě by nečekal, a byl by mne zastřelil. – Mentalita dvou národů. [...] Tak jsme v zajetí! Jen honem nyní z místa bojů, aby nás v poslední chvíli ještě něco nepotkalo. Konec válčení pro císaře pána; žádné ,až do posledního muže!‘ Zaplat’ Pánbůh, že jsme z toho venku!*²⁶⁹ Bejl své zajetí zcela jednoznačně prezentuje jako možnost, jak se vyhnout bojům a dostat se z fronty. Zároveň je zde přítomen politický motiv, neboť si

²⁶⁸ Tamtéž. S. 39–40, 41.

²⁶⁹ Tamtéž. S. 42–43.

doslova poznamenává, že to je konec válčení *pro císaře pána*. Je to konec jeho působení v rakouské armádě. V žádném případě se nejedná o dobrovolné přeběhnutí do zajetí, ani nemůžeme říct, že by Bejl využil příležitost, která se mu naskytla; on sám uvádí, že pouze instinktivně odhodil pušku, když na něho zamířil nepřátelský voják. Jednal instinktivně, hnán spíše pudem sebezáchovy, než národním vědomím. Přesto oceňuje národní mentalitu, kterou v tuto chvíli přisuzuje Rusům, že jej totiž ruský voják namísto zajetí nezastřelil – podle jeho soudu by to německý voják jistě udělal.

Okamžikem zajetí nastává v Bejlově jednání obrat. Zatímco doposud se jeho národní cítění a protirakouské smýšlení projevovalo pouze na stránkách jeho deníku, v ruském zajetí se dozvídá o budování československé dobrovolnické armády a zajímá se o možnost do jednotky vstoupit. Jeho cesta do dobrovolnické jednotky je však velmi dlouhá a vede přes zajatecké tábory plné nemocí, fyzického i duševního strádání a utrpení. Bejl si nejprve s nadšením poznamenal, že se chce dobrovolně přihlásit do české jednotky, jakmile to bude možné, při putování po zajateckých táborech si ale píše, že o žádné československé jednotce nikdo nic neví, a jeho přijetí se velmi protahuje. Dobrovolcem, jak se v té době českoslovenští dobrovolníci, později zvaní legionáři, nazývali, se stane až po velmi dlouhé době. Pak se konečně zapojuje do boje, který chápe jako boj za československou samostatnost a svobodu.

Vzhledem k tomu, že se jedná o dobově psané deníkové poznámky a ne idealizované zpětně psané legionářské vzpomínky, vidíme autentický popis zajetí. Zatímco v legionářských vzpomínkách se velmi často objevují fráze jako „už od začátku jsem věděl, že chci přeběhnout a vstoupit do legií“, Bejl nic takového nepíše. Jeho zajetí rozhodně nebylo dobrovolným přeběhnutím a nebylo motivováno vstupem do legií. Zajetí interpretuje jako možnost vyhnout se bojům, zatímco o možnosti vstoupit do dobrovolnického vojska se dozvídá až v zajetí; na frontě o existenci takové jednotky nic nevěděl. V tom se také liší od legionářských vzpomínek, které zajetí interpretují právě jako dobrovolné přeběhnutí motivované vstupem do legií.

Můžeme shrnout, že Bejl k rakousko-uherské monarchii ani armádě žádnou loajalitu nepocíťoval. Jako konfliktní vnímal již samotnou skutečnost, že do rakouské armády nastupuje jako kadet v záloze, a pocítil potřebu se na stránkách svého deníku ospravedlnit tím, že prezenční službu absolvoval jako tzv. jednoroční dobrovolník pouze proto, aby měl službu jednodušší a kratší. Ani k rakousko-uherské monarchii ho

nevázala žádná loajalita, naopak se o ní vyjadřuje s odporem. Svou službu ve válce nechápe jako plnění povinnosti, naopak soudí, že Češi jsou k účasti ve válce donuceni. Loajalita k české národní společnosti krystalizovala postupně od českého vlasteneckého cítění až po službu v české dobrovolnické armádě. Byly to zřejmě právě Bejlovy postoje, jeho hodnotová orientace, české vlastenecké cítění a – řekněme v souladu s názvem této kapitoly – jeho loajalita k české národní společnosti, která ho ke službě v dobrovolnické armádě přivedla.

Pro srovnání bych uvedl deník Augustina Mudráka.²⁷⁰ Ani Mudrák nepociťuje žádnou loajalitu k Rakousku-Uhersku; službu v armádě nepovažuje za svou vlastní povinnost. V jeho deníku se průběžně objevují poznámky o tom, že válka je výsledkem „německé rozpínivosti“, slovanské národy (Češi a Rusové) jsou nuceny se vzájemně vyvražďovat, proklíná „císaře a všechny krvežíznivé Němce“, a také „dědka a jeho spoluviníky ve Vídni.“²⁷¹ Při bližším zkoumání si ovšem povšimneme, že jeho postoj je vedle protiněmeckého a protirakouského smýšlení ze všeho nejvíc čistě protiválečný. Z jiných míst textu totiž vyplývá, že oběťmi německé a rakouské rozpínivosti jsou všichni vojáci účastníci se bojů, všichni zranění a padlí, „huláni i kozáci, posekaní šavlemi“²⁷², zohavená a roztrhaná mrtvá těla. Touto válkou trpí všichni, nejen Češi. Zároveň o Česích hovoří jako o součásti Monarchie, jako o „našich“ opakovaně hovoří o celé rakouské armádě a popisuje neuvěřitelně urputné střety s ruskou armádou – o bratrské vzájemnosti na bojišti nemůže být ani řeč. Za viníky rozpoutání války považuje jednoznačně Německo a Rakousko, oběťmi jsou všichni. V žádném případě se ovšem v Mudrákově textu nejedná o interpretaci války jako boje za národní a státní samostatnost. Je symptomatické, že přes všechno obviňování z rozpoutání a vedení války se v jeho textu žádné myšlenky o vybojování samostatnosti vůbec neobjevují. Nesmírně zajímavá je poznámka, učiněná na samém konci války: „Začíná se mluvit o tom, že Rakousko-Uhersko se rozpadne a my Češi a Slováci dostaneme samostatnost. Mnoho víry tomu však nepřikládám.“²⁷³ Následující den, tedy 28. října 1918, je svědkem toho, že „na některých budovách vlají červenobílé prapory, čímž jsem velmi překvapen.“²⁷⁴ Od českých obyvatel Brna se dozvídá, že „Rakousko již neexistuje a že je

²⁷⁰ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011.

²⁷¹ Vše tamtéž. S. 17, 22, 29, 35, 58.

²⁷² Tamtéž. S. 17.

²⁷³ Tamtéž. S. 98.

²⁷⁴ Tamtéž. S. 98.

*vyhlášena Československá republika, což mě nejen překvapí, ale i potěší.*²⁷⁵ Pisatel tak ještě v předvečer vyhlášení samostatnosti takovým zprávám nevěří. Ostatně již samotné užití pasivního tvaru, že Rakousko *se rozpadne* a my *dostaneme* samostatnost, nikoliv například vybojujeme si samostatnost, hovoří samo za sebe. Mudrák je vývojem situace a vyhlášením Československé republiky, jak uvádí v deníku, potěšen, avšak rozhodně neskryvá své překvapení. Vzápětí je „orlíček“ na čepici nahrazen trikolorou a „*my hrdě pochodujeme k nádraží jako vojáci nově vzniklé Československé republiky.*“²⁷⁶

Deníky Bejla a Čadského mají společné to, že se na jejich stránkách objevují velmi vyhraněné protirakouské postoje. Oba pisatelé se vyjadřují jak proti službě v rakouské armádě, tak proti rakousko-uherské monarchii jako takové. Můžeme tedy konstatovat, že odpor vůči rakouské armádě a vůči monarchii se překrývá, pisatelé nerozlišují mezi službou v armádě a službou vůči státu. Loajalita k české národní společnosti a vyhraněně česká identita jsou v konfliktu, který je způsoben stejnou měrou příslušností k armádě, jako nutností bojovat za státní útvar Rakousko-Uhersko. Naproti tomu v Mudrákově deníku je jeho neloajalita vyjádřena silným protiválečným smýšlením. Rakousko viní z rozpoutání a vedení války, avšak do poslední chvíle v jeho textu nenacházíme žádné zmínky o boji za národní samostatnost.

3.3. Vztah k nepříteli a národní jinakosti

Nyní se podívejme, jak je na stránkách našich ego-dokumentů konstruován vztah jejich pisatelů k nepříteli a k národní jinakosti. V souladu s výše zmiňovaným Holmesovým tvrzením můžeme konstatovat, že se jedná o vztah poměrně variabilní. Na úvod můžeme předestřít, že se prakticky v žádném případě nejedná o absolutní nenávist. Může tomu tak být proto, že česká společnost a čeští vojáci nepřijali za své vyostřené válečné vnímání reality, jak jej popisuje LeShan. Čeští vojáci nechápali válku jako boj proti absolutnímu zlu, které je třeba porazit jednou provždy. Svě účasti ve válce buď nepřikládali žádný vyšší význam, nebo v něm spatřovali pouze plnění své vojenské povinnosti. Jistou roli také může hrát určitá atmosféra slovanské vzájemnosti v českém národním diskursu, kdy česká společnost v Srbech a Rusech nespatořovala své nepřátele. Pro úplnost je třeba doplnit, že žádnou krvelačnou nenávist Češi nepocíťovali ani vůči

²⁷⁵ Tamtéž. S. 98.

²⁷⁶ Tamtéž. S. 99.

Italům, se kterými je žádné symbolické pouto slovanské vzájemnosti nepojilo. Také je třeba dodat, že jakkoliv mohla být znát atmosféra slovanské vzájemnosti, týkalo se to pouze společnosti v zázemí a nikoliv bojů na frontě: když se rozhoří boje a začne se střílet, jde jakákoliv náklonnost stranou. Ve skutečnosti se na srbské i na ruské frontě odehrávaly velmi urputné boje, bez ohledu na cítění společnosti v zázemí, nebo dokonce na pozdější meziválečné reinterpretace válečných událostí. Z těchto důvodů se domnívám, že slovanské cítění hrálo na prožitek vojáků a jeho textualizaci v ego-dokumentech menší roli. Spíše bych se tedy přikláněl k absenci vyhraněných válečnických nálad ve společnosti, k absenci onoho válečného vnímání reality.

Otázku vztahu českých vojáků k nepříteli je možné uchopit ze dvou hledisek. Tím prvním je Holmesovo zjištění, že abstraktní a odlidštěný obraz nenáviděného nepřítele, který je vojákům vštěpován během vojenského výcviku, může být narušen při osobním kontaktu. Také čeští vojáci ve svých textech uvažují v rámci stereotypních představ (ačkoliv se nejedná nutně o nenávisť vůči nepříteli), které mohou být při kontaktu s nepřítelem nahrazeny konkrétními prožitky, vycházejícími z dané situace. Druhým hlediskem je povaha nepřátelství českých vojáků vůči protivníkovi; na základě některých pramenů soudím, že čeští vojáci nepovažovali za nepřítele konkrétní vojáky, ale válčící stát jako celek. Přestože pokračovali v boji, ke konkrétním vojákům nemuseli pociťovat žádné velké nepřátelství. Závěrem této podkapitoly se pokusíme analyzovat projevy vztahu k nepříteli v jazyku analyzovaných pramenů.

3.3.1. Abstraktní stereotypní představy

V případě abstraktních stereotypních představ můžeme obecně hovořit o pozitivních a negativních stereotypech. Pozitivním stereotypem může být představa slovanské vzájemnosti a bratrství Čechů se srbským a ruským národem. Negativním stereotypem může být například obava ze špatného zacházení se zajatci, jak uvidíme níže v tomto textu.

Příklad, kdy je národní jinakost konstruována prostřednictvím pozitivních abstraktních stereotypů, nalezneme v deníku Jindřicha Bejla.²⁷⁷ Ještě než byl povolán, zapsal si: „Zašel jsem pak ještě k sestře Hedvice, u níž jsem musel zůstat na oběd, a poslouchat rady švagra Frantíka, který rukovat nemusí: dostanu-li povolání, tak abych

²⁷⁷ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

*do bratrů Srbů nestřílel. To je přece samozřejmé!*²⁷⁸ V české společnosti patrně skutečně mohl vládnout duch jakési slovanské vzájemnosti a sympatií se Srbskem a s Ruskem, zejména doma v zázemí, daleko od fronty. Přinejmenším pisatel to tak cítil, když v textu vykřičníkem zdůraznil, že je přece *samozřejmé*, že na Srby střílet nebude. Již výše jsme viděli, že si zapsal, že Srby a Rusy považuje za bratry, přičemž od Rusů očekával, že české společnosti přinesou svobodu²⁷⁹; nezapsal si ovšem jak.

S českými národními pozitivními stereotypy se střetávaly stereotypy, které se šířily ve vojenském prostředí, jež můžeme bezpochyby považovat za negativní. Bejl si do deníku zapsal: „*Snad se z toho dobře dostane [blízký přítel]; Srbové prý špatně střílejí*“²⁸⁰ Přestože to Bejl nezapsal explicitně, pravděpodobně byly mezi vojáky rozšiřovány zprávy, že Srbové špatně střílejí a nejsou nebezpečnými soupeři, aby se zvýšila bojová morálka mužstva. O něco později: „*Nedovedu dobře pochopit, že se vojáci ve tmě tak bojí; snad proto, že jsou rozšiřovány pověsti, že Srbové zajaté mučí, vypichují jim oči a uřezávají uši? Já tomu nevěřím; spíš to má odradit, aby se nikdo dobrovolně nevzdával.*“²⁸¹ Pisatel v deníku reflektoval střet svého přesvědčení s obecně šířenými předsudky. Tyto zvěsti chápe jen jako součást účelově šířené propagandy, neboť nevěří a nepřipouští si, že by Srbové, které v textu nazývá bratry Čechů, byli schopni tak špatného zacházení s českými zajatci. Pro zajímavost bych ještě doplnil, v jakém kontextu tato poznámka vznikla. V noci v nepřehledné situaci se strhla přestřelka, kdy na sebe omylem střílely hlídky dvou vedle sebe položených pluků, shodou okolností tou druhou hlídkou byli chebští Němci ze 73. pěšího pluku. Bejl v incidentu nehledá žádný politický nebo národnostní motiv, pouze se pozastavuje nad tím, proč jsou vojáci natolik vystrašení, že střílejí naslepo do tmy. Jediným východiskem mu jsou právě ony účelově šířené propagandistické stereotypy. Pro srovnání, něco podobného si zapsal také Josef Jirásek²⁸², bojující na ruské frontě. Jirásek se ve vojenské nemocnici zotavoval ze zranění, když se postupující ruská armáda přiblížila natolik, že hrozilo, že nemocnice bude obsazena a zranění vojáci zajati. Jirásek si poznamenal: „*Bylo již tma, když střelba ustala a se strachem uložili jsme se ku spánku, neboť na záchránění nebylo ani pomyslení. Ze zajetí měli jsme*

²⁷⁸ Tamtéž. S. 6.

²⁷⁹ Tamtéž. Zejména S. 6, 8, 29.

²⁸⁰ Tamtéž. S. 12.

²⁸¹ Tamtéž. S. 15.

²⁸² Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009.

*největší strach, neb kolovaly pověsti, že jsou zajatci mučeni.*²⁸³ Také Jirásek zaznamenal, že se mezi vojáky šířily zvěsti o mučení zajatých vojáků. Není jasné, nakolik se jednalo o oficiální válečnou propagandu, nakolik o stereotypy bezděčně se šířící mezi bojujícími vojáky, nebo zda se tyto stereotypy zakládaly na nějakém reálném základě. Obecně bych řekl, že něco pravdy jistě bude na všech těchto předpokladech, to však nejsme schopni na základě tohoto zápisku posoudit. Podstatné ovšem je, že pisatel to tak cítil a svůj strach ze zajetí dává jednoznačně do souvislosti s obavou ze špatného zacházení se zajatými vojáky. Zatímco Bejl tyto zprávy považoval za výmysly vojenské propagandy, Jirásek jim, zdá se dle zápisku v deníku, věřil. Nabízí se otázka, zda lze zprávy o špatném zacházení se zajatci klást do souvislosti s nacionálními stereotypy, zda byli Rusové nebo Srbové považováni za zvláště kruté protivníky? V první řadě je třeba si uvědomit, že čeští vojáci v tuto chvíli válčili pouze proti Srbům a Rusům, je proto pravděpodobné, že se oficiální válečná propaganda i zvěsti šířící se mezi vojáky zaměřovaly právě na Srby a Rusy. Podstatné je tedy zejména to, že zatímco Bejl, který hovoří o bratrství mezi Čechy a Srby, těmto zvěstem odmítá uvěřit, Jirásek jim přinejmenším v koutku duše věří.

S jistými pozitivními stereotypními představami hovoří Jindřich Bejl o ruských vojácích a obecně o ruském lidu. Nejprve si do deníku poznamenal obecnou představu, že od Rusů by mohla českému lidu vzejít svoboda; o momentu zajetí si s úlevou zapsal, že ruský voják snadno přijal jeho kapitulaci, zatímco německý voják by jej jistě na místě zastřelil; v první chvíli v zajetí si dokonce poznamenal, že se zajatci se zde zachází lépe, než u nás.²⁸⁴ Když se pak od ruského důstojníka – Čecha dozvěděl, že v Rusku se začíná budovat česká osvobozenecká armáda, s nadšením se dobrovolně přihlásil. *„Buduje se zde česká armáda na straně Ruska! Tady slyšíme poprvé o České družině, a že car povolil, aby byla postavena česká brigáda. České království má se znovu stát skutkem a po staleté porobě má zase našemu národu zasvítit svoboda! Ptali se nás, zda chceme vstoupit dobrovolně do této naší nové armády, což jsme samozřejmě hned slíbili a chtěli, aby si nás hned nechali u sebe. Řekli nám, že to zde nejde, ale až přijedeme do Kyjeva, abychom se tam přihlásili na velitelství, a odtamtud že budeme do vojska zařazeni.*²⁸⁵ Pisatelovo nadšení je z těchto řádků zcela jasně patrné. Zajímavé je, že v první chvíli dokonce hovoří o obnovení českého království. Rozhodující je pro

²⁸³ Tamtéž. S. 42.

²⁸⁴ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013. S. 29, 42, 43.

²⁸⁵ Tamtéž. S. 47.

něho touha po svobodě pro český národ; o státoprávním uspořádání budoucího státu zřejmě v tuto chvíli nemá jasnou představu, stejně, jako ji nemuseli mít ani agitátoři, provádějící nábor dobrovolníků do vojska. Svobodu českému národu by mohla pomoci vybojovat právě dobrovolnická armáda, která se formuje v Rusku. Prvotní nadšení jej však brzy opouští a střídá jej zklamání a hluboká deziluze: „*Je zde nyní s námi [s důstojníky] hůře nakládáno než v Rakousku s prostým ruským zajatcem. Můj názor o slovanském ideálním Rusku se začíná měnit; vidíme jasně nedostatek vzdělání mezi širokými vrstvami lidu přes jeho celkovou dobrotu.*“²⁸⁶ Bejl si doslova zapsal, že názor o slovanském ideálním Rusku se začíná měnit; jeho prvotní názor tedy podléhal stereotypizované představě o slovanské vzájemnosti, která měla český národ poutat s Ruskem, s jehož pomocí měl český národ získat svobodu. Prožitek ruského zajetí jej však donutil tuto představu značně přehodnotit. Hořké zklamání jej čekalo i ohledně slibovaného přijetí do dobrovolnického vojska (formování československých legií není primárním tématem této práce, následující události proto představím jen velmi stručně kvůli doplnění kontextu, a to především v souvislosti s reflexí pisatelových prožitků). Bejlova cesta do dobrovolnického vojska byla velmi dlouhá, a to jak časově, tak i geograficky. Jeho cestu po zajateckých táborech provázejí zápisky svědčící o tom, že vstup do vojska se neustále protahoval. Několikrát si také poznamenal, že vyprávěl dalším českým zajatcům o „naší české věci“ a o vstupu do družiny; ti o žádném českém vojsku nic nevěděli, hlásit se do vojska zpět na frontu nechtěli a většinou tomu ani nevěřili.²⁸⁷ Nakonec uplynul – dle jeho zápisků – více než rok, než „*se stal opravdu dobrovolcem!*“²⁸⁸ Z Bejlova deníku je jasně patrné, že přestože se mu nakonec podařilo stát se československým legionářem, jeho původní představa o slovanské vzájemnosti a ruském bratrství vzala během dlouhého a strastiplného pobytu v zajateckých táborech za své. Dodejme, že deníkové zápisky svědčí o tom, že Bejl se stal velmi horlivým vlastencem a nadšeným dobrovolníkem v boji za českou svobodu a samostatnost. Po vstupu do vojska se tato tematika stala stěžejním a nejčastějším motivem jeho zápisků. Pro zajímavost dodávám, že za povšimnutí stojí také pasáže, kde Bejl popisuje, jak o rodícím se českém vojsku informoval ostatní české zajatce. Tzv. legionářské vzpomínky, tedy idealizované zpětně psané vzpomínky legionářů, velmi často obsahují tvrzení, jako „již od začátku války jsem věděl, že chci přeběhnout a vstoupit do legií“

²⁸⁶ Tamtéž. S. 51.

²⁸⁷ Tamtéž. Zejména S. 48, 60, 68, 97.

²⁸⁸ Tamtéž. S. 100.

nebo „přeběhl jsem proto, abych vstoupil do legií“. Dle Bejlových poznámek však většina českých zajatců o rodících se legiích nevěděla nebo pochybovala o jejich existenci; dozvěděla se o nich až v zajateckých táborech, kde probíhala jakási propagační a náborová činnost. Také Bejl uvádí, že jej samotného velmi překvapilo setkání s česky hovořícím ruským důstojníkem, který ho o vzniku vojska informoval. A přestože se od této chvíle o vstup do vojska zajímal a usiloval o něj, cesta to byla velmi dlouhá a nesnadná.

3.3.2. Od abstraktní představy ke konkrétnímu prožitku

Deníkové zápisky svědčí o jistých stereotypních představách, se kterými pisatelé odcházeli do války. Mohlo se jednat o negativní stereotypy, namířené proti nepříteli, které mohly být vyvolány válečnou propagandou, jako například obavy ze špatného zacházení se zajatci ze strany Rusů a Srbů, nebo naopak tvrzení, že jednotky protivníka jsou nekvalitní a nepřátelští vojáci špatně střílí. Zápisky Josefa Jiráka svědčí o tom, že pisatel pociťoval obavu z ruského zajetí, protože mezi vojáky kolovaly zvěsti, že zajatci jsou mučeni. Na podobné stereotypní představy o mučení zajatců se strany ruských a srbských vojáků naráží také Jindřich Bejl, který jim ovšem nevěří a odmítá je jako účelově šířenou válečnou propagandu. Na druhou stranu se setkáváme také s pozitivními stereotypy, jako je například představa slovanské vzájemnosti a bratrství se srbským a ruským národem. Jindřich Bejl si opakovaně zapsal, že od bratského ruského národa by mohla Čechům vzejít národní samostatnost, avšak tento pozitivní stereotyp neobstál v konfrontaci s prožívanou realitou. Bejl si zapsal, že jeho představa o „ideálním slovanském Rusku“ vzala za své, a byla nahrazena pocitem zklamání a hluboké deziluze nad poměry v ruské společnosti. Můžeme říci, že jeho abstraktní představa o bratrském Rusku byla nahrazena konkrétnější představou, kterou získal na základě konkrétních prožitků.

Tím se dostáváme k situaci, kdy takové abstraktní stereotypní představy, ať již pozitivní či negativní, mohou být na základě konkrétních prožitků nahrazeny konkrétnějšími představami. Vztah k protivníkovi pak bude namísto prostřednictvím abstraktních stereotypů konstruován prostřednictvím prožitků konkrétních situací; namísto abstraktních stereotypů v zápiskách převládne situativní popis prožívaných událostí. Jako příklad těchto situativních konstrukcí vztahu k nepříteli jsem vybral dva rozdílné motivy. Tím prvním je konstrukce prostřednictvím bojové situace,

prostřednictvím přestřelky; tím druhým je naopak konstrukce prostřednictvím situace, kdy na bojišti zavládne nevyhlášený lokální klid zbraní, lokální příměří.

Přestřelka

V českých ego-dokumentech se prakticky neobjevuje taková reprezentace vztahu k nepříteli, která by jej považovala za nejvyšší zlo, které je třeba jednou pro vždy porazit, bez ohledu na to, kdo tím nepřítelem je. V pramenech nenacházíme absolutní nenávisť ani touhu pozabít co nejvíce nepřátel. Konfrontace s nepřítelem není dovedena do takového extrému, aby vyústila do osobní zášti a nenávisti. Naopak v této práci uvádím několik příkladů, kde je vztah k nepříteli konstruován zcela opačně, prostřednictvím humanity, apelem na společné lidství, pochopením společně sdílené situace, a podobně. Na tomto místě bych však chtěl velmi silně zdůraznit, že ve většině případů by se dle mého názoru dal vztah k nepříteli vyjádřit tím, co Holmes nazval „drsnou logikou bitevního pole“, vyjádřenou mottem „*Kdokoliv, kdo na mě střílí, není můj přítel.*“²⁸⁹ České ego-dokumenty popisují velice silné boje s protivníkem, přestřelky i dělostřelecké bombardování; budování zákopů i pozorování zákopů protivníka; boje hlídek s hlídkami nepřítele. Nepřítel na nás střílí, my na něj střílíme také. Pisatelé se v těchto momentech nad ničím jiným nezamýšlejí, vztah k protivníkovi je definován právě nepřátelstvím a střelením. Například Václav Pinkas²⁹⁰ si zapsal: „*V rojnici – v řetězu s vrchu lesem dolů narážíme na ruskou polní hlídku. Proti naší straně měla celtou zakrytý rozdělaný oheň. Pušky počínají rachotiti, strhává se bitva. Jedni na druhé volají, aby se vzdali. Stmívá se... padáme do sněhu a ukrýváme se za kameny a padlé kmeny. Není možno pro kamenitou půdu se zakopati. Vedle mne aktivní voják Krejza kleje. Zůstáváme ležeti na sněhu. Boty máme od sněhu promáčené, na oblohu se vyhoupl bledý měsíc – mrzne jen to praští. V noci se ozývá volání jednoho z nadporučíků od jiné setniny, chtějí nás obejít z levé strany. Stříleje do leva, pušky rachotí, lesem se ozvěna nese. Každý roj dopředu asi 30 kroků vysílá hlídku. Zdá se mi, že i nohy nějak přestávají zábnouti – omrzají. Následující den 6. února když se dělá den, drapeme se nazpět do vrchu. Kdo nemůže do vrchu, je tu zanechán svému osudu.*“²⁹¹ Vztah k nepříteli je zde konstruován prostřednictvím přestřelky; s nepřítelem bojujeme, střílíme po sobě. Pisatel se nikterak nezamýšlí nad ničím mimo rámec této přestřelky –

²⁸⁹ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011. S. 245, 327.

²⁹⁰ Pinkas, Václav: *Zápisky vojáka*. SOKA Beroun.

²⁹¹ Tamtéž. List 26–27.

nezajímá ho, kdo je oním nepřítelem, nezamýšlí se nad motivacemi Čechů a Rusů k válce, nad politickými nebo národnostními otázkami. Rusové zde vystupují pouze jako nepřátelé, protivníci v přestřelce. Není to „krvelačný a zákeřný nepřítel“, ale ani nepřítel, se kterým by pisatele měla poutat „slovanská bratrská vzájemnost“ – v textu je to *pouze* protivník v přestřelce. Zdá se však, že oběma stranám se soudě dle pisatelova deníku podařilo z nočního boje odpoutat a ten se zřejmě obešel bez vážnějších následků. Podobného duchu je také velmi stručná poznámka Václava Čadského²⁹²: „*U řeky kladou Rusové silný odpor. Jsem proto na ně velice rozezlen.*“²⁹³ Ani zde pisatele nezajímá nic mimo rámec střetnutí. Nepřítel je nepřítelem, střílíme na něho a on střílí na nás. Tím je definován vztah pisatele k protivníkovi. A přestřelka musela být velmi silná, soudě podle Čadského poznámky, že je proto na Rusy velice rozezlen.

Na jiném místě si Václav Pinkas zapsal: „*Jednoho rána, když jsem s mými spoluvojáky na přední stráž, v rokli vybuchla raketa, světelná raketa, které tam naši nakladli a propojili je drátem. Znamení – výstraha... zesilujeme pozornost a v malé chvíli houštinou se k nám prodírají dva ruští vojáci. V první chvíli jsme se domnívali, kdosi že je v údolí, buď ruská stráž, která jde na průzkum, aneb druhá strana nastupuje. Jeden z těchto ruských vojínů drží v ruce dvě kostky cukru. Při prohlídce byly u nich nalezeny zakázané trhavé střely dum-dum. Poručík jim za to vyčínuje.*“²⁹⁴ Pisatel zaznamenává, že na hlídce narazil na dvojici nepřátelských vojáků. Hlídka zachovávala maximální ostražitost, neboť nebylo zřejmé, jestli se jedná o hlídku nepřítele, nebo přímo o počátek nepřátelského útoku, avšak ukázalo se, že dvojice Rusů se pouze chtěla vzdát. Pinkas si poznamenal, že jeden z nich si chtěl patrně zajistit lepší přijetí pomocí daru, dvou kostek cukru. Zajímavé ovšem je následující sdělení, že při prohlídce byly u zajatců nalezeny „zakázané střely dum-dum, za což jim poručík vyčínil“. Vidíme tak náznak výše uváděného Holmesova konstatování, že některé zbraně vyvolávaly nenávist nepřátel a jejich obsluhám se pak v případě zajetí dostávalo horšího zacházení, pokud byly vůbec odvedeny do zajetí. Zde nenacházíme vysloveně nenávist a odpor, pouze pisatelovo konstatování, poněkud chladné a uměřené. Pisatelův vztah k vzdávajícím se nepřátelským vojákům je konstruován výhradně prostřednictvím

²⁹² Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

²⁹³ Tamtéž. List 7–8.

²⁹⁴ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun. List 30.

nálezu zakázané munice. Motiv nálezu střel dum-dum²⁹⁵ se stal určujícím faktorem vyjadřujícím vztah k protivníkovi v tomto úryvku.

Klid zbraní

V ego-dokumentech se nacházejí i případy, kdy na bojišti na krátký okamžik zavládne nevyhlášený klid zbraní, kterého se účastní vojáci z obou stran fronty. Jindřich Bejl²⁹⁶ si zapsal: „*Včera jsme na protějším břehu viděli 46 Srbů s lopatami a motykami; asi také staví zákopy. Chodí si zcela otevřeně pro vodu do Driny a my na ně nestřílíme; chodíme tam taky a chceme mít pokoj. Srbové chytli jednu naši hlídku, která přešla přes Drinu, a vrátili ji zpět s tím, aby vícekrát nechodili, nebo že je zastřelí, že oni k nám také nechodí.*“ a na jiném místě: „*Rusové nám dali pokoj; jsou na 600 až 1300 kroků od nás vzdáleni. Nestřílíme na sebe. Kukátkem je vidět, jak ruští vojáci chodí po svých zákopech, snáší dříví a naši vojáci dělají totéž u nás, a tak panuje ‚mír ve válce‘. Na co budeme na sebe střílet, bude toho dost, až přijde rozkaz.*“²⁹⁷ Bejlem zachycené situace se vztahují nejprve k srbské, později k ruské frontě; v obou případech zavládne nevyhlášené příměří a vojáci obou stran se rozhodnou vzájemně na sebe nestřílet. Vzpomeňme na výše uvedené Holmesovo tvrzení, že na frontě mohlo docházet k lokálním příměřím a vzájemnému klidu zbraní, které byly narušovány až rozkazy důstojníků. Také Bejl si poznamenal, že střílení bude dost, až přijde rozkaz, proč tedy střílet ze své vůle? Zvláštní klid zbraní dokonce označuje jako „mír ve válce“.

Také Václav Pinkas²⁹⁸ naznačuje něco podobného: „*Mezi bitevními liniemi jsou v krechtu na poli ukryté brambory. Za noci tam někteří naši odvážnější chodí pro ně a často se tu setkávají s ruskými vojíny. Jedni druhým nevěří a vyčkávají chvíle, až jedna strana odejde, aby si mohla nabrati i strana druhá.*“²⁹⁹ Jak vidíme, při shánění potravin šlo nepřátelství na malou chvíli stranou a bylo vystřídáno jakýmsi klidem zbraní. V tomto zápisku není vztah k ruským vojákům definován jako čiré nepřátelství, avšak o přátelství se také nejedná; Pinkas si poznamenal, že vojáci obou stran si vzájemně

²⁹⁵ Střela dum-dum je obecné označení pro střelu speciálně upravenou pro zvýšení ranivosti. Zatímco běžný náboj má hladkou špičku, takto upravený náboj má plochou nebo dutou špičku. Běžný v armádě používaný celoplášťový náboj se při zásahu nedeformuje, projde zasaženou tkání a má tím pádem menší ranivý účinek, ale takto upravený náboj se po zásahu deformuje, roztříští se a způsobí větší devastaci zasažené tkáně.

²⁹⁶ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

²⁹⁷ Tamtéž. S. 18 a 38.

²⁹⁸ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

²⁹⁹ Tamtéž. List 39.

nedůvěřují a postupují velmi obezřetně, s nejvyšší opatrností. Evidentně ani jedna strana nechtěla křehké, neklidné příměří porušit, avšak ani jedna nechtěla příliš riskovat tváří v tvář protivníkovi.

Zvláštní a zcela nevídanou poznámku o nenadálém klidu zbraní učinil František Kubík.³⁰⁰ Pisatel nejprve zpozoroval nezvyklý ruch v zákopech nepřítele, než se mu dostalo vysvětlení. „*Ráno 4. prosince 1917 nás udivuje a překvapuje. [...] Pak přišel za námi rozkaz – je klid zbraní, žádný nesmí střílet. To je novina! ‚Bude mír – bude mír‘ křičíme jeden na druhého. Nálada je hned jiná. Vylézáme ze zákopů, díváme se na Rusy, jsou mezi nimi mladí kluci jako u nás. Okukujeme se a nemůžeme pochopit, že před měsícem, ba před nedávnem se střílelo, jak se někdo mihl. Jsou to lidé dobrácké tváře.*“³⁰¹ Na rozdíl od výše uvedených příkladů nevyhlášeného příměří, tentokrát se jedná o lokální příměří vyhlášené rozkazem. Mezi vojáky obou stran zavládla euforie. Kubíkovi se najednou zdá nepochopitelné a absurdní, že vojáci, kteří po sobě ještě nedávno stříleli, jakmile se protivník objevil na dohled, dnes vylezli ze zákopů a zvědavě se navzájem okukují. Dokonce shledává, že v řadách nepřítele jsou podobně mladí vojáci, jako u něho v jednotce. Z anonymní masy vojáků nepřítele se stali lidé, „mladí kluci“. Kubík si dokonce poznamenal, že jsou to lidé dobrácké tváře, což je popis pro nepřátele na frontě naprosto neobvyklý. Kubík pokračuje: „*Bratříčkujeme se a hledáme kukuřici a brambory na místech, kam jsme dříve nemohli. [...] S Rusy si podáváme ruce a výměnný obchod kvete. Cukr za tabák, kazetky (hodinky) za chleba. Nosíme pytle kukuřice z ruské strany*“³⁰² a dodává, že byli dokonce pozváni k ruské polní hlídce na polévku: „*Taková zelňačka s masem. Jedli jsme, co kdo mohl, a mluvilo se jen o míru. Nic jsme si jinak nerozuměli. Stále jsme se jen ptali: ‚Bude mír?‘ A Rusové se smáli a říkali: ‚Ó, skoro‘ (brzo).*“³⁰³ Po nepřátelství ani stopy; když odpadne nepřátelství dané rozkazem, vojáci nemají důvod se navzájem nenávidět, namísto toho pisatel hovoří o kvetoucím výměnném obchodu a dokonce o zdvořilostních návštěvách. Nikdo nemá důvod po sobě navzájem střílet, vojáci obou stran se zajímají pouze o to, zda bude mír. Nutnost bojovat byla dána pouze rozkazy od nadřízených. Když tento důvod přestane platit, nikdo z vojáků dále bojovat a zabíjet nechce; nepřítel jakoby přestává být nepřítelem. Vztah k protivníkovi není v tomto úryvku konstruován pomocí

³⁰⁰ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

³⁰¹ Tamtéž. S. 69.

³⁰² Tamtéž. S. 69.

³⁰³ Tamtéž. S. 69–70.

nenávisti, odlišnosti ani národní či jiné jinakosti, ale naopak prostřednictvím toho, co mají vojáci obou stran společného: touhu po míru. Do deníku si Kubík ještě poznamenal: „*Najednou přišli Maďaři, postavili v Solce³⁰⁴ vachy (stráže) a více nás k Rusům nepustili. Nemohli jsme se s našimi novými kamarády rozloučit, neboť ani oni se nesměli přiblížit. Hned na ně byly hrozivě namířeny bajonety a pušky. Máme vztek a proto bagánům, co jsme opravili v dekunkách, běřeme nebo jinak ničíme.*“³⁰⁵ Pisatel najednou o Rusech hovoří jako o „našich nových kamarádech“, což je naprosto nevídané. Od ruských vojáků Kubík získal ruský polní šálek, protože „*jsou lepší než naše, z nich se nic nevyleje, jsou hluboké a dobře visí nad ohněm.*“³⁰⁶ Dřívější nepřátelství je nadobro pryč, namísto toho má pisatel vztek na maďarské jednotky, které obsazují zákopy a opět nastolují vojenské pořádky. Pro Kubíka toto příměří konec války neznamenalo. Jeho jednotka byla na chvíli odeslána do zálohy; nakonec ale na Kubíka místo míru a cesty domů čekala italská fronta.

Bejl hovoří o vzájemném nestřílení se Srby a později s Rusy, Pinkas o opatrném setkávání či spíše míjení ruských vojáků v zemi nikoho mezi bitevními liniemi, Kubík dokonce o míru a přátelení se s ruskými vojáky, je ale třeba zdůraznit, že takového nevyhlášené příměří není motivováno politicky, národností nepřítele ani slovanskou vzájemností, je zcela jednoznačně motivováno snahou vojáků o přežití. Vojáci zkrátka nestříleli proto, že v tu chvíli nestřílel ani nepřítel, a nikdo nechtěl tento klid porušit. Ostatně Holmes hovoří o těchto případech i na západní frontě, kde proti sobě stáli Němci na jedné straně a Angličané a Francouzi na straně druhé, které žádná vzájemnost poutat nemohla.

Je zajímavé, že celkově se tato zdrženlivost nebo neochota střílet objevuje v ego-dokumentech českých vojáků častěji, než opak, tedy než nějaká krvelačná nenávist směrem k nepříteli. Nic takového, jako že „nenávidíme nepřítele“ nebo „chceme pozabíjet co nejvíce nepřátel“ v českých ego-dokumentech nenajdeme. Tuto skutečnost ale v žádném případě nelze jakkoliv přeceňovat. V ego-dokumentech se velmi často objevují popisy velice těžkých bojů a silné palby, do kterých Češi nevstupovali s nevraživostí a nenávistí, ale účastnili se jich stejně, jako kterákoliv jiná jednotka nebo národnost rakouské armády.

³⁰⁴ V popisu této příhody Kubík hovoří o městě Solka; mohlo by se jednat o město Solca na severu dnešního Rumunska, na úpatí karpatského pohoří.

³⁰⁵ Tamtéž. S. 70.

³⁰⁶ Tamtéž. S. 71.

Pojednání o abstraktních stereotypech a konkrétních prožitcích můžeme shrnout tak, že v obou uváděných motivech, tedy v případě přestřelky i klidu zbraní, převládne v zápiscích v ego-dokumentech prožitek konkrétní situace nad obecnými představami o nepříteli. V obou případech jdou národní či jiné stereotypy stranou a jsou nahrazeny konstrukcí vztahu k nepříteli, závislé na dané situaci. V případě přestřelky je vztah k nepříteli konstruován právě pouze prostřednictvím bojové situace. Prožitek účasti v bojové situaci a nutnost opětovat palbu jakoby v zápiscích převážila nad jakýmikoliv stereotypy, ať již negativními, či pozitivními. Také v případě lokálního klidu zbraní je abstraktní představa o nepříteli nahrazena konkrétními prožitky, které mohou nabývat různých podob, od pouhého dodržování klidu zbraní přes opatrné setkávání s protivníkem až po výměnný obchod a přátelení se s dříve nepřátelskými vojáky.

3.3.3. Nepřítel a vojáci nepřítele

Doposud jsme nahlíželi na otázku vztahu českých vojáků k nepříteli z hlediska textualizace obecných abstraktních představ a konkrétních situativních prožitků, na tomto místě se pokusíme analyzovat ego-dokumenty českých vojáků z hlediska konstrukce povahy vztahu k protivníkovi a nepřátelským vojákům na bojišti. Dle mého soudu totiž čeští vojáci nepovažovali za nepřitele konkrétní vojáky, proti kterým bojovali na frontě, ale válčící stát jako celek. Tím by se vysvětlovalo, že čeští vojáci pokračovali v boji, přestože ke konkrétním vojákům protivníka nemuseli pociťovat žádné velké nepřátelství. Ve vojácích nepřítele v tomto případě viděli obyčejné lidské bytosti, ne zosobnění nepřátelství nebo objekt nenávisi, které jen souhra okolností přivedla do zákopů na frontě. Protivníkem byl válčící stát nebo národ, druhá strana válečného konfliktu, přičemž obyčejní vojáci byli nedobrovolnými aktéry této války, pouze rozdělení na dvě válčící strany a postavení do zákopů naproti sobě.

Nyní se podívejme na konkrétní příklady z pramenů. Nejprve bych uvedl velmi zajímavý text Františka Černého³⁰⁷, který si v souvislosti s přestřelkou s nepřítelem zapsal: „*Sám jsem také bouchal, ale kam moje střely šly, to nevím. Že bych chtěl někomu ublížit, to mě ani nenapadlo. Věděl jsem dobře, že proti mně v zákopech stojí muži, kteří mají rodinu, jako já. Ne-li rodinu, tedy starostlivé rodiče. Proto, když jsem*

³⁰⁷ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

*střelil, bylo to tehdy, že jsem byl nucen. Možná, že ani protivníkův střelec moc nemyslel, kam střílí. Bouchal totiž dost rychle.*³⁰⁸ V tomto úryvku není protivník konstruován prostřednictvím politických nebo národnostních hledisek nebo stereotypů, ale pisatel v něm vidí člověka, vidí v něm otce od rodiny, což jej s ním samým spojuje. Již samotné užití slovního spojení „protivníkův střelec“ naznačuje, že jako nepřítel není vnímán konkrétní voják, ale válčící strana nebo válčící stát, přičemž tento voják je jen jakýmsi vykonavatelem. Nepřátelství se tak neváže na konkrétní vojáky. Pisatel nepocíťoval k vojákům protivníka žádnou nevraživost. Zapsal si, že střílel také, ale jen proto, že musel, ne s cílem někomu ublížit; dodává, že dokonce ani nevěděl, kam jeho střelba mířila. Dokonce v textu předpokládá, že ani protivník vlastně neví, kam střílí. Vzpomeňme si na výše uvedené Holmesovo tvrzení, že cílem vojenského výcviku je maximálně odlidštit nepřítele, upřít mu příslušnost ke společnému lidství, aby se usnadnilo jeho zabití. Černý na nic takového nepřistoupil, ve vojákovi na druhé straně fronty nevidí absolutní zlo ani příslušníka kolektivní identity nepřátelského národa, ale prostého člověka, který má někde doma také svou rodinu nebo rodiče. Pro zajímavost ještě dodejme, že s největší pravděpodobností vojáci skutečně nemuseli vidět, na koho střílí. Podle Holmese je bitevní pole velmi nepřehledné místo, vojáci střílí v podstatě naslepo a situace, kdy voják zamíří na konkrétního protivníka, vystřelí a uvidí ho padnout, nastává poměrně zřídka.

Na jiném místě si Černý zapsal: *„Nebyl jsem příznivcem sám začít střílet na lidi, kteří mně neublížili, ale dnes jsem na ně měl dopal.*“³⁰⁹ Tato věta by se dala zobecnit na všechny české vojáky: v žádném z podobných ego-dokumentů nenacházíme válečnické nadšení ani nenávisť vůči protivníkům, v žádném textu nevidíme vojenskou ctižádost a nadšení ze zabíjení nepřátel. Čeští vojáci, jak se prezentují na stránkách svých ego-dokumentů, se bojů účastnili, protože museli, protože to považovali za svou povinnost, nebo proto, že byli povoláni do armády a neměli na výběr. Na frontě většinu z nich nejspíše donutila opětovat palbu samotná bitva, jak vidíme v uvedeném úryvku textu Františka Černého. Také v tomto případě platí skutečnost, se kterou se setkáváme opakovaně: přestože Češi nešli do války s nadšením, bojům se ve větší míře nevyhýbali a bitev se účastnili jako kterýkoliv jiný národ monarchie.

³⁰⁸ Tamtéž. S. 81.

³⁰⁹ Tamtéž. S. 76.

Ještě vyhraněnější pozici ohledně konstrukce vztahu k nepříteli nacházíme v deníku Roberta Mráze³¹⁰, který si zapsal: „*Já však nijakých duševních výčitek si připouštět nemusím, jelikož zásadně střílím, jak se lidově říká, Pánu Bohu do oken.*“³¹¹ V Mrázově deníku tak už vůbec nenacházíme odlidštěného nepřítele, kterého je snadné zabíjet. Nepřítele namísto toho stále považuje za lidskou bytost a je to právě jeho svědomí, které mu brání ostatní lidské bytosti zabíjet,³¹² raději střílí do vzduchu. Také zde tedy nacházíme skutečnost, že nepřítelem je především válčící strana, stát nebo armáda, ale ne konkrétní vojáci, konkrétní lidé. Dodejme, že Robert Mráz sloužil na italské frontě, jeho protivníky byli italští vojáci, ke kterým Čechy nepojila žádná slovanská ani jiná vzájemnost; naopak v literatuře se často uvádí, že na italské frontě české jednotky dosahovaly skvělých bojových výsledků. Toto rozhodnutí, prezentované v deníku, tak není motivované politicky, je motivované čistě svědomím pisatele; pouze humanita mu brání zabíjet lidi, přestože je ve válce a zabíjení je všude kolem něho.

3.3.4. Projevy vztahu k nepříteli v jazyce ego-dokumentů

Na tomto místě se pokusím analyzovat, jakým způsobem se vztah českých vojáků k nepříteli projevuje v jazyce ego-dokumentů. Vztah k nepříteli často bývá vyjádřen jakoby odlidštěně, užitím obecných, stereotypizovaných termínů a kolektivních národních identit, kdy se nehovoří o konkrétním člověku, ale o příslušníku kolektivní národní identity. Naši pisatelé většinou ve vojácích nepřítele nehledají konkrétní lidi (jako například František Černý, který ve vojácích protivníka spatřoval „otce od rodiny“, jakým byl on sám, jak jsme viděli výše), ale píše o nich užitím (většinou bezpříznakových) termínů kolektivní národní identity. Například František Kubík³¹³ si zapsal: „*Ti Moskali jsou podivíni. Napřed ustupují bez rány, najednou se zarazí a hnout s nimi nelze – a naopak, kde to potřebují, nás zaženou, aby si vyrovnali linie pro pohodlné přezimování.*“³¹⁴ Slovo Moskal zde slouží jako označení pro ruské vojáky a představuje právě takový termín, který redukuje příslušníky národa na

³¹⁰ Mráz, Robert: *Vzpomínky ze světové války*. VHA Praha.

³¹¹ Tamtéž. S. 49.

³¹² O neochotě zabíjet protivníky viz Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011. S. 284–285.

³¹³ Kubík, František: *Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války)*. Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

³¹⁴ Tamtéž. S. 46.

stereotypní kolektivní národní identitu. Z citovaného úryvku nelze odhadnout, zda bylo pisatelem míněno pejorativně, nebo zda se například jednalo o dobově běžně užívané označení. Nutno dodat, že Kubíkův text je v tomto poměrně ojedinělý, v ego-dokumentech se většinou užívá prosté Rusové, ruské vojsko, ruští vojáci nebo vojíni, atd.

Podobným způsobem bývají v českých ego-dokumentech označováni příslušníci ostatních národů, většinou prostým užitím pojmenování národa. Tato označení jsou většinou zcela bezpříznaková, emocionálně neutrální; nenabývají žádných pejorativních významů a negativních konotací. Neobjevují se žádné zkomolené tvary, jako například „Rusáci“ (které by se jistě na rozdíl od psaného textu objevovaly v mluveném jazyku), nevyskytují se zde ani přívlastky, značící negativní konotace. Užívají se většinou jednoslovná pojmenování, v pramenech se tak objevují Rusové, Italové, Maďaři a podobně; pouze v některých případech bývá název pro rozlišení upřesněn, například říšští Němci pro odlišení od rakouských Němců. Říšští Němci bývají někdy nazýváni Germánci, zejména pokud je chce pisatel odlišit od německy mluvících obyvatel monarchie. Těm se říká obecně Rakušané, objevuje se také označení naši Němci, právě pro rozlišení od Němců z říše. Někdy se tak názvy Rakušané a naši Němci překrývají, jindy představují naši Němci úžeji vymezený pojem pro německé obyvatele monarchie, výjimečně ještě úžeji vymezený pojem pro německé obyvatele českých zemí. Jako obecné označení všech příslušníků národů monarchie se někdy užívá označení Austrijci, případně Austrijáci, kam spadají Češi, rakouští neboli naši Němci, a tak dále. Z pojmu Austrijci bývají obvykle vyčleňováni Maďaři, které pisatelé jakoby nepovažovali za národ monarchie.

3.4. Jinakost

Nejvýznamnější „jinakostí“, se kterou se v ego-dokumentech setkáváme, je pochopitelně nepřítel na frontě, objevují se ale i další jinakosti. Na tomto místě uvedeme několik příkladů. Jinakost bývá v ego-dokumentech českých vojáků konstruována pomocí několika kategorií. Nejčastěji se jedná o jinakost národní. Obecně můžeme říci, že v textech pramenů bývá velmi akcentováno národní hledisko, hovoří se

o válčících státech nebo národech, armádách válčících národů, příslušnicích jednotlivých válčících národů. Striktně vzato je tedy většina konstrukcí jinakosti definována jako jinakost národní, ale pokusme se definovat ještě další kategorie. Těmi mohou být jinakost kulturní a sociální, případně etnická.

3.4.1. Národní jinakost

Národní hledisko je nejčastější způsob, jak může být konstruována jinakost na stránkách ego-dokumentů českých vojáků. Jelikož ve většině pramenů bývá akcentováno národní hledisko, konstrukce jinakosti prostřednictvím národního hlediska se jakoby překrývá s tím, jak bývají v textech pramenů konstruovány jednotlivé národy. Z toho důvodu se přidržíme tohoto členění a budeme analyzovat konstrukci jinakosti jednotlivých národů.

Prvním příkladem jinakosti, konstruované jako národní, je Rakousko. Na vztah českých vojáků k Rakousku, rakouské armádě nebo monarchii narážíme na mnoha místech této práce, zde si proto uveďme spíše stručné shrnutí. Viděli jsme, že v některých případech se vlastně nejedná o jinakost, neboť mnozí čeští vojáci se považovali za součást rakouské armády. Čeští vojáci se v tomto případě považovali za Čechy, příslušníky českého národa a české národní společnosti, avšak jako součásti národů monarchie; považovali se za příslušníky převážně českých pluků, avšak jako součásti rakouské armády. Jiní čeští vojáci se ale vůči Rakousku a rakouské armádě ve svých textech vymezovali, nechtěli být součástí rakouské armády a převažovalo u nich češství a loajalita k české národní společnosti nad loajalitou k rakouské monarchii nebo armádě. Konstrukce vztahu k Rakousku v ego-dokumentech je velmi variabilní. V některých textech hovoří Češi o rakouské armádě jako o „našich“, o „naší armádě“, jinde se naopak vůči rakouské armádě vymezují, jako např. Robert Mráz³¹⁵, který si doslova poznamenal, že *se nechce stát rakouským frajtrem*³¹⁶ [svobodníkem]. Pro úplnost dodávám, že v případě Mráze se spíše jednalo o převládnutí identity plukovní a české národní, než o nějak vyhraněný konflikt, viz výše. Naopak např. Jindřich Bejl³¹⁷, jehož identita byla ve velmi ostrém konfliktu s příslušností k rakouské armádě i státu, se kariéernímu růstu a povyšování do vojenských hodností nebránil. V některých pramenech nenajdeme ani stopy po národnostním pnutí v mnohonárodních jednotkách,

³¹⁵ Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha.

³¹⁶ Tamtéž. S. 12.

³¹⁷ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

jiné naopak hovoří o konfliktech českých vojáků s rakouskými důstojníky nebo obecně o napětí mezi národy v rámci rakouské armády. V kapitole o identitách bylo uvedeno několik příkladů incidentu s praporem, kdy důstojníci zakazovali českým vojákům nést prapor v národních barvách nebo připínat si na čepici červenobílé stužky. Pisatelé těchto textů to chápali právě jako národnostní útlak vojáků české národnosti ze strany rakouské armády a monarchie (ponechme pro tuto chvíli stranou, že není zcela jasné, nakolik se jednalo o národní útlak a nakolik o lpění na vojenských tradicích). Jindřich Bejl³¹⁸ si poznamenal, že také v zajateckých táborech docházelo ke konfliktům mezi českými a rakouskými nebo maďarskými vojáky, zejména důstojníky, kteří si podle Bejla (který byl také důstojníkem) snažili zbytečným dodržováním vojenských hodností dokazovat zdání své nadřazenosti.³¹⁹ Zároveň ale Bejl dodává, že konflikty byly v zajateckých táborech na denním pořádku, nejen z národnostních nebo politických příčin: „Zdá se mi, že zajetí začíná na nás všechny velice zhoubně působit. Pro každou maličkost se rozčilujem, jsme nervózní a zlí. Rádi bychom se stále s někým přeli, a nedivil bych se, kdyby došlo ke rvačce. Napětí je veliké.“³²⁰ Podle pisatele mělo zajetí na všechny velice zhoubný vliv a ke konfliktům docházelo s kýmkoliv a kvůli čemukoliv, v žádném případě se tedy nejednalo jen o konflikty vyprovokované národností zajatců. Národnostní konflikty a útlak jsou velice silně akcentovány v tzv. legionářských vzpomínkách, zpětně psaných a často velmi stylizovaných textech, kde je národní napětí interpretováno právě jako záměrný útlak českých vojáků ze strany rakouských důstojníků.

Druhým příkladem národně konstruované jinakosti jsou Maďaři. Vztah pisatelů českých ego-dokumentů k maďarským vojákům je velice odměřený. O Maďarech se nehovoří jako o jednom z národů monarchie, o maďarských vojácích se nehovoří jako o vojácích „našich“ rakouské armády – jako by ani nebyli součástí armády Rakouska-Uherska. To může být způsobeno kulturní rozdílností, jazykovou bariérou, předsudky nebo atmosférou panující v českém národním prostředí. V některých případech odměřenost vůči Maďarům přechází až v nevraživost, jako například v deníku Františka Kubíka³²¹, jak jsme blíže ukázali v kapitole o identitách. Kubík často píše o sporech a šarvátkách s maďarskými vojáky. S trochou nadsázky by se dalo říci, že jeho vztah

³¹⁸ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

³¹⁹ Tamtéž. Zejména s. 76.

³²⁰ Tamtéž. 68.

³²¹ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

k maďarským vojákům je horší, než k nepříteli na frontě, s tím rozdílem, že s Maďary po sobě vzájemně nestřílejí; v deníku vidíme pouze nejrůznější hádky, potyčky a konflikty, slovní i fyzické. Zdá se, že maďarští vojáci pisateli posloužili jako prostředek, pomocí kterého ve svém deníku textualizuje všechny své frustrace a národnostní antipatie. Obecně můžeme říci, že čeští vojáci o maďarských vojácích hovoří s odstupem a antipatiemi, jako by se ani nejednalo o spolubojovníky v jedné mnohonárodnostní armádě. Maďarům se v textech vyčítá kde co: vytýkají se jim nedostatečné vojenské schopnosti, když si například právě Kubík zapsal, že Maďaři utíkají ze zákopů, které předtím čeští vojáci těžce dobyli, a dodává, že na Maďary má vztek každý³²² (více v kapitole o identitách); zároveň se jim ale vytýká přílišná vojenská tvrdost, když si například Václav Pinkas³²³ poznamenal, jak ustupující, či spíše utíkající vojáky zastavoval maďarský důstojník a chtěl je vracet zpět do beznadějného boje, v čemž mu naštěstí zabránil jeden „náš“ důstojník.³²⁴ V textu ani nebylo specifikováno, jestli se jednalo o českého nebo rakouského důstojníka, jednalo se o důstojníka *naší* armády v protikladu k maďarskému důstojníkovi, jakoby tedy maďarský důstojník nebyl součástí naší armády. Pro zajímavost dodejme, že to byl právě konflikt mezi maďarskými zajatci a českými legionáři v Čeljabinsku, jenž vyprovokoval ozbrojený nástup legionářů, který nakonec vyvrcholil až v násilné ovládnutí celé transsibiřské magistrály. Antipatie k Maďarům je tak součástí také československé legionářské tradice.

Dalším příkladem jsou říšští Němci. Také v případě říšských Němců se jedná o národně definovanou jinakost, na kterou navazuje jinakost definovaná komunikační distancí. Čeští vojáci se nedostávali do kontaktu s jednotlivými říšskoněmeckými vojáky, proto v pramenech vždy hovoří pouze o armádě (příp. plucích) jako celku, ne o jednotlivých vojácích. Vztah k říšským Němcům je konstruován čistě vojensky. Jedná se o armádu bojující po boku naší (rakouské) armády, se kterou české vojáky pochopitelně nepoutá žádná (národní, politická či jiná) sounáležitost, ale zároveň k ní nepociťují ani žádnou zášť. Teprve v textech legionářů se německá a rakouská armáda stávají protivníky, na kterých je třeba vybojovat českou nezávislost a svobodu. Jedná se o vybojování národní nezávislosti v symbolickém smyslu, avšak v případě legionářů i ve smyslu válečném. Příkladem je bitva u Bachmače, kdy legionářské oddíly vítězně

³²² Tamtéž. S. 43.

³²³ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

³²⁴ Tamtéž. List 28.

bojovaly proti německé armádě. Dodejme, že původním cílem legií nebylo ovládnout transsibiřskou magistrálu a zaplést se v dlouhých a krvavých bojích na Sibiři, ale vytvořit československou armádu, která by na frontě bojovala proti Německu a Rakousku-Uhersku. Po pádu východní fronty legionáři usilovali o transport do Francie, kde by se mohli zapojit do bojů; to se však podařilo jen malé části vojska. V textech českých vojáků v rakouské armádě je však říšskoněmecká armáda stále armádou, která bojuje na naší straně. Analyzovaní pisatelé o říšských Němcích hovoří vždy jako o armádě, maximálně jako o jednotlivých plucích, ale ne jako o jednotlivých lidech, vojácích odvedených na frontu. Tuto skutečnost přisuzují zejména k tomu, že čeští vojáci málokdy přicházeli s říšskoněmeckými vojáky do užšího kontaktu. V pramenech tak vystupují pouze jako „*říšsko německé vojsko*, které bojuje na pravé straně vedle nás“.³²⁵ V textech nebývá zdůrazňována rozdílnost, neobjevují se zmínky o vojenských kvalitách těchto vojsk. Velice zajímavá je ale následující poznámka. Když se Františku Kubíkovi³²⁶ poštěstilo, že jeho jednotka dostala potravinové přiděly od německé armády (které byly skutečně větší než rakouské), nadšeně si poznamenal: „*Inu jsou to Němci. Usměvaví, ochotní a praktičtí.*“³²⁷ Je to ten samý František Kubík, který se na mnoha místech svého deníku tak ostře staví proti Maďarům. Pokud jde o potraviny, je německá armáda popisována velice pozitivně, přestože usměvavost a ochota rozhodně nepatří mezi národní stereotypy, které o Němcích panují v českém národním prostředí. Také Karel Stuchl³²⁸ okomentoval rozdílné zásobování v německé a rakouské armádě a zapsal si: „*Skutečně přišli němečtí generálové, obhlížející znalecky terén, a za nimi brzy přišli i vojáci, které vidím po prvé. Na první pohled možno poznati vojáky, podobné strojům. Helmice dodávají jim jaksi hrozného vzezření. Jsou dobře oděni a dle plných červených tváří možno souditi o jejich náležitém zaopatření. Nejvíce nás Rakušáky láká chléb, který má každý připevněný na torně.*“³²⁹ Nejprve pisatele zaujaly ocelové helmice – vzpomeňme na výše uvedené Holmesovo konstatování, že helmy a další vojenské vybavení symbolizují válečnický statut jejich nositele. Ještě více jej však zaujalo materiální zabezpečení a kvalitní zásobování německých vojáků, symbolizované jejich zdravým vzezřením, na rozdíl od vyhladovělých vojáků rakouských. Jak dodává, *nás*

³²⁵ Např. viz Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOkA Beroun. List 35.

³²⁶ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

³²⁷ Tamtéž. S. 123.

³²⁸ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

³²⁹ Tamtéž. S. 33.

Rakušáky (kam řadí i Čechy) zajímají potraviny, o které německé vojáky prosí. Ještě si poznamenal, že je mu stydno, že „*sám jako jednoroční dobrovolník dohnán nesnesitelným hladem žebrám též.*“³³⁰ Velice zajímavě je vztah k Němcům konstruován v deníku Jindřicha Bejla.³³¹ Beljův text je výrazně strukturován národním hlediskem a národnostně českým pohledem. Pisatel hovoří o Němcích obecně, nelze proto posoudit, zda vůbec rozlišuje Němce žijící v českých zemích od Němců zahraničních. Do svého deníku si například poznamenal: „*Přijel vlak od Broumova plný rukujících Němců z pohraničí.*“³³², nebo „*Nablízku tábořili před námi chebští Němci od 73. pěšího pluku.*“³³³ Nejsme schopni posoudit, zda pisatel rozlišuje Němce žijící v českém pohraničí od ostatních Němců, říšskoněmeckých, případně zda vůbec považuje Cheb nebo Broumov za česká města. Použil sice slovní spojení *Němci z pohraničí*, těžko ale soudit, zda myslí naše, české pohraničí, rakousko-uherské, a tak dále. Takto konstruovaný obraz Němců se pak od Čechů odlišuje zejména tím, že Němci radostně oslavují přicházející válku. O něco výše v této kapitole jsme viděli, že si pisatel poznamenal, že nechápe, z čeho mají rukující Němci takovou radost. Pro zajímavost dodejme, že podobné válečné nadšení spatřuje také u Rakušanů, v tomto případě u Rakušank: „*Na všech stanicích, jimiž projíždíme, jsou květiny, nápisy proti Srbsku a Rusku a vojákům rozdávají Rakušanky cigarety, čokoládu, usmívají se na ně, mávají šátečky. Největší bengál byl ve Vídni. Obsypávaly nás kvítím, strkaly nám je do knoflíkových dírek, rozdávaly cukrovinky, cigarety a také obrázky s truchlícím mocnářem, rozdávaly ovoce a div nás nelíbaly! Dělají to u každého transportu? Je to opravdové nadšení pro válku? Cožpak jejich tátové, synové a bratři neodjíždějí? Až se tomu člověk diví. Vždyť válka přece není žádná legrace!*“³³⁴ Rozdíl mezi rukujícími Němci a slavicími Rakušankami na straně jedné a mezi truchlícími Čechy na straně druhé je tedy takový, že zatímco první jmenovaní válku vítají a oslavují, druzí jmenovaní jsou z ní sklíčení; nebo, jak jsme viděli v této kapitole v části pojednávající o konfliktu loajalit, „*Náš český národ je zaražen, ochromen, ale má zaťaté pěsti. [...] Vojáci byli povětšinou zamlklí, jen někteří se trochu napili na kuráž [...]*“³³⁵ Němce spolu s Rakušany podle Bejla charakterizuje na rozdíl od Čechů právě ono válečné nadšení.

³³⁰ Tamtéž. S. 33.

³³¹ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

³³² Tamtéž. S. 7.

³³³ Tamtéž. S. 14.

³³⁴ Tamtéž. S. 9–10.

³³⁵ Tamtéž. S. 7–9.

Pro srovnání bych ještě uvedl text Karla Jaroše³³⁶ *Z turecké armády do britského zajetí*. Jaroš sloužil v mnohonárodnostním rakousko-uherském a německém expedičním sboru na středním východě, který po boku tureckých jednotek bojoval proti britské armádě. Pisatel se s mnohonárodnostním sborem plně identifikoval a především na rozdíl např. od Bejla nepocítoval žádný národnostní konflikt s německým nebo rakousko-uherským vojskem.

Rád bych na tomto místě zmínil ještě velice variabilní vztah k Rusku. Obdobně, jako v případě Rakouska, také reprezentace vztahu českých vojáků k Rusku se objevuje na mnoha místech této práce. Nabývá nejrůznějších podob, od vztahu daného „logikou bitevního pole“ v přestřelkách, přes opatrné setkávání s nepřátelskými vojáky mezi zákopy v zemi nikoho, až po velmi stylizované ideje slovanského bratrství, akcentované zejména v legionářské tradici. Zde bych však upozornil na fenomén, na který jsme narazili v deníku Jindřicha Bejla³³⁷ a který je velmi dobře patrný v deníku Karla Stuchla.³³⁸ Oba pisatelé nejprve hleděli k ruskému národu v duchu slovanských ideálů, které ale byly po pádu do zajetí záhy vystřídány hlubokým zklamáním a deziluzí. Jejich vztah k Rusku se po této zkušenosti dramaticky změnil. Stuchl si poznamenal: „V mnohém jsem se utvrdil, ale větší částí přicházím k trpkému zklamání. Vstoupiv na ruskou půdu byl jsem pln touhy poznati duši ruského člověka, ruského národa, k němuž nás stejný původ přibližoval, k němuž nás poutaly poctivé snahy po sblížení všech Slovanů proti všem nepřátelům [...] Do Ruska přišel jsem přes rakušácké zákopy úmyslně s myšlenkou, že plním svoji národní povinnost, jakož i většina Čechů. [...] Proto trpkého zklamání dostalo se mi od ruského generála po vstupu na zákopové práce, a od té doby přichází jedno za druhým s pobytem naším v Rusku.“³³⁹ Dodejme, že zajetí, jak bylo popsáno v tomto deníku, bylo dáno spíše neochotou pokračovat v boji skupiny vojáků, kteří byli zcela obklíčeni ruským útokem³⁴⁰, přesto je pravděpodobné, že pisatel jej vzhledem ke svému smýšlení a k vlasteneckým slovanským ideálům mohl chápat jako dobrovolné přeběhnutí. Tím tíže proto nesl skutečnou realitu, kterou v Rusku našel. V deníku si opakovaně stěžuje na netečnost Rusů k Čechům jako slovanskému národu³⁴¹, nenachází zde žádné očekávané slovanské bratrství a v jednu

³³⁶ Jaroš, Karel: *Z turecké armády do britského zajetí*. Praha, Litomyšl 1995.

³³⁷ Bejl, Jindřich: *Deník legionáře*. Praha 2013.

³³⁸ Stuchl, Karel: *Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře*. Praha 2014.

³³⁹ Tamtéž. S. 89–90.

³⁴⁰ Tamtéž. S. 46.

³⁴¹ Tamtéž. S. 106.

chvíli si dokonce poznamenal, že Rusy nenávidí jako zrádce Slovanstva.³⁴² Pisatel na stránkách svého deníku opakovaně odsuzuje faktický rozpad ruské armády a její neschopnost pokračovat v boji. Za zhroucení fronty viní vedle neposlušnosti vojáků a hospodářského i společenského rozkladu také zradu germanofilských³⁴³ kruhů v armádě i společnosti. V době působení v legiích v realitě občanské války odsuzuje ruský bolševismus jako největší nebezpečí pro malé středoevropské národy.³⁴⁴ Jeho idealizovaná představa o slovanském bratrském Rusku tak končí hlubokou deziluzí a v době nekonečných bojů na Sibiři již touží pouze po návratu domů, tak jako mnoho dalších legionářů.

3.4.2. Etnická jinakost

Příkladem etnické jinakosti jsou Slováci. Také by se dalo říci, že se jedná o jinakost na pomezí etnické a národní, neboť Slováci mohou být v pramenech definováni jako národ, tak i jako etnická skupina, jak dokládají následující úryvky z pramenů. V jistém smyslu je poněkud diskutabilní hovořit o Slovácích v souvislosti s konstrukcí *jinakosti* v ego-dokumentech českých vojáků. Pisatelé našich ego-dokumentů skutečně povětšinou chápali symbolické pouto, které Čechy a Slováky pojilo, zároveň je ale třeba dodat, že se ještě nejednalo o precizně vypracovaný koncept národní sounáležitosti. O společném československém národě nebo o dvou národech v rámci Československa ještě nemůže být řeč. Již v kapitole o identitách jsme viděli, že žádný z českých vojáků

³⁴² Tamtéž. S. 130.

³⁴³ Jelikož se úvahy o zradě germanofilských kruhů objevují v textech československých legionářů v Rusku opakovaně a v hojně míře, domnívám se, že se mohlo jednat o kolektivně sdílenou legendu, ať již pouze mezi legionáři, nebo v celé ruské armádě a společnosti. Můžeme se tedy domnívat, že tak jako se za války či těsně po ní objevily v české společnosti legendy o národním uvědomění českých vojáků a v Rakousku legendy o nespolehlivosti a zradě českých pluků, nebo například v Německu legenda o „bodnutí dýkou do zad“, vysvětlující vojenské neúspěchy, mohla se v Rusku rozšířit legenda o zradě německy smýšlejících kruhů. Za každou porážkou tak stála zrada nějakého germanofilského generála, za rozkladem armády stála podvratná činnost německých a také bolševických agitátorů. Bolševismus byl v tomto kontextu chápán jako nástroj rozvratného působení Němců na ruskou společnost, s pomocí kterého chtěli Němci Rusko vnitřně rozložit a vyřadit z boje. V textech legionářů se opakovaně objevuje teze, že Lenin byl Němci záměrně dovezen do Ruska právě za tímto účelem. V deníku Karla Stuchla viz s. 112.

³⁴⁴ „Radost by byla úplnou, kdyby nad oblohou Evropy nebylo černého mraku bolševismu, této hrozná nákaz, představující tak ohromné nebezpečí pro všechny národy i kulturu celého světa. Jest bezesporo, že nebezpečí toto pro národy malé, tedy i nás Čechoslováky, jest mnohem větší a hroznější ve svých důsledcích než pro národy veliké. Národ malý, rozvrácený bolševismem, duševně i hospodářsky opět podlehne některému z mocnějších svých sousedů. My Čechoslováci obzvláště nesmíme zapomenouti na to, že jsme téměř ze všech stran obklopeni Němci a Maďary, našimi odvěkými a úhlavními nepřáteli. Bolševismus jest pro nás naprosto nepřijatelný, neboť by znamenal pro nás sebevraždu a ztrátu toho všeho, co bylo po těžkých bojích a strádáních dobyto a získáno.“ Tamtéž. S. 138.

nehovořil o Slovensku jako o součásti své domoviny, naopak někteří o něm hovoří jako o součásti Uher, přestože tato část Uher je jim mnohem bližší, symbolicky i geograficky, než jakákoliv jiná. Příkladem etnické konstrukce je deník Václava Pinkase.³⁴⁵ Pinkas si poznamenal, že „*Na mnohých stanicích železničních slyšíme již hlasy maďarských železničářů. Jsme už v Uhrách. 2. února přijíždíme do Košic brzy z rána.*“³⁴⁶ O Košicích a Slovensku hovoří jako o Uhrách, kde jsou slyšet hlasy maďarských železničářů. Dodejme, že železnice vedla podél Tater, kterým se pisatel hluboce obdivoval, je tedy nanejvýš pravděpodobné, že vlak po dobu této cesty neopustil území Slovenska. O Slovácích nehovoří jako o národu, ale spíše jako o etniku, které je geograficky součástí Uherska. Poněkud odlišně hovoří Karel Stuchl:³⁴⁷ „*Projíždíme severní částí Uher a zabočujeme na Slovensko, sedlem Jablunkovským na Těšín a Krakov. [...] Zemským rájem zdá se mi ta naše Slovač, o které jsem mnoho slyšel, četl a již krásami se nyní opájím. Celičkový den stojím ve dveřích [vlaku] a raduji se vším, co kolem v šíleném letu zdá se ubíhati. Brzy tunel, vesnička s obdělanými lány polí, nádraží plné zvědavých našich bratrů Slováků i Slovaček v pestrém národním kroji.*“³⁴⁸ Pisatel o Slovácích hovoří jako o bratrech českého národa, žijících v severní části Uher, přesto o nich stále nemluví jako o samostatném národě. Naproti tomu příkladem národní konstrukce je deník Jindřicha Bejla.³⁴⁹ Bejl si poznamenal: „*Večer jsme dojeli do Prešpurku; nikdo nesmí z vagonů. Je zde již slyšet jen maďarštinu, ale jeden výhybkář, s nímž jsem za mojí služby mluvil, odpovídal mi rád slovensky. Tak přece jsou tu ještě Slováci! Jak trpký je jejich úděl – a takový by nám chtěli připravit Němci! Tót nem ember – Slovák není člověk. Ničemové! Chtí vás pomadřit a jak dlouho se tomu budete moci bránit? Uhasne u vás i vaše církevní čeština? Vždyť ani v kostele vás nešetřili a důstojného Hlinku zavřeli, protože právě obhajoval tuto řeč, která vás drží nad vodou, když vám školy zavřeli.*“³⁵⁰ Bejl konstruuje sounáležitost Čechů a Slováků velmi výrazně pomocí národnostního hlediska, dokonce nachází společně sdílený úděl Čechů a Slováků v boji za národní sebeurčení proti silicímu tlaku moci, která usiluje o zničení onoho národa. Podle pisatele Slováci čelí „pomadření“ stejným způsobem, jako Češi „poněmčení“. Před příjezdem do

³⁴⁵ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

³⁴⁶ Tamtéž. List 25.

³⁴⁷ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

³⁴⁸ Tamtéž. S. 42.

³⁴⁹ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

³⁵⁰ Tamtéž. S. 10.

Prešpurku, Bratislavy, zřejmě Bejl očekával tak silné pomadřaření slovenského národa, že byl až téměř překvapen, že na nádraží ještě slyší slovenštinu. Poznamenal si slovní spojení „Tót nem ember“, což v maďarštině znamená „Slovák není člověk“. Není zřejmé, zda se jednalo o politické heslo vyzývající k definitivnímu pomadřaření slovenského lidu, či spíše o rčení vycházející z dobově převládajícího národního stereotypu, je však jisté, že Bejla velmi rozčílilo. Svůj hněv v textu směřoval na Maďary, které označuje za ničemy. Ohledně konstrukce vztahu vůči Slovákům v jeho deníku můžeme konstatovat, že pociťuje velmi silnou, národnostně definovanou sounáležitost Čechů a Slováků. Pro srovnání uvádím text Františka Černého³⁵¹, který si o pobytu v Prešpurku poznamenal: „*Musím při té příležitosti podotknout, že pokud jde o mináž, tak v Prešpurku jsme se vlastně ještě neměli nijak zle. Člověk si tam mohl koupit chleba, salám i pivo, ať tam litr stál 44 haléřů. Ale nebylo to pivo, jako bývá u nás, ale z ovsu. Maďaři totiž byli spíš na víno. Zás tam ale měli dobrý špek.*“³⁵² Pro nás je podstatné, že v souvislosti s Prešpurkem vůbec nehovoří o Slovácích, ale o Maďarech: v Bratislavě Černý nachází pouze Maďary, nikoliv Slováky. O slovenském národu ani lidu nehovoří; ani v tom smyslu, že by byl potlačen a pomadřařen. Striktně vzato by se tak nejednalo o jinakost etnickou ani národní; jako by ani nepřipouštěl existenci slovenského národa.

3.4.3. Kulturní a sociální jinakost

Příkladem kulturní a sociální jinakosti jsou Židé. V našich ego-dokumentech jsou Židé konstruováni jako velmi odlišní ve smyslu kulturním, sociálním i náboženském, pravděpodobně v souladu s tehdy vládnoucím společenským klimatem. Židé jsou vždy popisováni prostřednictvím odlišnosti; v pramenech je vždy zdůrazňována jejich jinakost a odlišnost. František Černý³⁵³ popsal obyvatelstvo Bukoviny, což je oblast na pomezí dnešní Ukrajiny a Rumunska, takto: „*Mladí lidé byli pryč, a co bylo doma, to byl samý starý člověk. Hodně Židů. Ale ne Židé jako u nás, oholení a v běžném oblečení. Každý do jednoho měl dlouhé vlasy až na ramena, kolem uší kudrlinky, a dlouhé bílé vousy jako sníh. Na sobě dlouhý kaftan, na hlavě široký*

³⁵¹ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

³⁵² Tamtéž. S. 37.

³⁵³ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

*klobouk a doma kulatou malou čepičku. Prostě úplně jiný lid, než známe od nás.*³⁵⁴ Pisatel v úryvku opakovaně zdůrazňuje právě odlišnost místních obyvatel, zejména Židů. Ani ne s odsudkem nebo s despektem, ale s podivem nad jejich odlišností. Nad náboženskou a kulturní jinakostí se pozastavil Jindřich Bejl,³⁵⁵ když si o městě Przeworsk v Haliči, na území dnešního Polska, zapsal: „*Město je bezvýrazné a plné Židů; mají dneska šábés a jsou všichni svátečně oblečení. Ve svých dlouhých kaftanech, v širokých černých kloboucích a s pejzy u uší vypadají velmi podivně, nezvykle, ale tvářejí se přitom nanejvýš důstojně, že to vypadá komicky. Třebaže je sobota a pro nás všední den, oni slaví svátek a mají obchody zavřeny.*“³⁵⁶ Pisatele náboženská a kulturní jinakost Židů velmi pobavila, až si poznamenal, že ve své vážnosti a důstojnosti vypadají komicky. Pozastavuje se nad tím, že slaví svátek v sobotu, zatímco ostatní mají všední den. Na náboženskou jinakost Židů naráží také Václav Čadský³⁵⁷, když si o městě Krakově zapsal: „*Židů jest zde velice mnoho a drží v sobotu šábés, veškere obchody jsou uzavřené.*“³⁵⁸ Zdá se, že skutečnost, že Židé mají jako sváteční den sobotu a nechávají z toho důvodu své obchody zavřené, české vojáky bezpochyby zaujala, jelikož se podobné poznámky objevují opakovaně. Jindřich Bejl také naznačil další motiv, který je velmi často v ego-dokumentech spojován s Židy, totiž obchodování. Motiv Židů jako majitelů obchodů (kteří navíc prodávají draze) se objevuje v textech natolik často, že se jedná buď o velmi rozšířený kulturní stereotyp, nebo si pisatelé všimli židovských majitelů obchodů častěji, než obchodníků z jiných sociálních skupin, anebo byli Židé skutečně majiteli obchodů častěji. Na jiném místě textu si Bejl zapsal: „*Ti Židé! Je jich tu plno a nevědí, jak by nejdráže věc nebo nápoj prodali.*“³⁵⁹ Měl přitom na mysli městečko na Ukrajině, nedaleko Kyjeva, kde byl internován v zajateckém táboře. Na jiném místě pisatel doplnil: „*U 2. roty objevili chásku, která prý chtěla utéci zpět do Rakouska. K útěku jim měli dopomoci zdejší Židé. Ti mezi sebou nemluví rusky, ale tím svým německým žargonem ‚jidiš‘. Bohatnou a tyjí ze zdejších lidí a jako v Haliči mají také v sobotu zavřené krámy a nosí pejzy i kaftany. Jsou nuceni žít jen v určitých místech. Rusové jim nedovolují se rozlézat po Rusku, jak by chtěli.*“³⁶⁰ Zde již vidíme poměrně výrazný pisatelův odsudek toho, že židovští obchodníci

³⁵⁴ Tamtéž. S. 60–61.

³⁵⁵ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

³⁵⁶ Tamtéž. S. 49.

³⁵⁷ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

³⁵⁸ Tamtéž. List 21.

³⁵⁹ Bejl, Jindřich: Deník. S. 109.

³⁶⁰ Tamtéž. 113.

bohatnou z místních lidí. Nadto je zde připojen politický motiv, neboť tito Židé měli podle pisatele (o čemž se dozvěděl zřejmě z doslechu, soudě podle slova *prý*) pomáhat některým zajatcům k útěku zpět do Rakouska. Jelikož Bejl se velmi dlouho snažil vstoupit do československého dobrovolnického vojska, což se mu podařilo teprve krátce před tímto zápiskem, a zapojit se do bojů proti Rakousku, jakýkoliv pokus o útěk proto byl pro něho politicky motivovaným útekem zpět do Rakouska a hodnotil jej velmi ostře. Ve svém deníku tak propojil dva negativní odsudky, totiž že Židé nejenže bohatnou na úkor zdejších lidí, ale ještě pomáhají Rakousku (v tomto případě napomáhají zajatcům k útěku zpět do Rakouska), což ještě podpořil konstatováním, že Židé mezi sebou ani nemluví rusky, ale německým žargonem jidiš. V textech pramenů se dokonce Židé objevují jako metafora pro protřelé obchodníky, kteří dokážou využít každé situace. Bejl si bezprostředně po pádu do ruského zajetí zapsal: „*Jeden ruský voják – Žid – přišel k nám měnit rakouské koruny za ruble a třeba dával málo, museli jsme měnit, abychom si cestou mohli přilepšit.*“³⁶¹ Bejl neopomněl zdůraznit, že tímto podnikavým ruským vojákem byl Žid. Ještě výrazněji je tento motiv zachycen v deníku Václava Čadského³⁶², opět v souvislosti s vyměňováním peněz bezprostředně po zajetí: „*Rusové jsou dosti chytří, třebas nebyly vzdělání jak my, též mají při sobě něco židovského, ihned mění peníze ovšem né s prodělkem, silně obchodují, tabákem, chlebem a t. d. bochníček chleba platíme až 4 Kor. Za tabák chtějí, který v Rusku stojí 4 kopěj., až 1 Kor.*“³⁶³ V tomto úryvku jsou Židé skutečně užiti pouze jako metafora pro obchodnickou chytrost. V ego-dokumentech se dále Židé vyskytují jako velmi odlišná sociální skupina. Václav Čadský si například v souvislosti se špatnými životními podmínkami chudých obyvatel Haliče poznamenal: „*Krajina jest dosti zajímavá, lid však ubohý, nečistý, hlavně židé, kterých jest zde ohromné množství.*“³⁶⁴ Židé tak mohou vystupovat jako bohatí obchodníci a zároveň jako chudí lidé. Na postavení Židů v ruské společnosti naráží Jindřich Bejl³⁶⁵: „*Nemyslel jsem nikdy, že v Rusku může vládnout takové kastovnictví, jako zde vidíme. [...] A jak se dívají na dělníka a ještě hůře na mužika! To nejsou rovnocenní lidé [...] A Židé? O těch vůbec škoda mluvit; na ty se dívají ještě opovržlivěji než na mužika. Svoboda je zde pošlapávána tak okatě, že se*

³⁶¹ Tamtéž. S. 45.

³⁶² Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

³⁶³ Tamtéž. List 25.

³⁶⁴ Tamtéž. List 8.

³⁶⁵ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

*člověk diví, že to všechno drží ještě pohromadě.*³⁶⁶ Bejl, který již ztratil o Rusku a Rusech veškeré iluze, se pozastavuje nad ohromnou sociální nerovností a nad přísnou sociální stratifikací, kdy Židé stojí na nejnižším stupni sociálního žebříčku. Zajímavou poznámku učinil František Kubík.³⁶⁷ *„Báby sedí s pletenými koši a prodávají placky polenty. Jdou jim ohromně na odbyt. Za korunu dva dosti velké kusy. Ale s poptávkou stoupá i cena, hlavně u Židů. Odpoledne je již jen jeden kousek, daleko menší, za korunu. Mnohému Židovi se však stalo, že ho vojáci chytili za pejzy, dali pár facek, koplí do koše, polentu sebrali a utekli, zatímco on pronikavě volal policii. [...] Při cvičení nám obrlajtnant vynadal, že obyvatelé si na nás stěžují, že kradem. Jsme loupeživá rota, postrach obyvatelstva. Stěžují si Židé a mají proč.*³⁶⁸ Obraz Židů je opět konstruován prostřednictvím obchodů. Zdá se, že pisatel nenachází vůbec žádné morální překážky v tom, aby vojáci brali zboží prodejcům násilím. Téměř jako by říkal, že si za to mohou sami, je přece v pořádku vzít si předražené zboží silou. Zatímco v první části úryvku hovoří o ostatních vojácích, v druhé části se sám přímo hlásí k tomu, že je součástí loupeživé roty, která je postrachem obyvatelstva. Mnohem později, když se léčil ve vojenské nemocnici a přišel ho vyšetřit židovský vojenský lékař, si zapsal: *„Ráno v devět hodin přišel lékař, ohyzdný nesympatický Žid. Trochu se mě vyptával, trochu prohlížel a pak uznal, že mohu jet zpět na frontu.*³⁶⁹ Zatímco v předchozích příkladech jsme viděli různě ostře konstruovanou jinakost a odlišnost, stereotypizované vidění a podobně, zde již ona jinakost hraničí s antisemitismem. Můžeme samozřejmě jen spekulovat, jakou roli sehrává, že lékařem byl Žid. Je skutečně možné, že Kubíkovi, který si s jistým zadostiučiněním psal o tom, jak jeho rota loupila a kradla u židovských obchodníků, bylo nepříjemné, že jej vyšetřuje židovský lékař. Důležitou roli ovšem hraje také skutečnost, že lékař jej chtěl uznat schopným služby a poslat zpět na frontu. Abych uvedl tuto situaci do kontextu, Kubík se dlouho a velmi usilovně snažil uniknout bojům na frontě, dokonce prostřednictvím sebezranění, různých lstí a podobně. Když jej pak lékař chtěl posílat zpět, vysloužil si v deníku odsudek „ohyzdný a nesympatický Žid“. Tento odstavec můžeme shrnout tak, že zápisky týkající se Židů se v ego-dokumentech českých vojáků objevují často, vždy v souvislosti s jejich odlišností. Přinejmenším již tato odlišnost přiměla naše vojáky

³⁶⁶ Tamtéž. 131–132.

³⁶⁷ Kubík, František: *Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války)*. Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

³⁶⁸ Tamtéž. S. 74 a 77.

³⁶⁹ Tamtéž. S. 119.

zapisovat si, že vídali židovské obyvatele vesnic a měst, nakupovali v židovských obchodech (a stěžovali si na jejich drahotu) a podívovali se jejich náboženským zvykům.

4. Genderová identita v ego-dokumentech

V následující kapitole se pokusím analyzovat ego-dokumenty našich vojáků první světové války pomocí genderu jakožto analytické kategorie historicko-sémantické analýzy. Zaměřím se především na témata, jako jsou konstrukce genderových identit na stránkách ego-dokumentů, konstrukce maskulinity, reprezentace otázek strachu a zbabělosti, nebo naopak odvahy a hrdinství a podobně.

Pod pojmem gender se v historickém bádání rozumí historicky a kulturně specifické vědění o pohlavních diferencích, které slouží jako prostředek, jak vyjadřovat vztahy a organizovat společnost, a které umožňuje historickým aktérům chápat žitou skutečnost a definovat sebe sama.³⁷⁰ V historické vědě se gender užívá zpravidla buď ve významu dějin žen, nebo jako analytické kategorie historického výzkumu; zde se tento termín užívá ve druhém z uvedených významů.

Na první pohled se může zdát užití kategorie genderu ke studiu válečných deníků poněkud překvapivé, avšak jak uvádí Karen Hagemann v článku *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*³⁷¹, „gender“ není jen historie žen, je to centrální socio-kulturní kategorie historické analýzy, bez které nemůžeme pochopit dynamiku historického vývoje zkoumaného období, vztah mezi „domovem“ a „frontou“ a ani takzvaný velký politický a vojenský vývoj zkoumaného období.³⁷² Karen Hagemann termín „gender“ užívá ve významu sociálně a kulturně formované vztahové a kontextově specifické kategorie společenskovední a historické analýzy.³⁷³ V odborné literatuře se užívá koncept *domáci fronty*, podle kterého je válečná společnost rozdělena na bojující frontu a domov. K. Hagemann tradiční genderový model ilustruje pomocí následujícího příkladu: fronta je představována muži s ocelovými helmami, kteří jdou do války, aby chránili vlast a domov, ztělesněný ženami. Ženy podporují válku jak duševně – podporují odvalu mužů a jejich vůli bojovat, tak i prakticky – sebeobětováním a dobrovolnou prací, aby zajistily

³⁷⁰ Storchová, Lucie (a kol.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014. S. 194.

³⁷¹ Hagemann, Karen: *Home/Front*. In: Hagemann, Karen; Schüller-Springorum, Stefanie (Eds): *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. S. 1–41.

³⁷² Tamtéž. S. 31.

³⁷³ Tamtéž. S. 4-5.

bojovníkům výzbroj a výstroj a aby v čase války poskytovaly hospodářské a zdravotnické služby. Vítězství musí být v podmínkách „totální války“ vybojováno jak na bojišti, tak i na domácí frontě.³⁷⁴ Autorka ovšem dodává, že takto tradičně prezentovaný genderový řád přestává v podmínkách totální války fungovat. Ženy byly nuceny nahrazovat muže odvedené na frontu nejen ve válečném hospodářství, ale padla na ně větší zodpovědnost za živobytí a přežití rodiny. Muž tím pádem na rozdíl od tradičního genderového uspořádání v době míru přestával splňovat roli živitele rodiny. Nedokázal ale splnit ani funkci ochránce domova, kdy například nedokázal zastavit opakující se nálety protivníka³⁷⁵ – autorka hovoří o německé společnosti v kontextu obou světových válek, poznámka ohledně leteckého bombardování domova se vztahuje zejména k druhé světové válce. V kontextu první světové války můžeme konstatovat spíše to, že muži – válečníci nedokázali vybojovat rychlé vítězství, jak se tehdy všeobecně předpokládalo, a nedokázali ochránit domov před následky dlouho trvající války a kolabujícího hospodářství.

Právě komplexní vztah mezi domovem a frontou je nejtypičtějším předmětem historické analýzy válečné společnosti prostřednictvím kategorie genderu. Může se jednat například o analýzu vztahu mezi vojáky na frontě, jejich ženami doma a ostatními členy rodiny. Ideálním pramenem tohoto výzkumu by byl kompletní, nebo přinejmenším dostatečně rozsáhlý soubor korespondence v obou směrech. Takový soubor bohužel k dispozici nemám, v mém případě se jedná spíše o jednotlivé dopisy nebo lístky poštovní, jak byly uloženy v archivech, nebo jak byly přiloženy k deníkům nebo vzpomínkám. V této kapitole budu proto zkoumat zejména reprezentace těchto vztahů a genderových identit pisatelů (a dalších výše navrhovaných tematických okruhů) na stránkách ego-dokumentů, v tomto případě převážně deníků.

4.1. Genderová identita

Přestože identitami jsem se zabýval v samostatné kapitole, rozhodl jsem se pro větší přehlednost a kvůli komplexnosti a rozsáhlosti tématu zařadit pojednání o genderové identitě pisatelů ego-dokumentů do této kapitoly. Cílem této části textu bude

³⁷⁴ Tamtéž. S. 1-2.

³⁷⁵ Tamtéž. S. 3.

zejména analýza, jakým způsobem jsou na stránkách ego-dokumentů konstruovány genderové identity našich pisatelů, například identita „otce“ nebo „manžela“ v situaci dlouhodobého odloučení muže na frontě a jeho rodiny v zázemí.

Aribert Reimann v článku *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*³⁷⁶ (*Sémantika válečné zkušenosti a historická diskursivní analýza*) uvádí, že v ego-dokumentech bývá často textualizována dichotomická reprezentace válečné skutečnosti, která rozlišuje vojáky a bezbranné civilisty, přičemž rolí armády je ochrana civilistů doma. Role armády jako ochránce civilistů před ničivou mocí války bývá často asociována s ženami a dětmi. Fronta je konotována s muži – ochránci, zatímco domov se konotuje s ženami, které je třeba chránit. Jako příklad uvádí dopis anglického kapitána Willa Orcharda ze dne 5. května 1917. V dopise Orchard popisuje situaci, kdy viděl skupinu zraněných civilistů, jak s hrůzou v očích utíká před postupujícím nepřítelem. Tento zážitek pisatelem natolik otrásl, že do dopisu napsal, že by byl schopen obětovat cokoliv, aby zabránil utrpení bezbranných. Služba na frontě pro tohoto vojáka znamenala „trpět bolest pro ženy staré dobré Anglie“, svou roli důstojníka na frontě chápal jako ochránce bezbranných doma.³⁷⁷ V obecné rovině bych řekl, že toto chápání vojenských rolí je poměrně časté. Když vyprchá počáteční válečné nebo nacionalistické nadšení, zůstává to, že „bojujeme za naše rodiny doma, chráníme je před nepřítelem“.

Na tomto místě je třeba předeslat, že na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války ovšem nic takového nenajdeme. Domnívám se, že je to proto, že čeští vojáci se neztotožnili se smyslem války jako ochrany domova před nepřítelem. Fronta probíhala poměrně daleko od našeho území (pokud ne vždy geograficky – bojovalo se v Haliči a boje zasahovaly i na severovýchod Slovenska – tak jistě symbolicky v myslích lidí) a nezdálo se příliš pravděpodobné, že by jej mohla nějak bezprostředně ohrozit. Svou účast ve válce proto chápali spíše jako plnění své povinnosti, než jako ochranu svých blízkých před nepřítelem, který byl daleko. Jakým způsobem byl v pramenech zachycen vztah k nepříteli, je otázkou jiné kapitoly této práce.

³⁷⁶ Reimann, Aribert: *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*. In: Buschmann, Nikolaus; Carl, Horst (eds.): *Die Erfahrung des Krieges. Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg*. Paderborn, München, Wien, Zürich 2001. S. 173–193.

³⁷⁷ Tamtéž. S. 179–184.

V textech našich vojáků bývají textualizovány genderové identity manžel/otec, nebo častěji syn, v obou případech nedobrovolně odloučený od rodiny, spíše než ochránce, bojující za její bezpečí.

Když Bohuslav Bouček odešel na frontu, zanechal doma těhotnou manželku Mílu, které patřilo mnoho vzpomínek na stránkách Boučkova deníku. *„Míle jsem psal několik lístků už z cesty a po jednom dobrovolníkovi poslal dopis. I odtud jsem jí psal. Ta ustavičná nejistota o tom, co se stalo nebo nestalo, na mne hrozně působí; jako by mne zaklela do úzkého kruhu myšlének, z něhož není vyváznutí. Leze mi to opravdu na nervy. V noci jsem se co chvíli probouzel, vždy po nějakém divokém snu.“*³⁷⁸ Základním motivem textualizace Boučkovy genderové identity manžela a nastávajícího otce je nejistota a strach o svou rodinu. Není pochyb o tom, že nastalá situace ho velmi trápila a vynucené odloučení od rodiny na něho velmi silně doléhalo. Ostatně z kontextu soudím, že věta „leze mi to opravdu na nervy“ znamenala spíše to, že situace měla drtivý dopad na jeho psychiku, než to, v jakém významu se fráze „lézt na nervy“ používá dnes. Bouček mohl odloučení od těhotné manželky prožívat ještě tíživěji, jelikož jakožto lékař jistě měl o všech rizicích velmi jasnou představu. Odtud však nemohl své ženě nijak pomoci, ani jako lékař, ani jako manžel. Jediné, co mohl, bylo psát jí dopisy nečastěji, jak jen to šlo. Psaní dopisů tak v jeho textu představuje jakýsi symbolický kontakt s domovem, nejen prostředek komunikace a výměny informací. V textu jeho deníku nenalezneme ani nejmenší zmínku o tom, že by svou účastí na frontě bojoval za bezpečí své rodiny, že by ji tím nějak chránil, nalézáme zde pouze stesk, obavy a strach.

Dobrá zpráva brzy přišla: *„Vrátil jsem se z Vídně do Jaroslavi, a jak jsem čekal, měl jsem zde zprávu. Míla dostala holčičku! Byl to pro mne radostný návrat; cítil jsem se tak volný, tak šťastný. Ještě mne trochu znepokojovalo, že se může Míle nebo maličké něco nemilého přihodit, ale už jsem doufal, že i to první, nejchoulostivější stádium šťastně projde. Byl jsem zkrátka šťastný.“*³⁷⁹ Než se však mohl Bouček ke své rodině vrátit, musel nejprve objet doslova celý svět. *„Za 25 dní můžeme být doma! Za 25 dní snad už políbím Mílu a uvidím svou pětiletou dcerku. Jak mne asi přivítá? Nezklamu-li její představy? Míla jí vypravovala pohádky o mně, a ona snad vidí ve své fantazii tátu*

³⁷⁸ Payne, Petr: Bohuslav Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost. Praha 1998. S. 16.

³⁷⁹ Tamtéž. S. 16–17.

*jako poloboha, a vrátí se jí docela všední jakýsi člověk, který je zcela jako ostatní.*³⁸⁰

V zápisku ze samého konce roku 1919 ke strachu o zdraví rodiny přibývají obavy otce, jak ho asi přivítá jeho pětiletá dcera, která ho nikdy předtím neviděla a zná ho jen z dopisů a vyprávění své matky. O tom, jestli nezklamal její představy, již deník mlčí. Domů se Bouček vrátil na počátku roku 1920, do války odcházel mezi prvními v červenci 1914.

Podobným způsobem je identita otce konstruována také v textu Františka Černého.³⁸¹ V době vypuknutí války byl Černý starší, než většina vojáků, bylo mu 40 let a zanechal doma manželku a devítiletého syna. Ani Černý nechápal svou službu v armádě tak, že by šel chránit svou rodinu před nepřítelem, chápal ji jako svou povinnost, která ho ale od jeho rodiny odvádí. Loučení, jak bylo popsáno v jeho textu, se neobešlo bez pláče: *„Doma nastal velký pláč. Manželka plakala, synáček plakal... Já, při vzpomínce, že je musím opustit, zanechat zde svůj klidný život a vydat se všem nepředvídatelným trampotám, jsem plakal také.*³⁸² Během bojů na frontě na rodinu často vzpomínal. Vzpomínky jsou vždy konotovány se steskem po domově, po manželce a synovi, a s pocitem odloučenosti. Při zvláště silné přestřelce si poznamenal: *„Když jsem své myšlenky sebral dohromady a pozoroval tu hrůzu, tu mě napadlo, že jsou i mé dny sečteny a snad ještě dnes, že mě také odnesou do řady těch mrtvých. V duchu jsem se loučil se svojí drahou manželkou, se svým synáčkem, které snad více oko mé neuvidí.*³⁸³ V zápiscích je konstruována jeho identita otce, který byl odveden od své rodiny, na kterou vzpomíná v nejtěžších chvílích. Nevidíme žádné zápisky o tom, že by bojoval za její bezpečí a svobodu, vidíme pouze odloučení a strach, zda se ještě někdy shledají.

Velmi zajímavou poznámku Černý učinil hned vzápětí. Dodává: *„Sám jsem také bouchal, ale kam moje střely šly, to nevím. Že bych chtěl někomu ublížit, to mě ani nenapadlo. Věděl jsem dobře, že proti mně v zákopech stojí muži, kteří mají rodinu, jako já. Ne-li rodinu, tedy starostlivé rodiče. Proto, když jsem střelil, bylo to tehdy, že jsem byl nucen. Možná, že ani protivníkům střelec moc nemyslel, kam střílí. Bouchal totiž dost rychle.*³⁸⁴ Tato poznámka je zajímavá také z hlediska vztahu k nepříteli, zde se však

³⁸⁰ Tamtéž. S. 195.

³⁸¹ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

³⁸² Tamtéž. S. 28.

³⁸³ Tamtéž. S. 81.

³⁸⁴ Tamtéž. S. 81.

zaměříme na konstrukci identity pisatele. Černý chápe sám sebe spíše jako otce, než jako vojáka. Totéž předpokládá u ostatních vojáků, dokonce i u vojáků protivníka. Konstatuje, že každý z nich je buď také otcem a má rodinu, nebo má aspoň rodiče, kteří o něho mají strach. Můžeme říci, že přinejmenším v tomto úryvku textu převážila jeho identita *otce* identitu *vojáka*, příslušníka válčícího státu. To ovšem neznamená, že by měl možnost se bojům vyhnout; tento nepsaný a nevyslovený pocit „otcovského“ pochopení a sounáležitosti zůstává pouze v myšlenkové rovině.

Pojmeme-li genderovou identitu širěji, můžeme v pramenech analyzovat také identitu syna a rodičů. Častým typem genderové identity na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války je identita syna. Názorným příkladem jsou dopisy Jana Šmatlána³⁸⁵, které vyšly v edici Marie Krulichové a Milana Jankoviče již v roce 1986. Jan Šmatlán³⁸⁶ v každém dopise velmi vroucně zdraví své rodiče, nechává pozdravovat přátele, sousedy i známé z vesnice, děkuje za všechny dopisy a balíčky a prosí, aby mu rodiče zase co nejdříve napsali. V dopisech popisuje své každodenní zážitky, nejčastěji se věnuje stravě a odběru potravin z vojenských kuchyní. Jak trefně poznamenávají editoři v předmluvě³⁸⁷, jakožto mladík pocházející z prostých, vesnických poměrů je doslova fascinován všemi součástmi vojenské výstroje a dalšími drobnostmi, které fasuje.

Všechny jeho dopisy jsou strukturovány v podstatě shodně: obsahují značně formalizované fráze, kterými rodiče zdraví a loučí se s nimi. Přes značnou míru formalismu v osloveních je ovšem z dopisů znát obrovská dávka upřímnosti a opravdovosti, s jakou rodičům píše. S trochou nadsázky by se dalo říci, že dopisy vypadají spíše jako pozdravy z letního tábora, než jako zprávy z bojiště, včetně toho, že čas od času rodiče žádá, aby mu poslali něco na přilepšení. Za každý balíček pak vděčně děkuje. „23. dubna 1915. Drazí rodiče! Přijměte ode mne všickni srdečný pozdrav a milou vzpomínku na Vás. Včera jsem od Vás obdržel balíček, kávu, cukr a nůž, vše v pořádku, a ještě lístek. Přijměte za balíček můj nejsrdečnější dík. Prosím Vás, pošlete mi kus Vašeho domácího chleba, bude-li Vám možno, jestli jej máte. Jestli nemůžete, tak jej neposílejte. Pamatujte na mě zase brzo se psaním. Buďte hodně zdraví. Sbohem.

³⁸⁵ Krulichová, Marie; Jankovič, Milan: Zapomenuté hlasy. Hradec Králové 1986.

³⁸⁶ Více viz Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009.

³⁸⁷ Krulichová, Marie; Jankovič, Milan: Zapomenuté hlasy. S. 8.

*Ještě jednou Vás pozdravuje Váš Jan.*³⁸⁸ Jeho genderová identita, jak je reprezentována v dopisech, které posílal domů rodičům, je v naprostém kontrastu s identitou profesionálního válečníka, který na frontě chrání svou rodinu doma, jak byla popsána v Reimannově článku, uvedeném na úvod tohoto pojednání.

Obdobným způsobem se můžeme ve stručnosti analyzovat, jakým způsobem jsou na stránkách ego-dokumentů konstruovány genderové identity rodinných příslušníků doma. Jinými slovy, jedná se o to, jakým způsobem jsou tyto identity textualizovány, jak autoři textů tyto identity, nejspíše nevědomě, sami zapsali. Rodinní příslušníci jsou téměř bezvýhradně spojováni s domovem, jak jsme ostatně viděli v odstavci věnovaném rodinné identitě. Velice zajímavý je z tohoto pohledu úvodní odstavec textu Václava Pinkase.³⁸⁹ Jedná se o velmi stylizovaný úvod jeho deníku, zcela jistě dopsaný později, než vznikl samotný text deníku. Jedná se o jakési „věnování“ nebo spíše „oslovení“ rodičům, přičemž se pisatel obrací na každého z nich zvlášť. Můžeme se tím pádem pokusit analyzovat, jakým způsobem a pomocí jakých frází a jakých témat je genderová identita otce a matky v textu konstruována.

„Když jste mně můj drahý tatínku poprvé vyvedl do borovin na jižní svah loděnického vrchu Koha [špatně čitelné, pozn. autora], netušil a ani ještě vědět nemohl, že si Váš syn také oblíbí a zamiluje zalesněné vrchy a stráně. Toho nedělního odpoledne v letním čase bylo s Vámi několik Vašich kamarádů, chytili jste hada – zmiji a mně tato příhoda utkvěla a přímo se vryla v paměť. Na zpáteční cestě k domovu jsme uviděli na temeni pasoucí se stádo oveček a Vy jste se společně s jeho pastýřem Fürstem dali do hovoru. Ve svém útlém a dětském věku, neznal jsem cestu v tato místa, až později za školáckých let. Chodíval jsem v tom dětství nejradši do otevřené přírody a dodnes jdu kroky Vašimi. Je mi tak časem za pěkné pohody pod širým nebem nejvolněji, a já dnes si rád na ty doby vzpomínám.

A Vy, maminko zlatá, když jsem se za sobotních večerů, nebo za nedělních dopolední vysvlékl, abych se koupával, Vy jste mi říkala: „Hochu já se pro Tebe něčeho lekám. Ty budeš vojákem, budeš sloužit daleko, až v Polsku, přijdeš do Tarnopolu!“ Já pak později o Vašich slovech přemýšlel, jak předtucha Vaše se vyplnila, a jak já jsem tenkrát Vaše slova nepochopil, co mně vojenská služba přinese. Došlo na slova Vaše a

³⁸⁸ Tamtéž. S. 29.

³⁸⁹ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

srdce matčino, že opravdu mělo proč se obávat a strachovati. Bezmála šest roků, co jsem nosil na sobě vojenský šat.

*Syn Václav.*³⁹⁰

Genderová identita otce a matky je konstruována, ať již vědomě, či nevědomě, odlišným způsobem. K otci se obrací v souvislosti s výletem ven, mimo dům, kdy jej otec poprvé vzal s sebou ven do přírody. Objevuje se zde jakýsi zárodek motivu iniciace, když jej otec poprvé vyvedl ven a představil mu okolní přírodu rodného kraje. Naučil ho lásce k rodnému kraji a k přírodě obecně (zajímavé je, že se nezmiňuje o vlasti, ale vždy o rodném kraji a přírodě v okolí rodného domu). V textu je silně akcentován motiv učení a předávání živostí moudrosti, neboť vztah k okolní krajině pisatel podle svých slov bezvýhradně přijal. Objevuje se zde dokonce jakési dobrodružství – ulovení zmije. Vyvedení z rodného domu a uvedení do okolního světa není myšleno jen fyzicky, ven do přírody, ale také sociálně, kdy jej otec uvedl do kolektivu svých přátel. Identita otce je v textu konstruována jakožto autorita, kterou pisatel v dětství bezvýhradně přijímal, uznával a obdivoval, když ho otec vzal ven mimo dům. Naproti tomu genderová identita matky je spojena s domovem, s péčí a starostlivostí. K matce se obrací slovy, že se vyplnila její zlá předtucha, že se stane vojákem a bude sloužit daleko od domova. Nelze se samozřejmě domnívat, že by pisatelova matka dokázala vytušit blížící se světovou válku, a ani není potřeba tímto směrem uvažovat. Podstatnější je, že prostřednictvím tohoto motivu pisatel konstruuje genderovou identitu své matky jako starostlivou, pečující, obávající se o synovo bezpečí. Zatímco v souvislosti s otcem autor užívá motivy představování nového a neznámého, dobrodružství mimo domov, v souvislosti s matkou se objevuje motiv strachujícího se srdce matky, motiv péče a starostí, že osud zavede syna do daleka. V jistém smyslu by se dalo říci, že v motivu otce je v deníku textualizován směr „ven“, mimo dům, v motivu matky je to směr „domů“, k péči starostlivé matky.

Podobné poznámky vidíme v deníku Václava Čadského: *„Psali mě z domova vrať se vrať. O mamičko drahá, kdybyste věděla jak jsem se namáhal a dřel bych se ubránil, jak jsem od stálého zakopávání až unavou klesal leč myslenka na Vás ta mě vždy sílila. Nedá se vypsati to co jsem přežil a co na mně ještě čeká?“*³⁹¹ Na jiném místě

³⁹⁰ Tamtéž. List 1.

³⁹¹ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha. List 25.

si Čadský zapsal: „*Byl jsem bolestně pohnut, neb jsem si vzpomněl na svojí drahou mamičku. Já jsem přesvědčen, že na nás vzpomíná a říká, ó kéž bych tam mohla Vaškovi něco poslati. Dal bych za to nevím ani co, jen kdybych dostal aspoň té nejmenší zprávy z domova.*“³⁹² V obou případech je textová reprezentace matky silně spojená s domovem. Pisatel začíná, že dostal dopis z domova, a symbolicky oslovuje matku. Matka je vždy spojena s domovem ve smyslu péče a starostlivosti a pisatel sám si představuje, jak matka doma vzpomíná a stará se, aby mu mohla něco poslat. Zajímavá je prvně citovaná ukázka, ve které se pisatel k matce symbolicky obrací, že vzpomínka na ni ho vždy posilovala, vždy se snažil splnit její prosby, aby na sebe dával pozor a v pořádku se vrátil domů.

Obecně lze říci, že rodiče jsou v podobných textech vždy velmi silně spojováni s domovem, s rodným krajem nebo rodným domem. Představují pro pisatele rodinné zázemí a jakousi duševní jistotu a podporu, ke které se ve svých textech na dálku obrací, a to buď obrazně v textech deníků, nebo skutečně v dopisech a lístkách polní pošty. Rodiče mohou představovat i podporu materiální, když si jim autoři našich textů píšou o balíčky s něčím na přilepšenou. Rodiče zkrátka představují jistotu a podporu doma pro své syny, odvedené na frontu daleko od domova.

V textech ego-dokumentů našich vojáků se objevují ještě další rodinní příslušníci. V deníku B. Boučka se velmi často objevuje jeho těhotná manželka a později i novorozená dcera, jak jsme viděli výše v této kapitole. Bouček v textu konstruuje jejich genderové identity jako zranitelné, bezbranné, potřebující chránit, ovšem ne ve vojenském smyslu, kdy vojáci na frontě „chrání“ své rodiny doma, ale ve smyslu lidském, kdy si jako manžel a otec přál být s nimi. Soudě podle textu jeho deníku, odloučení od svých nejbližších ve chvíli, kdy ho nejvíce potřebovali, nesl velice těžce.

4.2. Maskulinita

Přehled převážně zahraničních genderově zaměřených výzkumů maskulinity v kontextu válek 20. století přináší článek Rudolfa Kučery *Muži ve válce, válka*

³⁹² Tamtéž. List 32.

v mužích.³⁹³ Kučera připomíná klasickou definici od Joan W. Scottové: „gender je konstitutivním elementem sociálních vztahů, založeným na vnímaných rozdílech mezi pohlavími, a zároveň primárním způsobem vyjádření mocenských vztahů.“³⁹⁴ Základními kategoriemi genderové analýzy jsou maskulinita a feminita. Historiografie studující maskulinitu v kontextu první světové války zkoumá, jakým způsobem válečná situace, zasahující do všech aspektů života zúčastněných, vyvolávala nové definice normativně chápané maskulinity a feminity. Kučera jako příklad uvádí zajímavou metaforu „národního těla“, kdy je národ symbolicky chápán jako živoucí tělo a společnost je rozdělena na muže, kteří mají za úkol národní tělo chránit proti vnějšímu nepříteli, a ženy, které pečují o jeho vnitřní zdraví.³⁹⁵ Autor dále shrnuje, že válečná zkušenost na frontě, prožitek masového zabíjení, poznání vlastní zranitelnosti a bezmoci jednotlivce ovlivnila i maskulinní sebeidentifikaci mužů. „Prvotní nadšení a oslavu maskulinního heroismu, spočívajícího na obraně vlasti, domova a rodiny, rychle vystřídala zkušenost bezuzdného frontového zabíjení, které mělo za následek v mnoha případech krizi dosavadní sebeidentifikace.“³⁹⁶ S psychickými poruchami válečných veteránů se dobová psychiatrie i celá společnost vypořádávala jen pozvolna, neboť nezapadaly do tehdejšího obrazu maskulinity. Frontový zážitek první světové války zasáhl nejen těla a psychiku zúčastněných vojáků, ale významným způsobem ovlivnil i změnu „genderového řádu“ a stal se jedním z podstatných faktorů vývoje evropské meziválečné společnosti.³⁹⁷ Autor dále shrnuje, jaký dopad měl prožitek války v některých evropských zemích. V Německu se prosadil kult násilí, kdy váleční veteráni vstupovali do paramilitaristických spolků a podíleli se na vlně teroru. Jejich představa správného mužství zahrnovala citový chlad k ženám, chápaným jen jako nástroj reprodukce, a kladný postoj k mužskému kamarádství a solidaritě, který se projevoval zejména v kolektivně prožívaném násilí. Ideálem se stal muž jako válkou zocelený jedinec, pro něhož je legitimní v určitých chvílích užívat fyzické násilí v soukromém i veřejném životě. Ve Francii vedla krize genderových rolí k liberalizaci společnosti. Vedle modelu ženy jako matky a hospodyně se prosadil model moderní, ekonomicky svobodné ženy, což vedlo i k přeformulování modelu muže, který již nemusel být

³⁹³ Kučera, Rudolf: Muži ve válce, válka v mužích. Maskulinita a světové války 20. století v současné kulturní historiografii. Soudobé dějiny XVIII/4 (2011). S. 549–562.

³⁹⁴ Tamtéž. S. 549.

³⁹⁵ Tamtéž. S. 551.

³⁹⁶ Tamtéž. S. 552.

³⁹⁷ Tamtéž. S. 552–553.

hlavním zdrojem ekonomického příjmu a nositelem autority. Naproti tomu ve Velké Británii došlo podle Kučery k vývoji zcela opačnému. Válečná léta, kdy ženy převzaly některé mužské společenské role, byla chápána jako doba chaosu, který je třeba překonat návratem do předválečného stavu. Důsledkem bylo utužení konzervativního genderového a společenského řádu. Zajímavým způsobem autor popisuje poválečný společenský vývoj střední a východní Evropy. „*Symbolika mužského těla, ať už hrdinského či nevratně poznamenaného válečnými zraněními, se v řadě případů stala jedním z konstitutivních momentů poválečného řádu. Genderové zabarvení válečného heroismu a národní oběti, které byly v meziválečné Evropě vyhrazeny zpravidla pouze mužům, přispívalo k sedimentování maskulinity se silnou příměsí národního hrdiny skládajícího obět na oltář příslušného národa či státu. [...] Smrt ve válce byla vyhrazena pouze vybraným mužským hrdinům, jejichž strádání a obět byly právě zejména v nových státech střední a východní Evropy kódovány jako konstitutivní pro samotnou státní existenci.*“³⁹⁸

Maskulinita je podstatnou složkou vojenské identity. Jiří Hutečka³⁹⁹ doslova uvádí, že maskulinita je nejen sociálním a kulturním konstruktem (jak bude vysvětleno dále v tomto textu), ale také subjektivní identitou, kterou muži (vojáci) prožívají velmi hluboce.⁴⁰⁰ Maskulinitou se v tomto textu rozumí soubor vlastností, charakteristik, rysů chování a rolí, které jsou obecně považovány za mužské, přičemž nás zajímá, jakým způsobem je maskulinita konstruována na stránkách ego-dokumentů českých účastníků první světové války. V oblasti poststrukturalistické sémantické analýzy a dekonstruktivistických přístupů obecně není maskulinita tvořena esencionalisticky, ale jedná se o situačně a diskursivně variabilní kulturní konstrukt. Kateřina Zábrodská připomíná, že „*konstrukce maskulinní identity jsou produktem diskursů a praktik, s nimiž se mluvčí dočasně identifikují, nikoliv individuálním atributem jednotlivých mužů.*“⁴⁰¹ Podle Zábrodské takto konstruovaná maskulinita nemá implikovat esencionalistický pohled a neznamena, že by konkrétní aktéři byli nositeli konkrétních

³⁹⁸ Tamtéž. S. 555, více 552–555.

³⁹⁹ Hutečka, Jiří: Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy. Praha 2012. S. 36–46.

⁴⁰⁰ Tamtéž. S. 44.

⁴⁰¹ Zábrodská, Kateřina: Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita. Praha 2009. S. 62–63.

maskulinit, ale jednotliví aktéři se mohou profilovat v různých kontextech různě.⁴⁰² V našem případě je oním specifickým kontextem první světová válka (v mnoha různých konkrétních situacích, ve kterých se pisatelé pohybovali) a zajímá nás, jakým způsobem jsou tyto maskulinity konstruovány na stránkách ego-dokumentů českých vojáků.

Maskulinita, jak je sledována v této práci, může být na stránkách deníků vojáků konstruována nejčastěji jako projev jakéhosi vojenského nadšení, projev odvahy, hrdinství a „mužnosti“, nebo naopak projev strachu, zbabělosti, „nemužnosti“, „zženštilosti“ a podobně.

4.3. Strach a odvaha v odborné literatuře

V následujícím textu se pokusím pojednat o otázkách strachu a odvahy, nejprve obecně na základě odborné literatury, poté o jejich reprezentaci na stránkách ego-dokumentů českých účastníků první světové války. Část tohoto textu, pojednávající o strachu, vyšla v upravené podobě jako článek *Strach ve válce*⁴⁰³ v kolektivní monografii *Člověk a strach. Strach v antropologických perspektivách*. Z odborné literatury je neocenitelnou pomůckou zejména vynikající práce Richarda Holmese *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*.⁴⁰⁴ Holmes uvádí, že strach je součástí širšího pojmu, který nazývá *bojový stres*, kam patří pocity konfliktu, obav, frustrace, strachu nebo zloby. Proto na těchto řádcích můžeme hovořit o strachu v obou významech, tedy v užším významu strachu jako takového i v širším významu strachu jako součásti bojového stresu.

Podle Holmese je možné otázku strachu rozdělit do dvou kategorií: tou první je strach z projevení strachu, ze selhání, kdy se vojáci obávají projevu vlastní slabosti více, než případných zranění, tou druhou je pak strach právě ze zranění, ze smrti, z maximálně stresových situací bitevního pole. První jmenovaná kategorie, strach z projevení strachu či ze zbabělosti, se vyskytuje zejména u nováčků, kteří se nechtějí před ostatními členy jednotky projevit jako zbabělci, nebo u důstojníků, kteří se obávají,

⁴⁰² Viz tamtéž. S. 62.

⁴⁰³ Bubeník, Daniel: Strach ve válce. Reprezentace strachu a odvahy na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války. In: Hanovská, Lenka; Hroníková, Linda a kol. (eds.): Člověk a strach. Strach v antropologických perspektivách. Praha 2013. S. 59–68.

⁴⁰⁴ Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011.

že projevením strachu by ztratili respekt svých podřízených. Hluboce zakořeněná kulturní identita muže-válečníka se v armádě ještě více posiluje, pěstuje se kult mužnosti, základní výcvik pak představuje jakýsi maskulinní iniciační rituál. Bitva je považována za vrcholný test mužnosti. Tito vojáci pak mohou pociťovat spíš obavu, jak v této zkoušce uspějí, než strach z bitvy samotné. Kult mužnosti se projevuje odporem ke zženštilosti, příkladem může být užití feminizovaných urážek, a odmítáním zbabělosti, přičemž za nemужné a zbabělé se může považovat i obrana nebo ústup. Zdůrazňuje se maskulinní čest, statečnost a hrdinství: raději padnout jako statečný muž, než uprchnout jako zrádce.⁴⁰⁵ Paul Veyne uvádí zajímavý poznatek, že aktéři první světové války ve vzpomínkách velmi často hovoří o útoku na bodáky, protože je velkým symbolem vojenské statečnosti, přestože ve skutečnosti k němu docházelo poměrně zřídka.⁴⁰⁶ Podobné poznatky přináší také kniha Garyho Sheffielda *Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války*⁴⁰⁷, podle které bodák vždy tvořil nezbytnou součást výstroje a útok na bodáky býval vždy zahrnut do vojenského výcviku. Útok na bodáky měl tvořit podstatnou, ne-li rozhodující složku úspěšného útoku pěchoty, přestože v reálném boji k němu došlo poměrně zřídka, a to na obou stranách fronty. Sheffield například uvádí, že bodákem byly způsobeny pouhé 3 promile ztrát britské pěchoty.⁴⁰⁸ V této souvislosti je pak zajímavá skutečnost, na kterou upozorňuje Richard Vinen, že způsob boje v první světové válce, tedy poziční boj spojený se zákopy, ostnatým drátem, ničivou palbou kulometů a celé dny trvajícím dělostřeleckým ostřelováním, hrdinství dávané okazale na odiv příliš neumožňoval. Místo ostentativních projevů hrdinství a statečnosti se vojáci krčili ve špinavých, zablácených zákopech, z fronty se nevraceli hrdinové, ale trosky, invalidé, lidé s podlomeným zdravím, zesláblí a duševně narušení.⁴⁰⁹

Druhá kategorie, tedy strach ze skutečných zranění, se více projevuje u vojáků, kteří v boji už nějaký čas strávili.⁴¹⁰ Zejména pohled na mrtvé a raněné jim může pomoci utvořit si konkrétnější představu o tom, jakému nebezpečí jsou vystaveni a co jim potenciálně hrozí. Největší strach vzbuzují zranění břicha, obličejů a genitálií; zejména poškození genitálií a tím ztráta mužnosti je podle Holmese jednou z největších

⁴⁰⁵ Tamtéž. S. 87–88.

⁴⁰⁶ Veyne, Paul: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec 2010. S. 159.

⁴⁰⁷ Sheffield, Gary (edd.): *Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války*. Brno 2009.

⁴⁰⁸ Tamtéž. S. 57, 223.

⁴⁰⁹ Vinen, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha 2007.

⁴¹⁰ Holmes, Richard: *Obrazy*. S. 162.

nočních můr bojujících vojáků.⁴¹¹ Bojová zkušenost tak vede k posunu obav vojáků od strachu z projevení slabosti a zbabělosti k obavám ze zranění a trvalého zmrzačení nebo smrti. Jiří Hutečka⁴¹² dodává, že čím delší zkušenosti s bojem vojáci mají, tím větší důraz kladou na schopnost přežít, namísto projevování okázalé statečnosti a hrdinství.⁴¹³

Největší obavy pochopitelně způsobovaly zranění nebo smrt, ale objevoval se i strach mnohem méně racionální. Holmes uvádí jako příklad britského vojáka z první světové války, který vzpomínal: „*Nikdy, ani tenkrát, ani potom, jsem si nemyslel, že bych [při dělostřeleckém bombardování] mohl být zabit, ale děsil jsem se, že budu zaživa pohřben ve zhrouceném zákopu*“, jiný dodává: „*Noční můry jsou tu velice časté a zajímavé je, že každý má ten samý sen, jak se na něj hroučí kryt a on je pohřben zaživa. Někdy je ten sen tak živý, že se muži probouzejí s horečnatým křikem plným úzkosti.*“⁴¹⁴ Jindy strach způsobovaly například krysy nebo choroby. Obavy působí také účinky protivníkových zbraní. Pořadí, která zbraň je považována za nejděsivější nebo nejnebezpečnější, se v jednotlivých konfliktech liší, přičemž nejděsivější nemusí nutně znamenat nejefektivnější. Strach, jaký konkrétní druh zbraně vzbuzuje, souvisí se schopností se proti němu aktivně bránit. Velkou obavu vždy způsobují miny a nástražné systémy, protože jsou neosobní a mohou udeřit zcela bez varování. Podobně je na tom dělostřelecká palba, která je jednou z „nejúčinnějších“ zbraní ve válkách 20. století. Při střelbě z pušek mají vojáci pocit, že bojují s konkrétním protivníkem v souboji o přežití, kdežto dělostřelecká palba je neosobní, vedená na velké vzdálenosti a znemožňuje aktivní boj s protivníkem, který je vzdálený několik kilometrů. Na další podstatnou vlastnost dělostřelecké palby upozorňuje William Ian Miller⁴¹⁵ v knize *The Mystery of Courage*. Tou je paralyzující efekt ohlušujícího zvuku palby těžkých děl na nervový systém. Vojáci se v průběhu dělostřeleckého bombardování krčí u stěn zákopů, paralyzováni hlukem výbuchů dělostřeleckých granátů, neschopní se vůbec pohnout.⁴¹⁶ Stejně tak letecké útoky mohou nahlodat psychiku protivníka, přestože nemusí být vždy efektivní. Velký strach způsobují chemické zbraně. V průběhu první světové války

⁴¹¹ Tamtéž. S. 162.

⁴¹² Hutečka, Jiří: Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy. Praha 2012. S. 36–46.

⁴¹³ Tamtéž. S. 45.

⁴¹⁴ Holmes, Richard: Obrazy. Obojí s. 184.

⁴¹⁵ Miller, W. I.: *The Mystery of Courage*, Cambridge 2000.

⁴¹⁶ Tamtéž. S. 54.

plynové útoky vyvolávaly kolektivní paniku, „plynovou hysterii“, která naprosto neodpovídala jejich skutečným účinkům. Holmes cituje Lorda Morana (*The Anatomy of Courage*), který uvádí plyn jako jednu z hlavních příčin psychiatrických ztrát v první světové válce, kdy většina postižených byla spíše vyděšená, než fyzicky zraněná.⁴¹⁷

Nějakou formu strachu zažívá před bitvou a v jejím průběhu velká většina vojáků, rozdíly jsou ve fyzických projevech, povaze, intenzitě i ve způsobu jeho zvládnutí. Do prožívání strachu lze zahrnout cokoli od mírných obav až po ochromující děs. Mezi fyzické symptomy patří nejčastěji zrychlený tep, nekontrolovatelný třes, pocit slabosti, ztuhlost, ztráta kontroly nad močovým měchýřem a zažívacími procesy nebo zvracení.⁴¹⁸ Jak již bylo řečeno, nováčci se často obávají vlastního zneuctění, spíše než zranění či smrti, poddůstojníci a důstojníci by zase projevem strachu a slabosti ztratili svou prestiž a respekt podřízených, proto se snaží projevy strachu co nejlépe maskovat. Potlačení symptomů strachu má řadu důsledků: těmi mohou být vyšší bojová efektivita, vzájemná stimulace odvahy, ale také vnitřní konflikt, který může vést až k psychickým poruchám. V průběhu válek proto dochází k poznání, že s lidskou psychikou vystavenou bojovému stresu je třeba pracovat, není možné tyto lidi jednoduše zavrhnout jako zbabělce. Jednotky, které projdou kromě bojové i psychologickou přípravou, pak vykazují vyšší bojovou efektivitu.⁴¹⁹

Holmes pokračuje, že jak strach, tak schopnost se s ním vypořádat, se v průběhu bojového nasazení vyvíjejí. Představuje teorii o tzv. *studnici odvahy*, podle které se odvaha a schopnost snášet bojový stres postupně vyčerpává. Po období maximální bojové efektivity následuje období přehnané sebedůvěry, pak následuje postupný úpadek, po kterém se dostavuje úplné bojové vyčerpání. Doba, po které přichází bojové vyčerpání, závisí na řadě faktorů, zejména na intenzitě boje samotného, kdy intenzivní dělostřelecké bombardování může „vypustit“ studnici odvahy mnohem dříve, než polní tažení, provázené krátkými a méně četnými bitvami.⁴²⁰ Dalšími faktory mohou být například klima, terén nebo četnost střídání jednotek na frontě. Lidé vystavení přílišnému bojovému stresu, aniž by měli možnost zotavení v zázemí, upadají do stále hlubší beznaděje, jsou deprimováni ztrátami z řad svých kamarádů, mají pocit, že jejich šance na přežití se neustále snižují, projevuje se u nich hluboká úzkost, nervozita,

⁴¹⁷ Holmes, Richard: *Obrazy*. S. 184–188.

⁴¹⁸ Tamtéž. S. 181–182.

⁴¹⁹ Tamtéž. S. 184.

⁴²⁰ Tamtéž. S. 189–191.

nespavost nebo naopak únava a vyčerpání, mlčení nebo pláč, až se dostaví úplná apatie a stanou se z nich fyzické i psychické trosky. Od poddůstojníků nebo důstojníků, kteří se účastní bojových akcí, se statečnost a odvaha očekává i nadále, přestože jejich schopnost snášet stres se nezadržitelně vyčerpává a oni sami cítí, že jsou za zenitem. Situace se pro ně stává nezvladatelnou a může vyústit až v psychickou poruchu, která je nakonec přinutí opustit boj, nebo naopak mohou úmyslně vyhledat smrt na bojišti, aby došli čestného vysvobození z bezvýhodné situace.⁴²¹ Každý člověk má svůj bod zlomu, kdy nahromaděné bojové vypětí „zlomí“ i ty nejodhodlanější jedince, ale většina vojáků není vystavena takovému tlaku, aby se do této situace dostala. Každý voják se snaží se stresem zápasit celou řadou způsobů. K nejvýraznějším reakcím patří jakákoliv přímá akce, která promění vztah jedince ke zdroji stresu. První a nejlogičtější způsob, jak uniknout stresu, je ústup nebo útěk z bojiště, přestože všechny armády světa pochopitelně tvrdí, že jejich vojáci neutíkají. Další cestou, jak uniknout pomocí aktivity, je naopak agrese, tedy snaha uniknout ohrožení tím, že zničíme jeho zdroj. Pro lidskou psychiku je naprosto nesnesitelné být trvale ohrožen a nemít možnost s tím cokoliv udělat, zejména je velice stresující stát v palbě seřazený v linii a čekat. Zde pak přichází tzv. „*útěk vpřed*“, kdy se vojáci vrhnou na nepřítele, aby unikli z krajně stresující situace. Naprosto nesnesitelné bylo celé hodiny a dny trvající dělostřelecké bombardování zákopů, protože znemožňovalo jak útok, tak útěk; právě nečinnost způsobovala největší šrámy na psychice vojáků v zákopech. Další kategorie zvládání stresu jsou takové, které nemají žádný praktický účinek na zdroj stresu, ale vojáci se po nic cítí lépe. Těmi může být prosté popření nebezpečí, například víra, že právě oni budou mít štěstí a nic zlého se jim nestane. Tato víra však může být velmi snadno zlomena smrtí blízkých přátel ze stejné jednotky. Dalším prostředkem může být tvrdá práce, kdy jsou vojáci i velící důstojníci příliš zaměstnáni, než aby si připouštěli reálné nebezpečí (příklad uvidíme níže v deníku Františka Kubíka). Zajímavým prostředkem jsou různé rituály a pověry, které vojáci dodržují, aby si zachovali přízeň štěstěny, nebo různé talismany a magické předměty, které u sebe nosí. Každá kapsa pak může být malým relikviářem, obsahujícím různé mince pro štěstí, knoflíky, usušené květy, obrázky, prázdné nábojnice a podobně. Ztráta takového předmětu přináší předtuchu blízké smrti, která pak, jak Holmes soudí, může vinou rozrušení a nepozornosti skutečně přijít. Jiným způsobem může být fatalismus a rezignace, kdy voják nabude

⁴²¹ Tamtéž. S. 192–193.

přesvědčení, že v prostředí plném náhodné smrti nemůže pro svoji ochranu vykonat nic užitečného: „*jestli nějaký granát nebo kulka nese moje jméno, tak si mě najde, ať se jí snažím vyhnout sebevíc.*“⁴²² U některých vojáků se prohlubuje jejich spiritualita, jiným naopak pomáhá cynismus a černý humor. Nástrojem k potlačení stresu může být i užívání alkoholu a drog. Užívání alkoholu bylo ve všech válkách velmi běžné a do určité míry i oficiálně tolerované, když se rozdávaly oficiální přiděly.⁴²³ V případě, že bojový stres dále trvá, může utlumit i účinnost výše popsaných procesů, pak se dostaví zhroucení. Holmes upozorňuje, že se jedná o nemoc, která vyžaduje léčbu, a jejíž symptomy jsou proměnlivé, od dočasných a lehkých příznaků, až po chronické a zcela zneschopňující. Také nesouhlasí s tvrzením, že psychiatrické oběti bojů jsou až vynálezem 20. století: popisy chování vojáků, trpících bojovým šokem, se objevují i ve starších konfliktech. To, že před nástupem 20. století byly tyto případy vzácnější, je dáno především tím, že boje a dělostřelecká palba nedosahovaly takové intenzity, a klíčové také je, že se vojenská psychiatrie plně rozvinula až v průběhu první světové války, psychiatrické oběti předchozích konfliktů mohly být ponechány bez povšimnutí, bez diagnózy a bez léčby.⁴²⁴

Podobným způsobem se podíváme na otázku odvahy a statečnosti. Holmes uvádí, že statečnost a odvaha stojí v samém centru maskulinní identity vojáka.⁴²⁵ Existuje mnoho různých motivů, které vedou vojáky ke statečnosti, jako například ideologie, víra, disciplína nebo strach z nadřízených a z trestů, kvalita a způsob velení a mnoho dalších, ale těmi nejpodstatnějšími jsou podle Holmese takové, které vycházejí z vazeb v malých vojenských jednotkách. Již sama příslušnost k určité jednotce může posilovat bojového ducha jednotky, neboli její *esprit de corps*. Přestože kolektivní identita vojenských jednotek se nejvíce projevuje na úrovni pluku, kde je posilována specifickým označením, uniformami a insigniemi, kořeny osobní statečnosti každého vojáka leží v menších jednotkách, v primárních skupinách, jejichž příslušníci jsou v pravidelném dlouhodobém kontaktu.⁴²⁶ Příslušníci malých, několikačlenných jednotek jsou k sobě poutáni vazbami vzájemného *kamarádství*, které je podle Holmese nejsilnějším motivem osobní statečnosti vojáků. Silným poutem soudržnosti se vyznačují zejména týmové obsluhy zbraně, jako např. obsluha kulometu, děla nebo posádka

⁴²² Holmes, Richard: *Obrazy*. S. 210.

⁴²³ Tamtéž. S. 196–222.

⁴²⁴ Tamtéž. S. 222–223.

⁴²⁵ Tamtéž. S. 265.

⁴²⁶ Tamtéž. S. 255 – 256.

letadla, což může být ještě umocněno tendencí vojáků identifikovat se se svou zbraní. Zbraně dostávají kolektivně sdílené přezdívky; každá konkrétní zbraň obvykle dostane od své obsluhy ještě své vlastní, jedinečné jméno (Holmes například uvádí, že jedna britská jednotka v 70. letech pojmenovala své protitankové zbraně *Glamdring*, *Sting*, *Orcrist*, *Herugrim*, *Anglachel* a *Andúril* podle jmen mečů v Tolkienově *Pánu prstenu*⁴²⁷).

V malých jednotkách tedy vznikají intenzivní vazby, které mají obrovský vliv na motivaci a osobní statečnost jednotlivých členů. Kamarádství, které příslušníky takové jednotky poutá, je silnější, než strach ze smrti. Holmes cituje práci Glenna Graye, podle kterého *„Bezpočet vojáků zemřelo, více či méně dobrovolně, nikoliv za vlast, čest, víru nebo nějaké jiné abstraktní dobro, ale proto, že si uvědomovali, že opuštěním pozice a záchranou svého života by vystavovali většímu nebezpečí své kamarády. Tento druh skupinové loajality tvoří esenci bojové morálky.“*⁴²⁸ S tímto názorem se zcela shoduje tvrzení českého historika vojenství Josefa Fučíka, podle kterého by žádný voják neopustil svou pozici (v případě českých vojáků první světové války např. tolik zmiňovaným přeběhnutím do zajetí) právě z toho důvodu, že svým jednáním by ohrozil životy svých přátel.⁴²⁹ Dodejme, že k dezercím a jiným excesům docházelo vždy a ve všech armádách, avšak jedná se většinou o jednotlivé incidenty, které málokdy nabývají masového měřítka, a které vždy stojí v přímém protikladu k profesionální cti vojáka. Nelze také v žádném případě tvrdit, že se všichni odvedení branci, případně vyčerpaní a demoralizovaní vojáci musejí identifikovat s takto definovaným ideálem válečníka, ale lze předpokládat skutečně silné působení těchto faktorů na lidskou psychiku. Holmes pokračuje, že připravenost vojáků obětovat život pro své kamarády lze demonstrovat nekonečným množstvím příkladů; jako jeden za všechny uvádí výpověď vojáka, příslušníka námořní pěchoty, bojujícího na Okinawě, který byl s lehkým zraněním odeslán do nemocnice, odkud však uprchl a vrátil se ke svým kamarádům k jednotce: *„Byl to akt lásky. Ti muži v přední linii byli moje rodina, můj domov. Byli mi bližší, než dokážu vyjádřit, bližší než mí přátelé kdy byli nebo budou. Nikdy mě v ničem nenechali, a já bych je taky nikdy v ničem nenechal... Ted' už vím, že muži nebojují za vlajku nebo vlast, za námořní pěchotu, pro slávu nebo něco podobně abstraktního. Bojují jeden za*

⁴²⁷ Tamtéž. S. 259.

⁴²⁸ Tamtéž. S. 261. Viz Gray, J. Glenn: *The Warriors: Reflection on Men in Battle*. London 1970.

⁴²⁹ Fučík, Josef: přednáška *Zasažení válkou. Vymazání z historie (čeští vojáci z fronty 1914-1918)*. 10. 11. 2010. Národní památník na Vítkově. Praha.

druhého. *Kdokoliv, kdo v boji nemá přátele, kteří by pro něj zemřeli nebo pro které by zemřel on, není vůbec mužem. Je ztracený.*⁴³⁰ Pro tohoto vojáka byla loajalita k přátelům natolik důležitá, že nevyužil ani tzv. šťastné zranění, díky kterému mohl uniknout z bojů. Ostatně, reprezentace obrovského významu přátelství můžeme v hojně míře nalézt i v ego-dokumentech českých vojáků první světové války. Identifikace s přáteli z jednotky je jednou z nejsilnějších složek kolektivní identity českých vojáků. V jejich písemnostech můžeme číst veliké množství zápisků, týkajících se přátel z jednotky. Vojáci si zapisovali, s kým sdíleli konkrétní události nebo prožitky, s kým se dělili o zásoby, spolu s kým byli zraněni nebo zajati, ruští legionáři detailně popisovali, s kým sdíleli vagony ve vlacích, které tak tvořily nejen prostředek pohybu po transsibiřské magistrále, ale také jakousi jednotku sociálního členění a skupinové identifikace vojáků.

Důležitým motivem odvahy a statečnosti je vojákova osobní čest. Holmes uvádí, že vojenská čest je vázána jednak na vojákovu profesionální povinnost, jednak představuje obraz jakési *maskulinní cti*, která vede muže do války a je jim povzbuzením před bitvou.⁴³¹ Také motiv cti přitom vychází zejména ze sociálních vztahů v rámci vojenských jednotek: *„Pocit povinnosti vůči kamarádům a touha získat a udržet si jejich respekt tvoří samotné jádro vojákovy cti.”*⁴³² Efektivita principu vojenské cti spočívá v tom, že sociální důsledky, spojené se ztrátou cti, mohou být mnohem horší, než fyzické důsledky bitvy. Jinými slovy, bitva může přivodit bolest, zranění, zmrzačení či smrt, avšak veřejná hanba, ponížení a zneuctění, které by přinesl útek z boje, by byly pro vojáka mnohem nepříjemnější. Takové zneuctění by zcela jistě vedlo ke ztrátě respektu kamarádů a snížení statusu v rámci jednotky. Hrozba výsměchu představuje velmi efektivní prostředek proti selhání jedince v boji. Jak Holmes dodává, *„většina mužů si cení osobní cti více, než vlastního života.”*⁴³³ Již v souvislosti se strachem jsme konstatovali, že mnozí vojáci mohou pociťovat větší obavu z projevení strachu, z nedostatku statečnosti, než z bitvy jako takové. Holmes konstatuje, že statečnost stojí v centru maskulinní identity vojáka.⁴³⁴ Statečné a odvážné chování tak může být motivováno snahou prokázat svou vlastní statečnost ve společnosti statečných, snahou posílit svou prestiž a zvýšit svůj status v rámci jednotky. Významnou roli může sehrát

⁴³⁰ Holmes, Richard: *Obrazy války*. S. 261.

⁴³¹ Tamtéž. S. 262.

⁴³² Tamtéž. S. 263.

⁴³³ Tamtéž. S. 262.

⁴³⁴ Tamtéž. S. 265.

také kvalitní velení, neboť velitel, stojící v čele svých mužů, posiluje jejich statečnost a odhodlání jít do boje následovat. Většina vojáků by si podle Holmese přála být nazývána statečnými, avšak dostat ideálu statečnosti může být náročné, protože, jak dodává, „většina mužů nejsou ani zbabělci, ani hrdinové.“⁴³⁵ V jiné práci Holmes⁴³⁶ shrnuje, že „svou roli hraje směsice zevšeobecnovaného vlastenectví, profesionální hrdost, kamarádský respekt a náklonnost, disciplína, statečné a kompetentní velení a prosté imperativy přežití, přestože poměr těchto sil u jednotlivců, národů i konfliktů nevyhnutelně kolísá.“⁴³⁷

Výše uvedená Holmesova zjištění opět můžeme použít jako metodickou pomůcku, jako svým způsobem „ideální typy“, pomocí kterých můžeme analyzovat naše prameny. Na tomto místě si tedy položíme otázku, jak byly otázky strachu a odvahy reprezentovány na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války. Přestože projevy strachu nepatří mezi vojenské ctnosti, dokonce ani u vojáků, kteří se s důvody a průběhem války nijak neztotožňují, pisatelé tu a tam podobné poznámky ve svých textech učinili, a několik zajímavých příkladů zmínek o strachu v ego-dokumentech se na tomto místě pokusíme představit. Jelikož strach považujeme za projev působení bojového stresu, v textech je třeba sledovat také pasáže, jež popisují stresové, nebezpečné situace, a namísto strachu tak v tomto případě můžeme hovořit o stresových faktorech, jejichž působení bylo reprezentováno v pramenech.

4.4. Odvaha v ego-dokumentech

Velmi výrazným specifikem českých ego-dokumentů z první světové války je, že se na jejich stránkách neobjevuje tendence k projevování hrdinství a statečnosti, jak byly popsány výše. Je tomu tak zřejmě proto, že česká společnost nebyla zachváčena válečným nadšením a čeští vojáci proto nesdíleli ideály německých kolegů, že za dva měsíce se vrátí z vítězné války jako hrdinové. Možná také proto, že v české společnosti nepřevládá válečnický étos, specifický způsob smýšlení a s tím spojená specifická

⁴³⁵ Tamtéž. S. 267.

⁴³⁶ Holmes, Richard: Bitva: zkušenost moderního boje. In: Townshend, Charles (edd.): Historie moderní války. Praha 2007. S. 233–253.

⁴³⁷ Tamtéž. S. 252.

válečnická rétorika. Německý spisovatel a účastník první světové války Ernst Jünger píše: „Vydali jsme se na pochod v dešti květů, hledat smrt hrdinů. Válka byla naším snem o velikosti, moci a slávě. Byla to chlapecká práce, souboj na polích plných květin, jež budou brzy zkrápěny krví. Na světě není báječnější smrti... Cokoliv, jen nezůstat doma, cokoliv, jen se přidat k ostatním.“⁴³⁸ Namísto toho Češi svou vojenskou čest spojovali spíše s plněním povinnosti, namísto snů o slávě a krvi, zkrápějící pole květin, hovoří o spořádané mobilizaci a řádném nástupu k bojovým jednotkám. Odvaha a statečnost není konstruována pomocí projevování hrdinství v boji, ale prostřednictvím plnění vojenských povinností. Na stránkách většiny českých ego-dokumentů tak můžeme číst o řádném vykonávání vojenských povinností, o službě a o smyslu pro povinnost; bez velkého patosu a nadšení, ale také bez zjevné snahy se těmito povinnostem vyhýbat. Něco podobného Jüngerovu výroku můžeme vidět pouze v legionářských vzpomínkách, kde je statečnost spojována s osobním obětováním, překonáváním překážek a uvědomělým bojem za národní stát.

4.5. Strach a stresové faktory v ego-dokumentech

A jakým způsobem jsou na stránkách českých ego-dokumentů popisována témata jako strach a stresové faktory? Uveďme si několik příkladů. Strach se v pramenech objevuje zejména jako následek bojové situace.

4.5.1. Strach ze zajetí

V analyzovaných pramenech se opakovaně objevil strach ze zajetí nepřítelem. Příkladem mohou být v první řadě deníky Aloise Eliáše⁴³⁹ a Josefa Jiráska.⁴⁴⁰ Oba autoři otevřeně hovoří o strachu v souvislosti se zajetím. Při ruském útoku byl Eliáš vystaven tak těžké palbě, že se nemohl ze zákopu ani pohnout, až byl postupujícími Rusy zajat. „Rusové jsou blízko. Vyhlédl jsem ze zákopu, ale mohlo mi to býti osudným; kulka létla mi těsně nad rukou, v které držel jsem kus dřeva, kterým jsem chtěl odhrnouti trávu před deckungem, a dřevo vyrazila. Nevidím dál. V tom praskne mi to těsně před očima a

⁴³⁸ Tamtéž. S. 123.

⁴³⁹ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999.

⁴⁴⁰ Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009.

*v okamžiku mám obličej plný hlíny. Nevidím. Hoši křičí, že je ústup. Nechci se ani hnout. Kulky hvízdají hrozně. Na blízku pracuje as ruská strojní puška. Rusové obsazují zákopy a jsem zajat. Oči mi vyslzely a písek s hlínou vyplaval. Rozhlédl jsem se a vidím, že stejný osud zastihl Hrudku, Zelenku, Bayera a ještě několik hochů. Musíme ležet na zemi a kolem nás stojí Rusové. Štěstí, že je tu též důstojník ruský, jinak by nás byli vojáci obrali o vše. Pozoruji teprve, že jsem utržil odřeniny v obličejí od odražených kamínků.*⁴⁴¹ Eliáš byl z nastalé situace velmi rozrušen, a když byl pak odváděn za frontu do zajetí kolem skupiny zraněných ruských vojáků, zaznamenal, že „*někteří klnou nám a zdravou rukou hrozí, jiní jen pohlížejí na nás zrakem plným nenávisti.*“⁴⁴² Z citovaného úryvku je patrné, že útok nepřítele a následné zajetí pro Eliáše představovaly velmi stresovou situaci. Obránce zaskočila silná palba a velmi prudký útok nepřítele. Když se pak obránci dali na ústup, Eliáš, paralyzován strachem, se neodvážil vyběhnout ze zákopu, ostřelovaným ruským kulometem. Zapsal si, že se nechtěl ani hnout, neodvážil se opustit relativní bezpečí zákopu a vyběhnout na otevřené prostranství, kde by byl snadným cílem. O tom, jakým nervovým vypětím Eliáš procházel, může svědčit i poznámka, že teprve poté, co se situace uklidnila, si uvědomil, že byl lehce zraněn v obličejí.

Podobným způsobem zajetí popisuje také Jirásek. Josef Jirásek, který byl zajat ve vojenské nemocnici, kde se zotavoval ze zranění, si dokonce poznamenal: „*Zde měli jsme býti převázáni, a když rozdělení jsme byli do místností, počala již kanonáda na nádraží, které bylo dobře z okna viděti. V malé chvíli bylo nádraží v plamenech a poslední vlak se zraněnými jen stěží ujel. Střepiny granátů dolétaly až na dvůr kasáren a několik nábojů roztrhlo se před oknama, které zranily několik vojáků. Byli jsme v nebezpečí a krčili jsme se na zem ke zdi, neb střepiny dolétaly až na lůžka. Bylo již tma, když střelba ustala a se strachem uložili jsme se ku spánku, neboť na zachránění nebylo ani pomyslení. Ze zajetí měli jsme největší strach, neb kolovaly pověsti, že jsou zajatci mučeni.*“⁴⁴³ Nakonec si ještě poznamenal, že vyšší kozácký důstojník od Červeného kříže, který zajatce sepisoval, na nich pozoroval strach a ujišťoval je, že s nimi bude zacházeno jako s raněnými.⁴⁴⁴ Jirásek velmi otevřeně popisuje, jaký strach jej provázel. Obával se jednak nepřátelské palby, neboť střepiny šrapnelů dopadaly až

⁴⁴¹ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. S. 39.

⁴⁴² Tamtéž. S. 40.

⁴⁴³ Jirásek, Josef: Můj zápisník. S. 41–42.

⁴⁴⁴ Tamtéž, str. 42.

do místností, kde byl spolu s ostatními raněnými ubytován. Strach vzbuzovalo také samotného zajetí, neboť se obával, že se zajatci se nebude zacházet dobře. Podobné obavy jistě mohly být posilovány samotným strachem z neznámého, stejně tak jako válečnou propagandou. Jisté uklidnění, soudě podle jeho poznámek, mu přineslo prohlášení ruského důstojníka, že se zajatými bude zacházeno v první řadě jako s raněnými, ne jako s válečnými zajatci.

Podobný zážitek popisuje i Josef Maxa.⁴⁴⁵ Jeho jednotka, vyčerpaná po těžkých bojích, strádající špatným počasím a nedostatkem zásob a munice, čelila ruskému útoku a velmi prudké palbě z bezprostřední blízkosti. Maxa si zapsal: „*Rusové leželi před námi na pokraji lesa asi na 50 kroků a spustili do nás vražedný oheň z pušek obyč. i strojních. Kdo vyhlédl ze zákopu, byl zabit. Na pravém křídle viděli jsme nastupující masy Rusů v vojích za sebou. Na nás spustili Rusové oheň ze všech stran. Na útěk nebylo ani pomyslení – tak pravil k nám hejtman Wallstein – záhy však i tento byl zastřelen, zasažen jsa kulí nepřátelskou do hlavy. Komandantem setniny stal se oberleut. Ten nám přikázal držeti se do posledního muže. Sám však se ztratil. Munice pomalu docházela, počet mrtvých i raněných rostl. [...] Několik mužů od naší setniny uteklo, my však již jsme utéci nemohli. Já střileje byl jsem ze zadu udeřen kolbou, z ruky mi vypadla puška – byl jsem zajatý s celým Banem. [...] Když jsem se porozhlédl, viděl jsem za sebou černající se zástupy postupujících Rusů. Pocit hrůzy z náhlé odloučenosti mne pojal. Byl jsem v zajetí a nevěděl jsem, co mě dále čeká.*“⁴⁴⁶ Přestože zajetí představovalo jeden z hlavních momentů legionářských legend o přebíhání k nepříteli, ve skutečnosti to musel být velmi děsivý a stresující zážitek. Také zde čteme o pocitech strachu a hrůzy, které zajetí provázely. Maxa přímo hovoří o pocitu hrůzy z náhlé odloučenosti, stejně tak jako o nejistotě z toho, co jej v zajetí čeká.

4.5.2. Strach z palby protivníka

V pramenech se objevuje strach jako následek prudké palby protivníka, silného ostřelování a dělostřeleckého bombardování zákopů. Zajímavou příhodu uvádí ve svých vzpomínkách Josef Dufka⁴⁴⁷, který vzpomíná, jak ze strachu odmítl vykonat rozkaz: dva vojáci vyběhli ze zákopů a pokusili se proběhnout malé prostranství k lesu a donést vodu, než tam ale dorazili, padlo několik výstřelů a oba se skáceli k zemi těžce raněni.

⁴⁴⁵ Maxa, Josef: Válečný deník. SOKA Beroun.

⁴⁴⁶ Tamtéž. S. 17–18.

⁴⁴⁷ Dufka, Josef: Přál jsem si míti křídla (vzpomínky hluckého legionáře z let 1915–1920), Velehrad 2002.

„*Rádi bychom je obvázali, nebylo však naprosto možné ven vylézt. Četař se obrátil na mě a rozkázal, abych je šel vtáhnout nazpět. Já ale odepřel rozkaz vykonati. Privil tedy, že mě udá polnímu soudu a dal tentýž rozkaz mému sousedovi. Ten se bál odepřít poslušnost a šel. Sotva však vystoupil ze zákopu, zhroutil se s prostřelenou hlavou bez hlesu mrtev.*“⁴⁴⁸ Vidíme popis situace, kdy strach vykonat rozkaz zachránil jednomu vojákovu život, zatímco strach rozkaz neuposlechnout naopak stál život jiného. Dufka ovšem odmítnutí vykonat rozkaz v žádném případě neprezentuje jako své selhání, ale zcela naopak jako svůj úspěch. Odepření vykonat rozkaz pro něho znamenalo maximálně racionální krok, kdy nechtěl zbytečně riskovat život v nesmyslné válce a snažil se co nejvíce vyhýbat rizikovým situacím. Nutno ovšem dodat, že příhoda s neuposlechnutím rozkazu je na stránkách ego-dokumentů zcela ojedinělá.

Detailnější svědectví o strachu v bojích první světové války přináší opět deník Františka Kubíka.⁴⁴⁹ Kubík hovoří velmi otevřeně o pocitech strachu, které během bojů prožíval. Například: „*Náhle se rozevřelo peklo. Oheň a kamení tančí mezi námi. Stromy se lámou jako sirky a padají k zemi. Šrapnely burácí, kamení a střepiny lítají divoce kolem. Dolehla na nás hrůza fronty. Strašná úzkost zavalila duši. Výkřiky a pláč raněných zvýšily zděšení. Ruské baterie nás mají dokonale na mušce. Exploze střídá explozi. Přelezl jsem do granátové díry a čekám konec. Ten strach o život... Člověk, když je jeho život na nitce, kdy závisí na náhodě, by slíbil cokoli, jen aby mohl být zachráněn. To čekání své zkázy je nepopsatelná úzkost. Nejsou horší muka, než slyšet, jak se blíží prázdná hilsna po šrapnelu, jak bloudí vzduchem a kotrmelcuje a děsně nařiká. Člověk ji očekává a myslí si – ted’ – ted’ – a ona padne vedle.*“⁴⁵⁰ Pisatel velmi sugestivně popisuje strach a hrůzu, které zažíval během dělostřeleckého ostřelování. Vzpomeňme, jak bylo uvedeno výše, jaký stres a strach takové dlouhotrvající dělostřelecké bombardování ve vojácích vyvolávalo. Oběť se mu nemůže jakkoliv vyhnout, nemůže utéct, nemůže umlčet jeho zdroj, jediné, co může, je čekat, až přestane, nebo až se některý granát trefí. Kubík pokračuje, že nejhorší bylo rozeznávat v hluku bitvy zvuk jednotlivých střel a nábojnic a doufat, že nedopadnou příliš blízko. Není pochyb o tom, jak hrozivě na lidskou psychiku působí zvuk dopadajících střel, aniž by měl člověk možnost jejich trajektorii a svůj osud jakkoliv ovlivnit. Na jiném

⁴⁴⁸ Tamtéž. S. 17–18.

⁴⁴⁹ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

⁴⁵⁰ Tamtéž. S. 44.

místě Kubík píše: „*Buráci to na celé délce fronty. Hrůza nás jímá. Modlíme se!*“⁴⁵¹ Holmes v této souvislosti dodává, že „*v zákopech nejsou ateisté.*“⁴⁵² Na jiném místě Kubík pokračuje: „*Stále prší. Topíme se v blátě. Samá mlha. Nevidíme nic, jen ty lesy a šedé mraky, které visí téměř nad hlavou. Z lesa jsme nevyšli již dva měsíce. Jiné tváře než vojáka jsme neviděli, kudy jde vše pusté, spálené, rozbité. Pusto a chmurno i v našich myslích. Stálý strach o život a další strádání nás přivádí často k zoufalství. [...] Jaké je tedy naše východisko? Jaký bude náš konec? Jsme určeni zde zahynout? Jsme blízcí sebevrahům. Chápeme, že asi tolik toho musí přijít, aby si člověk sáhl na život. Ta prázdnota děsí. Náš život končí, nic od něho nečekáme, jeho smysl je pryč. Kdo již nic od tohoto života nečeká, tak se mu zprotiví a je konec. Dobře, že nemáme mnoho času na přemýšlení, ba právě zdá se to různé kopání k tomu účelu, aby trdomyslnost, která nás občas zachvátí, byla léčena. Léčí nás tak dokonale, že nemáme čas napsat lístek domů.*“⁴⁵³ V úryvku je reprezentována značná dávka zoufalství a beznaděje, které v pisateli vyvolával vyčerpávající pobyt v zákopu. Chmurné prostředí se odráží na psychice vojáků, neustálý strach o život je podle pisatele dovádí k zoufalství. Nakonec dodává, že jedině neustálé kopání a opravování zákopů „*léčí trdomyslnost vojáků*“, neboť pro neustálé kopání není na hrůzy, jež je obklopují, čas myslet. Mechanická otupující činnost tak pomáhá odvádět pozornost od zoufalství a bezvýchodnosti. Ostatně Holmes také uvádí, že neustálá vyčerpávající práce je jedním z prostředků, jak eliminovat působení stresu a strachu na mužstvo. Pojednání o strachu v Kubíkově deníku by bylo možné uzavřít úsměvnou poznámkou o návštěvě generála v přední linii. Generál se podle jeho slov skrýval za kmenem silného smrku a velmi opatrně se rozhlížel po krajině. Kubíka tato podívaná pobavila a zapsal si: „*My běháme venku před lesem celý den [...] a on se schovává za smrk a bojí se. Vykládáme si jen o této návštěvě a bavíme se. Na execíraku jsou oni hrdinové.*“⁴⁵⁴ Tato příhoda jej jistě velmi pobavila a poskytla mu i pocit zadostiučinění, tedy přinejmenším takto ji popsal do deníku. Dodejme, že generál by byl pro případného odstřelovače mnohem lákavější cíl, než řadoví vojáci, kteří tedy mohli relativně bezpečněji přebíhat přes volné prostranství, než velící generál. Jeho opatrnost tak mohla být do jisté míry opodstatněná, přesto zde vidíme, že strach nesvíral jen řadové vojáky, ale i důstojníky z povolání. Anebo lépe řečeno, takto textualizovaná příhoda nám ukazuje, že František Kubík, řadový voják,

⁴⁵¹ Tamtéž. S. 37.

⁴⁵² Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě.* Praha 2011. S. 211.

⁴⁵³ Kubík, František: *Přežil jsem.* S. 56.

⁴⁵⁴ Tamtéž. S. 68.

pocit'uje jakýsi pocit zadostiučinění nad tím, že strach se nevyhýbá ani generálům, ba co víc, vysmívá se jeho nedostatku statečnosti. Je tedy zjevné, že projevení nedostatečné statečnosti nebo přímo zbabělosti skutečně může snížit prestiž a vážnost důstojníků u mužstva.

Svědectví o prožitcích strachu na frontě při silném dělostřeleckém bombardování přináší také deník Augustina Mudráka.⁴⁵⁵ Pisatel uvádí: „*Sedíme v zákopech a v tom v dáli zaduní dělostřelecká salva, jedna, druhá, a již náboje sviští a s hromovým rachotem se trhají za námi. Prudký vzduch po vybuchnutém náboji s námi hrozivě trhne, kusy železa a hlíny se rozletí na všechny strany. Zem se chvěje jako skořápka na rozbouřeném moři. Hluboké jámy se děsivě šklebí kolem nás, listí na stromech šelestí a koruny stromů při každém výbuchu se ohýbají. Zákopy jsou ruskou palbou srovnávány se zemí. S několika druhy sedíme schouleni, ani slůvko ze rtů nevyjde, čekáme každou vteřinou hroznou smrt. Tuto hrůzu není možno popsat. Zaduní výstřel a spousta hlíny nás překryje. Smyslu zbavení vyskočíme ze zákopu a jako diví se ženeme do blízkého lesa a krytého údolí“ a „Dopadají na nás hrozná rány, krev tuhne v žilách, stísněně hledím na sloupy prachu, hlíny a kouře. Nekonečně dlouhá je zde každá minuta. Zem se chvěje a okolí je naplněno čmoudem. Tisknu se k tvrdé zemi a zdá se mi, že není možné z této hrůzy vyjít se zdravým tělem. Křik, lomoz a nářek zní daleko široko. Spousty mrtvých a zraněných. Večer nás z této hrůzy konečně vysvobozuje obrovská bouře s lijákem. Jsme naprosto nervově zničeni.“⁴⁵⁶ Mudrák hovoří o velmi silném strachu, doslova hrůze, která provází dělostřelecké ostřelování zákopů. Strach je zde líčen jako přirozená reakce lidí, vystavených maximálně stresové situaci. Zajímavá je také Mudrákova poznámka o tom, že vojáci, krčící se v zákopech, jsou *nervově zničeni*. Vzpomeňme na Holmesovo tvrzení, že právě intenzivní dělostřelecké bombardování má velmi negativní vliv na psychiku vojáků.*

V souvislosti s obavou ze střelby protivníka je zajímavá drobná příhoda z deníku Karla Stuchla.⁴⁵⁷ Při odjezdu vlakem na frontu si pisatel poznamenal: „*Jsou zde též Pražáci – veselí kluci. Jeden veze z Plzně deštník a říká, že se jej nezbaví, poněvadž prý bude dobrou ochranou proti šrapnelům.*“⁴⁵⁸ Srovnajme s výše uvedeným tvrzením Richarda Holmese, že prostředkem vyrovnání se s bojovým stresem může být mimo

⁴⁵⁵ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011.

⁴⁵⁶ Tamtéž. S. 43 a 47.

⁴⁵⁷ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

⁴⁵⁸ Tamtéž. S. 6.

jiné humor nebo nošení různých talismanů, které mají zaručit přízeň štěstěny, tak jako v tomto úryvku. Pisatel a jeho kolegové se vyrovnávali s odjezdem právě pomocí humoru, neboť jistě věděli, že obyčejný deštník neposkytne proti šrapnelům⁴⁵⁹ vůbec žádnou ochranu.

Závěrem se ještě podívejme, jak jsou otázky strachu prezentovány v deníku důstojníka, který referuje o působení strachu na muže ve své jednotce. Příkladem je deník Jindřicha Bejla.⁴⁶⁰ Jindřich Bejl, pozdější legionář, zde ještě příslušník rakousko-uherské armády, popisuje následky působení strachu a stresových faktorů na vojáky. „*Na obličejích vojáků, co šli blízko mne, byl vepsán strach, a v tom zmatku, kde nikdo nepřítele neviděl, počali někteří vojáci bez rozkazu sami střílet. Zepředu se najednou objevil v kukuřici nadporučík od 73. pluku raněný do nohy a křičí ‚Feuer einstellen!‘, že prý vpředu před námi je 73. pluk. Nastal pokřik zastavit palbu, že střílíme do vlastních; byla to bezradnost a bezhlavost lidí i velení.*“⁴⁶¹ O chvíli později Bejl dodává: „*V noci jsme dorazili ku Slatině a já stavěl u tábora polní stráž. Nablízku tábořili před námi chebští Němci od 73. pěšího pluku. K půlnoci se strhla střelba. Proč? To nikdo nedovedl udat, když jsem stráž kontroloval. Třiasedmdesátníci stříleli do našich, a naši do nich. Než byla palba zastavena a věc se vysvětlila, bylo v táboře několik raněných, kam střely dolétaly a působily paniku. Nedovedu dobře pochopit, že se vojáci ve tmě tak bojí; snad proto, že jsou rozšiřovány pověsti, že Srbové zajaté mučí, vypichují jim oči a uřezávají uši? Já tomu nevěřím; spíš to má odradit, aby se nikdo dobrovolně nevzdával.*“⁴⁶² Bejl popisuje strach vojáků jako iracionální a neopodstatněný, avšak neodbytný a všudypřítomný. V obou případech se dle pisatele jednalo o nešťastnou náhodu, kdy silné stresové napětí a strach vojáků způsobily, že vznikl zmatek a panika, kdy po sobě začaly vzájemně střílet dvě jednotky téže armády. Zajímavé je, že si Bejl v deníku položil otázku, proč se vojáci ve tmě tak bojí, zda je to proto, že kolují pověsti, podle kterých jsou zajatci mučeni? On sám si poznamenal, že tomu nevěří, že to jsou jen fámy způsobené válečnou propagandou, to ale nemusí nic vypovídat o tom, zda jim věří tito vojáci. V každém případě ve svém deníku prezentuje strach svých vojáků jako iracionální, kterému jakožto racionálně uvažující člověk a důstojník nerozumí, a chování vojáků nechápe. Následující popis incidentu, který se odehrál na ruské frontě,

⁴⁵⁹ Dělostřelecký náboj se střepinovým účinkem.

⁴⁶⁰ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

⁴⁶¹ Tamtéž. S. 13.

⁴⁶² Tamtéž. S. 14–15.

představuje dokonce střelbu na vlastní předsunutou hlídku. „*V noci však podle hlášení hlídek je na ruské straně nějaký ruch a snad se chystají k útoku. Přesto, že jsem nařídil, aby nikdo nestřílel, dokud se nevrátí polní stráž zpředu, počalo mužstvo ze strachu střílet samo a jeden voják z naslouchací hlídky to odnesl. Po zastavení střelby jsem poslal pro vojáka a na štěstí měl jen lehké zranění na krku. Polní stráž jsem znovu vyslal k můstku a sám šel přehlížet drátěné překážky.*“⁴⁶³ Pisatel tento incident opět ve svém deníku prezentuje jednoznačně jako následek strachu vojáků, kteří začali sami od sebe střílet bez rozkazu, dokonce navzdory rozkazu. Z textu můžeme vyčíst jakési rozhořčení nad tím, že nezvládnutí stresové situace vedlo ke zranění jednoho z jeho vojáků, naštěstí ne vážnému.

Ve svém deníku ovšem Bejl popisuje i projevy strachu a dalších stresových faktorů, které pociťoval sám na sobě. Poznamenal si: „*Tak jsme tedy zase na frontě! Je to přece jen divný pocit, když je člověk na místě. Neví, jak dlouho tu bude, co se stane, kam přijde, každou chvíli může zhasnout svíce jeho života a může být pohřben, nebo také nepohřben zde v těchto kopcích. Je to pud sebezáchovy nebo bázeň před tím vším neurčitým, nejistým zde, že se lidé stanou opatrní, sobečtí i zbabělí? Ale zbabělost to není. Je to spíš způsobeno tou dlouhou dobou míru, v níž jsme žili, kdy jsme nebyli zvyklí na ukrutenství a bezohlednost války, kdy naopak jsme byli vychováni v zákonu ‚nezabíjet‘, který teď najednou je zvrácen a vražda nepřátel se staví za povinnost, když vládnoucí našeho státu válku vyvolali. I když si jedinec tuto stránku války, která se s cítěním našeho národa nesrovnává, v boji vůbec neuvědomuje, přemýšlí o tom, že na druhé straně jsou také lidé. Já sám mám strach z útoku na bodáky. Viděl, vlastně prožil jsem tu hrůzu v Srbsku. Zranil jsem člověka na 15 kroků ode mne, když on se chystal, že zabije mne. Cítím dosud tu hrůzu. Lehko se střílí na nepřítele několik set metrů vzdáleného, ale vidí-li však člověk jeho obličej a poznává tahy v jeho tváři?*“⁴⁶⁴ Bejlova poznámka již na první pohled zcela odpovídá citovaným Holmesovým tvrzením. Také Bejl si uvědomuje změnu uvažování, která je vojákům vštěpována během výcviku, že totiž zabití jiného člověka, za normálních okolností mravně nepřijatelné, se v tomto případě klade za vojákovu povinnost. Zatímco Holmes hovoří o pragmatické nutnosti vyvolat u bojujících vojáků odlidštěný a odosobněný obraz nepřítele, Bejl se zamýšlí nad absurditou války, kdy si voják, dle jeho slov, v boji vůbec neuvědomuje, že na

⁴⁶³ Tamtéž. S. 38–39.

⁴⁶⁴ Tamtéž. S. 37–38.

druhé straně jsou ve skutečnosti také lidé. Zbabělost, opatrnost a sobectví, které voják podle Bejla prožívá, bychom v souladu s Holmesem mohli nazvat výsledkem působení mnoha stresových faktorů, kterým voják na frontě čelí. Nesmírně zajímavou poznámku Bejl učinil o strachu z boje zblízka. Již dříve jsme si říkali, že k boji zblízka docházelo ve válce poměrně zřídka, většinou voják nemá příležitost setkat se na krátkou vzdálenost s protivníkem, vystřelit na něho a vidět ho zemřít; k boji muže proti muži na bodáky docházelo spíše výjimečně. Na druhou stranu, Holmes uvádí, že pokud k němu již došlo, jednalo se o velmi emocionální záležitost, na rozdíl od neosobního boje na velkou vzdálenost. Tento postřeh nacházíme zcela jasně také v Bejlově poznámce. Doslova si zapsal, že má strach z boje na bodáky, nebo obecně na blízkou vzdálenost, protože jej již zažil a hrůzu z něho cítí doposud. Zamýšlí se nad tím, že něco jiného je střílet na nepřítele několik set metrů vzdáleného, a něco jiného je zabít člověka, kterému vidí do tváře. Strach tak má v Bejlově poznámce dvě podoby: jednak pisatel cítil strach z toho, že by mohl být v boji nablízko zraněn nebo zabit, zároveň ale z toho, že by musel v takovém případě zabíjet sám, navíc člověka, který stojí tak blízko, až je mu vidět do tváře. Lze říci, že slovní spojení „stanout někomu tváří v tvář“, nabývá v tomto případě hlubší a až hrozivě konkrétní význam.

V průběhu svého deníku si Bejl zaznamenal situace, které bychom mohli interpretovat jako působení stresových faktorů na jeho psychiku. Zejména v souvislosti s pobytem v zajateckých táborech si několikrát zapsal, že na něho působí velmi zhoubně. *„Zdá se mi, že zajetí začíná na nás všechny velice zhoubně působit. Pro každou maličkost se rozčilujem, jsme nervózní a zlí. Rádi bychom se stále s někým přeli, a nedivil bych se, kdyby došlo ke rvačce. Napětí je veliké. Snad je to tím, že nic neděláme, snad také horkem, snad také tím, že nemáme příležitost se pohlavně vybit?“*⁴⁶⁵ Pisatel si stěžuje, že na psychickém stavu zajatců se podepisuje obrovské horko, ale také nuda a nedostatek jakéhokoliv rozptýlení v jednotvárném životě v zajateckém táboře, zejména nemožnost pohlavního vybití, což je motiv, který se v Bejlově deníku objevuje častěji, jak ještě uvidíme později. Můžeme tedy říci, že stresovými faktory, které způsobují nervové vypětí zúčastněných vojáků, jsou zde kromě špatných životních podmínek také absence jakýchkoliv podnětů, nuda a jednotvárnost života v zajateckých táborech. Obecněji můžeme konstatovat, že tyto stresové faktory mohou vyčerpat pomyslnou „studnici odvahy“ vojáka, tedy jeho

⁴⁶⁵ Tamtéž. S. 68.

schopnost dlouhodobě snášet bojový stres, podobným způsobem, jako bojová činnost jako taková.

4.6. Projevování strachu, „zbabělosti“ a emocí (slz) v pramenech

V této kapitole bylo uvedeno několik příkladů reprezentací prožitku strachu v ego-dokumentech českých vojáků. Všechny mají společné to, že strach v nich nikdy není interpretován jako osobní selhání vojáka ve stresové situaci. Nikdy není chápán jako následek zbabělosti nebo nemožnosti pisatele. Naopak bývá chápán jako následek velmi stresující situace, silných bojů, prudké palby protivníka, dělostřeleckého ostřelování zákopů, a podobně. V těchto situacích je strach interpretován jako přirozená reakce člověka, který je jím vystaven. Strach není v pramenech hodnocen negativně, jako zbabělost nebo selhání jedince, ale pochopitelně ani pozitivně (výše uvedený příklad, kdy pisatel chápal svůj strach vykonat rozkaz, což mu zachránilo život, zcela pozitivně jako projev chytrosti a prozíravosti, je skutečně spíše ojedinělý). Strach bývá v pramenech pojímán spíše hodnotově neutrálně, jako pochopitelná, přirozená reakce. Zato bývají takové pasáže velmi výrazově a emocionálně silné. Při čtení takového ego-dokumentu v nás vyvolávají pasáže o prožitcích strachu pisatelů spíše porozumění a pochopení.

Další zajímavou skutečností je to, že v ego-dokumentech českých vojáků se neobjevuje obava z projevení strachu a nedostatku mužnosti a vojenskosti, jak popisuje Holmes. Podle Holmese, jak je uvedeno výše v této kapitole, se vojáci obávají, že projevením strachu v bitvě by nenaplnili očekávání, která vyvolává identita muže-válečníka. Bitvu považují za vrcholnou zkoušku mužnosti a projevů své slabosti v bitvě se pak obávají více, než bitvy samotné. Jiří Hutečka⁴⁶⁶ pak dodává, že nenaplnění těchto očekávání může vést až ke zneuctění, hanbě a sociálnímu vyloučení takového vojáka.⁴⁶⁷ V českých pramenech ovšem nic takového nenacházíme. To je dáno opět tím, že se čeští vojáci ve svých pramenech neidentifikovali s rolemi válečníků, nedávali na odiv

⁴⁶⁶ Hutečka, Jiří: Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy. Praha 2012. S. 36–46.

⁴⁶⁷ Tamtéž. S. 37.

svou statečnost v boji ani ostentativně projevované hrdinství. Textualizace prožitku strachu tak nemůže poškodit takto konstruovanou maskulinní identitu vojáka, protože žádný z pisatelů se s touto rolí neidentifikoval.

Slzy

Textové reprezentace projevů emocí, v tomto případě slz, jsou významným způsobem ovlivněny diskursivní povahou pramenů, ego-dokumentů vojáků. Jen obtížně bychom totiž našli něco více nevojenského a nemužného, než jsou slzy. V českých ego-dokumentech se však textualizace slz v očích vojáků objevují poměrně často, mnohem častěji, než by se dalo na první pohled očekávat. V žádném případě ale nejsou chápány jako projev slabosti nebo nemužnosti.

Slzy v očích pisatelů se objevují v popisu loučení s rodinou při odjezdu na frontu, například František Černý si poznamenal, že „*Manželka plakala, synáček plakal... Já [...] jsem plakal také*“⁴⁶⁸, Josef Maxa při loučení se sestrou, která za ním přišla na nádraží, „*tu v horkých slzách přitiskli jsme se k sobě a postěžovali si, co každý z nás měl na srdci.*“⁴⁶⁹ Augustin Mudrák píše: „*Po snídani se slzami v očích opouštím své drahé, svůj tolik milovaný domov.*“⁴⁷⁰ Slzy může vyvolat také loučení s blízkým přítelem, jak si zapsal opět Josef Maxa: „*...vytryskli nám oběma slzy a přítel pravil: milý Josefe, zda-li pak se ještě kdy shledáme.*“⁴⁷¹

Často se slzy objevují při pomyslném loučení s domovem, rodným domem a krajem, vsí a podobně. Například Alois Eliáš si klade řečnickou otázku „*Kolik očí slzí, a kdybych mohl nahlédnouti do duší jednotlivců, našel bych snad všude jednu a stejnou otázku: uvidím Tě ještě, ty krásná matičko Praho?*“⁴⁷² Velmi emotivní úryvek přináší opět deník Josefa Maxy: „*Tenkrátě horký proud slz vytryskl nám všem u očí, když posléze spatřili jsme naši milou ves shovanou pod strání a nyní měli jsme se od ní snad na vždy rozloučit.*“⁴⁷³ Snad ještě častěji se slzy objevují později při pobytu na frontě nebo v zajetí při vzpomínce na daleký domov. Josef Maxa si zapsal, že když při pohřbu českého vojáka v ruském zajetí zazpíval sbor, složený z dalších českých zajatců, píseň

⁴⁶⁸ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014. S. 28.

⁴⁶⁹ Maxa, Josef: *Válečný deník*. SOKA Beroun. List 3.

⁴⁷⁰ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. *Bojoval jsem za císaře pána*. Nové Strašecí 2011. S. 82.

⁴⁷¹ Tamtéž. List 2.

⁴⁷² Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: *V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše*. Praha 1999. S. 33.

⁴⁷³ Maxa, Josef: *Válečný deník*. List 2.

„Kde domov můj“, „mnohé oko při loučení zaslzelo při vzpomínce na dálnou domovinu.“⁴⁷⁴, na jiném místě si poznamenal, že „zaletěly naše myšlenky do dálné otčiny a oči naše se zalily slzami.“⁴⁷⁵ Také v poznámce Františka Kubíka je textualizován stesk po domovu: „Není světlé myšlenky, vše je černé, a když do toho hrají Osmáci samé národní písničky, pláčeme. Denně slyšíme ‚Spi Havlíčku‘, ‚Hej, Slované‘, ‚Kde domov můj‘.“⁴⁷⁶ Augustin Mudrák si zapsal, že o Štědrém večeru, který trávil na frontě, při vzpomínce na domov „marně tisknu v oku deroucí se slzu, která se na mé líci objevila. Již se slzám nebráním a jedna za druhou se kutálí na zem.“⁴⁷⁷

V pramenech nacházíme také slzy dojetí, například Robert Mráz si poznamenal, že „derou se nám všem do očí slzy“ při zvuku zvonů a hymny rakousko-uherských národů, což „jest to chvíle úchvatně dojemná, již ani popsati nelze. Takových se jen málo v životě člověka přichází, takové se do smrti nezapomenou.“⁴⁷⁸

Slzy může vyvolat také smrt blízkého přítele. Augustin Mudrák si zapsal: „Pohlédnu na něj [padlého vojáka] lépe a s bolestí v srdci v něm poznávám svého kamaráda Jana Urbaníka. Ještě ráno jsem s ním mluvil a teď je mrtev. [...] Bolest se mi dere do prsou a slzy se mi kutálí po špinavé blůze.“⁴⁷⁹

V menší míře nalézáme reflexi slz bolesti v první osobě. Například František Kubík si poznamenal, že „slzy mě vhrkly do očí [...] Stáhl jsem si deku přes hlavu a zakouzl se do ní, abych neřval nahlas.“⁴⁸⁰ Slzy bolesti jsou v pramenech spíše reprezentovány ve třetí osobě jako nárek raněných a umírajících vojáků.

Obecně můžeme shrnout, že v analyzovaných pramenech slzy a pláč vycházejí jakoby z ušlechtilých pohnutek, ne ze slabosti, selhání a nemožnosti. Ani emocionálně vypjaté popisy loučení s rodinou nebo stesku po domově nejsou v pramenech chápány jako projev slabosti, ale spíše jako projev opravdovosti citů a smýšlení pisatelů.

⁴⁷⁴ Tamtéž. List 23.

⁴⁷⁵ Tamtéž. List 7.

⁴⁷⁶ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005. S. 88.

⁴⁷⁷ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. S. 59.

⁴⁷⁸ Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha. S. 20.

⁴⁷⁹ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. S. 44.

⁴⁸⁰ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005. S. 117–118.

4.7. Morální úpadek a hrubost

Vojenský život a přijetí vojenské identity může být provázen i jistou obhroublostí a morálním úpadkem, který může být reflektován na stránkách našich ego-dokumentů. Nutno podotknout, že se opět jedná o téma, které se v podobných textech nevyskytuje příliš často, jistě vlivem osobní autocenzury pisatelů. Několik zápisků tohoto druhu obsahuje deník Františka Kubíka, který je výjimkou z tohoto tvrzení. Z deníku můžeme vyčíst jednak několik poznámek, kde se pisatel pozastavuje nad obhroublým chováním vojáků, a jednak můžeme pozorovat i jistou změnu v tom, jakým způsobem si on sám podobné excesy zapisoval. Situace nebo události, které v něm z počátku vyvolávaly jisté pohoršení (resp. takovým způsobem je do deníku zaznamenával jako opovržením hodné), později zaznamenával bez větších emocí a s naprostou samozřejmostí. Případně o nich přestal psát úplně, z čehož nelze usuzovat, že by již nenastávaly, ale spíše to, že se nad nimi již nepozastavoval do té míry, aby si je zapisoval do deníku. Pisatele nechci v žádném případě nijak soudit, spíše bych řekl, že si zvykl a přijal pravidla prostředí, které ho obklopovalo.

Značný kulturní šok prožil již po nástupu do kasáren při střetu s vojenským životem, který se tak lišil od života civilního: „*Pozorujeme ten vojenský život z blízka, vidíme vojáky, kteří byli již dvakrát na frontě, vidíme bezstarostnost a lhostejnost. Vidíme sprostáctví a hrubost a na to se rekrut nejspíš nachytá. Snažíme se co nejdříve zesprostáčit. Zdá se nám, že je v tom nyní všechnen smysl života. Bud' sprostý, mluv sprostě, směj se všemu, co je sprosté.*“⁴⁸¹ Z textu úryvku je cítit naprosté zděšení z prostředí, do kterého byl pisatel náhle uvržen, zhnusení z mravních norem a z apatie a lhostejnosti, které zde panují. Kubík si sice zapsal, že se snaží co nejdříve přizpůsobit, aby zapadl mezi ostatní, ale z jeho slov je jasně cítit zoufalství, které v něm nové prostředí a absence jakýchkoliv mravů a etiky, vyvolávají. O několik stránek dále si poznamenal: „*Nemějte nám lidé za zlé, že jsme sprostí, že tak mluvíme, zpíváme, vždyť nám už je to všechno jedno, vždyť jdeme k prezentaci smrti, jdeme do fronty.*“⁴⁸² Zde se dokonce setkáváme s motivem jakési omluvy, samozřejmě pronesené pouze sám k sobě, resp. ke svému deníku. Pouhé dvě stránky dále si poznamenal, že samotné vyprávění jednoho z rekrutů, jak byl v „bordelu“, se mu „hnusí“.⁴⁸³ Není náhodou, že se takové

⁴⁸¹ Tamtéž. S. 8.

⁴⁸² Tamtéž. S. 14.

⁴⁸³ Tamtéž. S. 16.

poznámky objevují na samém začátku deníku. Později, již na frontě, si ještě zapsal, že „*samé surové vtipy se dělají, ale smutnou náladu to nespraví* [ale o chvíli později] *Nejlepší zábava je v plném proudu. Zapomene se na hlad, na utrpení aspoň na chvíli.*“⁴⁸⁴ Vidíme, že tón jeho zápisků se již značně změnil. Hrubost a sprostota již není terčem opovržení a zhnusení, naopak je prostředkem povyražení, díky kterému se aspoň na chvíli zapomene na útrapy na frontě. Pak se takové zápisky již neobjevují. V žádném případě se nelze domnívat, že by se mezi vojáky podobné příhody již neopakovaly, spíše se lze domnívat, že se opakovaly stále častěji, ale Kubík jim již přivykl a považoval je zřejmě za natolik samozřejmé, že nepovažoval za nutné o nich psát, přestaly pro něho být zaznamenáníhodné. Ostatně, jak Richard Holmes uvádí, vojáci mají pozoruhodnou schopnost žertovat i o těch nejzávažnějších věcech, přičemž cynismus nebo vulgární a černý humor mohou sloužit jako prostředky k potlačení stresu a strachu ze všudypřítomné smrti.⁴⁸⁵ Zde se nabízí otázka, jakým způsobem se hrubost a vulgarita, provázející vojenský život, projevuje ve slovníku analyzovaných ego-dokumentů? Musím konstatovat, že tyto faktory se v textech samotných projevují méně, než by se dalo předpokládat. V textech se tu a tam objeví hrubá mluva, u některých autorů výjimečně nebo vůbec, u některých ve velmi omezené míře, například Kubík tu a tam vulgární slovo užije, avšak skutečně pouze několikrát. Celkově by se tak dalo říci, že se hrubost a sprostota vojenského života na textech ego-dokumentů vojáků moc neprojevuje. Tuto skutečnost bych přičítal především charakteru pramene: ve vzpomínkách, které vznikají zpětně po prožitých událostech, již v prostředí domova, se vulgarity prakticky neobjevují; v dopisech se neobjevují vůbec, zde se naopak často vyskytuje zcela knižní až formalizovaný jazyk; pouze v denících se tu a tam objevit mohou, ale pouze jako projev momentální frustrace a emocionálního vypětí, spíše než jako projev uvolnění mravů. Ostatně, říkali jsme si, že deník může sloužit právě jako ostrůvek morality v moři hrubého světa války, plného smrti a zabíjení. Druhým faktorem může být všeobecně známá skutečnost, že psaný jazyk se vždy liší od mluveného, například vlivem školního vzdělání nebo četby. Lze předpokládat, že mluvené slovo nebo zúčastněné pozorování by přinesly zcela jiný obrázek. Obecně by se dalo shrnout, že spíše než vulgarita vojenského prostředí se v textech projevují stylistické schopnosti každého pisatele, jeho gramotnost a podobně.

⁴⁸⁴ Tamtéž. S. 39, 41.

⁴⁸⁵ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011. S. 212–213.

Dalšími projevy obhroublosti a morálního úpadku, provázejících život na frontě, mohou být násilí vůči civilistům, rabování civilních objektů a podobně. František Kubík stručně shrnuje, proč pociťovalo italské obyvatelstvo vůči vojákům Rakouska-Uherska nevráživost: „*Kdo by se divil?! Postupující armáda řádila jako barbaři, plenili, znásilňovali a kradli.*“⁴⁸⁶ Kubíkovo smutné povzdechnutí se pravděpodobně vztahuje k rakousko-uherské armádě jako celku, čemuž by nasvědčovalo „neosobní“ užití třetí osoby namísto osoby první, kterou ve svém textu běžně užívá. Vyhýbá se tak obrátům jako „řádili jsme“, „plenili jsme“, ale konstatuje, že toto vše prováděla *armáda*. Nemůžeme pochopitelně rozsoudit, zda hovoří obecně, nebo reflektuje nějaké konkrétní incidenty. V českých ego-dokumentech se ale takové excesy příliš neobjevují – to pochopitelně nevypovídá nic o tom, zda k nim docházelo, nebo nedocházelo, ale pouze o tom, že naši pisatelé si nic takového nezapisovali. Mnohem spíše, než plnění a znásilňování, panoval mezi vojáky a civilisty čilý obchod, ať již peněžní, nebo směnný. O tom se naopak ego-dokumenty zmiňují skutečně velmi často. Lze předpokládat, že zatímco výše uváděné incidenty mohly být z jakéhokoliv důvodu z textů deníků vytěšňovány, mohly podléhat jaksi autocenzuře pisatelů, úspěšné obchodování s civilními obyvateli mohlo být naopak v textech ego-dokumentů akcentováno. Nedostatečné zásobování nutilo vojáky spoléhat se na obchod s místními obyvateli, pokud tedy bylo s čím obchodovat, s kým obchodovat a pochopitelně za co. A soudě podle pramenů se zdá, že se mohlo jednat o vztah oboustranně výhodný. Ostatně, v době první světové války již nebylo zvykem, aby bylo vyživování armády zajištěno pouze plněním dobytých území.

Přesto ego-dokumenty podobné excesy občas zaznamenávají. Textualizace násilného vztahu k civilistům obsahuje například deník Václava Pinkase. „*Ve stodolách slámy není, je tam dosud nevymláčené obilí. Hospodář nechce dáti obilí – zůstal tu – brání tomu, aby mu bylo bráno, do zákopů odneseno a tak zničeno. Brání, ale neubrání.*“⁴⁸⁷ Pisatel naznačuje, že bylo vůči hospodáři, který bránil svůj majetek, použito násilí. Nezdá se však, že by pisateli působilo užití násilí nějaké morální dilema. Spíše se zdá, že se od toho ve svém textu jakoby distancuje, neboť (podobně, jako jsme viděli výše) opouští užívání první osoby a přechází v popisu této situace do třetí. Namísto „vzali jsme...“ užívá velmi neosobně „bylo mu bráno“, „bylo odneseno a

⁴⁸⁶ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005. S. 103.

⁴⁸⁷ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun. List 23.

zničeno“, kdy je třetí osoba ještě zdůrazněna trpným rodem. Také Karel Stuchl⁴⁸⁸ uvádí, jak vojáci v případě nutnosti kradli civilnímu obyvatelstvu, co se dalo, potraviny, zařízení domů a dokonce plaňky dřevěných plotů na topení, a dodává, že „účel světi prostředky a krádež v krajní potřebě není přestupkem.“⁴⁸⁹

4.8. Agresivita

Agresivita je dalším faktorem, který tvoří podstatnou složku maskulinní identity vojáka. Holmes tvrdí, že jistá míra agresivity je vyžadována přímo profesní etikou vojáka a představuje pro něj jakousi profesní normu – opakem by byla nevojenská změkčilost.⁴⁹⁰ Ponechme stranou diskuse, zda je agresivita součástí lidské přirozenosti, nebo je naopak jakýmsi vykročením z lidské přirozenosti, její deformací nebo dokonce jejím popřením, a podívejme se, jak je tematizována v kontextu vojáků na bitevních polích.

Již výše jsme si říkali, že agrese může být jedním z prostředků úniku ze stresové situace. Pokud je voják vystaven intenzivnímu nebezpečí, například palbě protivníka, vzniká pro něho krajně stresová situace. Jedním z možných řešení je pro něho tzv. útěk vpřed, kdy se prostřednictvím agresivní reakce na nebezpečí snaží zdroj tohoto nebezpečí odstranit. V rámci skupiny je agresivity využíváno jako prostředku k posilování identity skupiny. Holmes cituje zjištění, že „*pouto uvnitř skupiny je posilováno agresivitou směřovanou vůči třetím osobám. Jednota je tak demonstrována vůči společnému nepříteli, často imaginárnímu nepříteli.*“⁴⁹¹ Zároveň dodává, že agresivita nemusí být demonstrována jen proti potenciálnímu nepříteli na bojišti, ale také například proti členům jiných jednotek nebo obecně komukoliv, kdo není členem dotyčné jednotky. Jako prostředek zvýšení bojovnosti a kolektivního ducha jednotky je agresivita vojákům vštěpována již během výcviku. Posilování agresivity a bojového ducha jednotky však může přinášet i značná rizika, neboť – jak Holmes uvádí – přináší na jedné straně vysokou morálku a obdivuhodné bojové výkony, ale na straně druhé

⁴⁸⁸ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

⁴⁸⁹ Tamtéž. S. 91.

⁴⁹⁰ Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011. S. 285 a 323.

⁴⁹¹ Tamtéž. S. 49.

může vést ke zbytečně vysokým vlastním ztrátám a k bezohlednosti k protivníkovi, jež může snadno vyústit v nejrůznější zvěrstva a válečné zločiny.⁴⁹²

A jak je agresivita reprezentována v ego-dokumentech našich vojáků? Ani v tomto případě se nedá říci, že by se jednalo o čtené téma. Důvodem mohou být podobné faktory, jako ve výše uvedených případech, zejména povaha pramene, absence válečnické rétoriky pisatelů nebo například jejich autocenzura. Jako příklad textualizace agresivního chování uvádím poznámku Václava Čadského⁴⁹³ ohledně vydávání stravy v zajateckém táboře v Rusku: „*Ráno jsme dostali bochník chleba a mísu polévky. Při dělení jest obyčejně pranice, mnohým se obyčejně ničeho nedostane. V tomto ohledu jsou Maďaři a po nich Němci nejsurovější. Naši Čecháčkové se vždy nechají odstrčit. Já však ne často nekomu natluču, dnes také jsem jednomu rozbil nos. A to hlavně proto že nám nadávají vlasti zrádci.*“⁴⁹⁴ Agresivita je zde prezentována jako důsledek krajně nepříznivých podmínek v zajetí a prostředek boje o přežití, neboť kdo si potraviny „nevybojuje“, na toho se pravděpodobně nedostane. Zajímavé je, jak pisatel spojuje míru agresivity s charakteristikami jednotlivých národností. Maďaři a Němci si počínají nejagresivněji, zatímco Češi si počínají nejméně agresivně, což je zde prezentováno s jistým opovržením. Ostatně Čadský uvádí, že tu a tam sám někomu natluče, sice ne často, ale někdy přeci. Zajímavé je, že pisatel si (pravděpodobně sám před sebou) ospravedlňuje, že se tak děje zejména proto, že jim ostatní nadávají vlastizrádci, činí tak tedy z ušlechtilých pohnutek, nejen proto, aby se dostal ke stravě. Není zcela jasné, jak může pranice spojená s vydáváním stravy souviset s vlastizradou českých zajatců, ostatně už předchozí rozdělení národností podle míry agresivity je především autorovou vlastní projekcí (případně národním stereotypem), proto se domnívám, že se jedná spíše o jeho vlastní (sebe)ospravedlnění kvůli chování, se kterým nesouhlasí, a kterého by se pravděpodobně za normálních okolností nikdy nedopustil.

Poznámku, kterou bychom v jistém smyslu mohli interpretovat jako snahu o, svého druhu, agresivní „útěk vpřed“, nacházíme opět v deníku Jindřicha Bejla.⁴⁹⁵ Pisatel se usilovně a velmi dlouho pokoušel přihlásit do rodící se československé dobrovolnické jednotky, mezitím ale musel čekat a soudě dle jeho deníku, toto čekání a nicnedělání nesl velice těžce. Do deníku si dělal poznámky o průtazích, zdržování a

⁴⁹² Tamtéž. S. 53.

⁴⁹³ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

⁴⁹⁴ Tamtéž. List 26.

⁴⁹⁵ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

politickém dohadování; nečinnost v táboře jej ubíjela: „*Naše postavení je stále stejné; dohady, šeptanda a nic konkrétního. Je to mravní i fyzické utrpení nečinně se válet na prýčně. Závidím hochům, kteří jdou s marškami na frontu.*“⁴⁹⁶ Podobné poznámky se v deníku objevují vícekrát. Bejl si zapisoval, že by raději šel na frontu, než dále snášet ubíjející nečinnost v zajateckém táboře. Dodejme, že jeho snaha vstoupit do československého vojska je motivována především jeho vlasteneckým cítěním, jeho touhou přispět k boji za národní samostatnost, ne snahou vyhnout se nudě nebo špatným podmínkám v zajateckém táboře. Tím hůře ale pobyt v táboře snášel, protože věděl, že zatímco zde jen bezúčelně ubíjí čas, jinde by mohl být užitečnější.

4.9. Sexualita

Další, velmi podstatnou složkou vojenské maskulinity, je sexualita. Hutečka⁴⁹⁷ uvádí, že podle některých autorů „*válka jakožto veřejná performance násilí tvoří spolu se sexualitou jádro drtivé většiny maskulinních identit.*“⁴⁹⁸ Holmes dodává, že explicitně projevovaná sexualita je součástí statutu vojáka a projevy násilí v boji a sexuality spolu přímo souvisí, což dokládá například podobný slovník, kterým se hovoří o sexu a o bitvě. Tuto skutečnost autor dokládá mnoha zajímavými citáty výpovědí vojáků, kteří užívají „sexuální“ terminologii pro popis boje, např.: „*Chtěl jsem jít do války. Byla to zkouška, kterou jsem chtěl projít. Byla to zkouška mužnosti, o tom není pochyb*“, jiný popisuje útok své jednotky jako „*tu nejvíc vzrušující věc od chvíle, kdy jsem přestal být panic*“, další dodává: „*Puška je moc. Nosit pušku bylo pro některé lidi jako mít permanentní erekci. Byl to úplný sexuální trip, kdykoliv jste zmáčkli spoušť.*“⁴⁹⁹ Jiný dokonce hovoří o válce samotné jako o testu sexuální zdatnosti: „*Jako většina příslušníků mé generace jsem byl posedlý komplexem strachů a tužeb, spojených s ideou ‚Války‘. V čistě neurotickém smyslu znamenala Válka test. Test vaší odvahy, vaší dospělosti, vaší sexuální zdatnosti: ‚Jsi skutečně muž?‘ Věřím, že jsem podvědomě toužil tím testem projít. Ó, jak já se děsil selhání.*“⁵⁰⁰ Proto Holmes dodává, že je třeba

⁴⁹⁶ Tamtéž. S. 117.

⁴⁹⁷ Hutečka, Jiří: Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy. Praha 2012. S. 36–46.

⁴⁹⁸ Tamtéž. S. 38.

⁴⁹⁹ Vše Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011. S. 56.

⁵⁰⁰ Tamtéž. S. 58.

souhlasit s tvrzením, že existuje jakási „*souhra mezi válečnickou a sexuální zdatností v pradávnm odkazu mužské identity*.“⁵⁰¹ Ostatně již v odstavci o strachu bylo uvedeno, že z možných zranění způsobovala velké obavy právě zranění nebo ztráta genitálií a tím i ztráta (nejen vojenské) mužnosti. Posedlost vojáků sexem se projevuje i na zcela praktické rovině. Dalo by se říci, že již sama skutečnost, že se muž stane vojákem, podporuje jeho prezentovanou sexuální aktivitu a roli. Vojáci aktivně vyhledávají jakoukoliv dámskou společnost, kdykoliv je to možné. Vojáci nadto hojně navštěvují nevěstince a vyhledávají prostitutky. Tato skutečnost se projevovala mimo jiné poměrně velmi vysokým počtem vojáků, hospitalizovaných během obou světových válek s pohlavními chorobami, což představovalo jednak zdroj úbytku lidské síly, ale také další zátěž pro lékařskou službu. Proto během obou světových válek některé armády experimentovaly se zaváděním nevěstinců s lékařsky prověřenými prostitutkami, jiné před nebezpečím pohlavních chorob alespoň varovaly a rozdávaly ochranné prostředky, což je jistě efektivnější, než se pokoušet tyto návštěvy zakazovat.⁵⁰²

Holmes ovšem také dodává, že takto zvýšená náklonnost k opačnému pohlaví během války je vzájemná. Motivem je naplňování jak sexuálních, tak i emocionálních potřeb, proto podle něho filmová a literární klišé o „bouřlivé válečné romanci“ v sobě mohou skrývat zrnko pravdy. Holmes uvádí, že „*hluboké vykořenění, které válka přináší, dává spolu s nevyváženou distribucí obou pohlaví vzniknout prostředí, v němž je stejně tak zoufalá touha žen, jejichž manželé a milenci odešli do války, jako touha vojáků spojeneckých, či dokonce nepřátelských armád, s nimiž je válečná štěstěna svedla dohromady*.“⁵⁰³

Zcela opačný přístup vojáků k ženám, než jen naplnění fyzických sexuálních potřeb, představuje jejich vztah ke zdravotním sestřám. Tento vztah není motivován sexuálním uspokojením, ale potřebou citové vazby ze strany žen, zvláště v kontextu archetypálně ženské role ošetřovatelky⁵⁰⁴ a archetypálně mužské role válečníka. Ženský cit a zručnost z nich činí velmi efektivní ošetřovatelky, což ocenil například polní maršál Montgomery: „*Žádný ošetřovatel mužského pohlaví nemůže mít takový efekt,*

⁵⁰¹ Tamtéž. S. 56.

⁵⁰² Tamtéž. S. 88–89.

⁵⁰³ Tamtéž. S. 91.

⁵⁰⁴ Elshain, Jean Bethke: Ženy a válka. In: Townshend, Charles (edd.): Historie moderní války. Praha 2007. S. 314–327.

*jako žena.*⁵⁰⁵ Muži reagovali na přítomnost zdravotní sestry velmi pozitivně nejen z lékařského hlediska, ale vytvářeli si k nim také velmi silní citové pouto.

Nyní se podívejme, jak je toto téma reprezentováno v ego-dokumentech našich vojáků; jako analytickou pomůcku opět můžeme použít výše citované Holmesovu závěry. Tyto reprezentace se, jak ještě uvidíme, mohou značně odlišovat od Holmesových zjištění, pokusíme se proto analyzovat, z jakého důvodu to může být. Především je třeba zdůraznit, že explicitní reprezentace osobních sexuálních zkušeností a prožitků pisatelů se v textech ego-dokumentů neobjevují (pokud zcela výjimečně ano, pak pouze v nejasných náznacích). Jestliže jsem v předchozích případech užíval obraty jako „objevuje málokdy“, nebo „prakticky neobjevuje“, zde mohu říci, že se jedná o naprosté tabu. To je způsobeno opět autocenzurou ze strany pisatelů a povahou ego-dokumentů. Nelze proto očekávat, že by se v podobných pramenech objevovaly popisy návštěv nevěstinců a podobně. V dopisech je to samozřejmě naprosto vyloučeno. Ani ve zpětně psaných vzpomínkách se tyto prožitky popsané v první osobě neobjevují. Nelze samozřejmě očekávat, že pisatel bude svým dětem, rodičům, manželkám nebo ostatním členům rodiny vypravovat, jak jejich tatínek/dědeček/syn/manžel zamlada za velké války navštěvoval nevěstince. Ani v dobově psaných denících se takové zápisky neobjevují, přestože pisatelé obvykle nepředpokládali, že by je četl ještě někdo jiný. Na okraj podotýkám, že vzhledem k postmodernistickému a poststrukturalistickému přístupu nelze vynášet soudy o četnosti, nebo v tomto případě absenci nějakého jevu v pramenech, se stoprocentní jistotou. Nebo lépe řečeno, nelze z toho usuzovat nic o obvyklosti zaznamenaného jevu. Ostatně veškeré historické prameny jsou z definice neúplné, nekompletní, jsou pouze písemnými stopami historické skutečnosti.⁵⁰⁶ Mohu tedy pouze konstatovat, že při heuristické práci jsem na žádnou explicitní textualizaci osobní sexuální zkušenosti a osobního prožitku sexuality v prvním z výše uvedených významů, tedy návštěvy nevěstinců apod., nenarazil. V ego-dokumentech se objevují spíše vyprávění (a to ještě poměrně zřídka), že se takového jednání dopouští někdo jiný, přičemž jsou tato vyprávění podávána s jistým opovržením, nebo slouží přímo jako prostředek odsudku dotyčných lidí.

⁵⁰⁵ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011. S. 92.

⁵⁰⁶ Viz Veyne, Paul: *Jak se píšou dějiny*. Červený Kostelec 2010.

Jako příklad poslouží vzpomínky Karla Svobody *S vichřicí do dvou světadílů*⁵⁰⁷. Pisatel vzpomíná: „*Jako důstojnický kandidát jsem měl volný vstup do místností určených jen důstojnictvu a viděl jsem tam mnohdy skutečné rozhazování peněz bohatými synky. V takových místnostech jsem teprve nabyl představy o rozmařilém důstojnickém životě, který se mi zprotivil, protože jsem nemohl pochopit, jak může někdo hledat smysl života pouze u sklenky vína a drahých ženštin. Obyčejní vojáci naplňovali začouzené hostince, v nichž docházelo k častým rvačkám. Každé noci zvláštní stráže sbíraly po ulicích ‚přemožené‘ alkoholem a odváděly je do vězení. V místnostech s lehkými ženštinami bývalo vždy plno a mnohý synek se tak na vojně zkažil nebo si zničil své zdraví a štěstí. Ke cti našeho pluku nutno přiznat, že většina vojáků v tom válečném víru neztratila hlavy a svým rozumným životem dokazovala svoji duševní vyspělost.*“⁵⁰⁸ Později dodává: „*I v Karczagu jsem spatřil úpadek mravů. Většina vojáků a důstojníků chtěla ještě ‚něčeho‘ užít než odjede na frontu, proto byly hostince a domy s lehkými ženštinami vždy plné. Co působilo tak nepříznivě na duševní stránku vojáků, co je vhánělo do náručí zpustlých ženštin? Byla to zajisté myšlenka na blízkou možnou smrt nebo zmrzačení na frontě.*“⁵⁰⁹ V případě tohoto textu se jedná o zpětně psané vzpomínky a z úryvků vidíme, že se jedná o velice stylizované vyprávění. Za pozornost ale stojí to, že právě „návštěvy hostinců a místností s lehkými ženštinami“ pisateli slouží jako prostředek k dehonestaci některých vojáků a důstojníků. Ony „návštěvy hostinců a místností s lehkými ženštinami“ zde slouží jako jakési měřítko duševní vyspělosti vojáků. Pisatel samozřejmě neopomene zdůraznit, že většina vojáků jeho pluku se podobných radovánek neúčastnila. Není mi jasné, v čem by se většina vojáků jeho pluku měla lišit od jakýchkoliv jiných vojáků jakýchkoliv jiných pluků, podstatné ale je, že poznámka zde slouží především k distancování se od uvedeného chování. Zároveň ale dosvědčuje, že k takovému jednání docházelo, a soudě dle pisatele velice často, neboť ony „domy“ byly dle něho vždy plné. V druhém uváděném citátu autor také užívá podobné jednání jako *důkaz* mravního úpadku vojáků, kteří chtěli před odjezdem na frontu něčeho užít. Na závěr dodává, že skutečným viníkem onoho mravního úpadku je samotná válka.

⁵⁰⁷ Svoboda, Karel: *S vichřicí do dvou světadílů*. Dokumentární historie ruského legionáře. Praha 2006.

⁵⁰⁸ Tamtéž. S. 16.

⁵⁰⁹ Tamtéž. S. 20.

Také v dobově psaném deníku Františka Kubíka⁵¹⁰ nacházíme podobné poznámky. Již výše byl uveden citát, že vyprávění jednoho z přátel, jak byl v „bordelu“, se mu hnusí. Kubík si doslova zapsal: *„Těsně před devátou hodinou vrazil na barák Boček a křičel: ‚Kluci, hádejte, kde jsme byli. V bordelu. Bylo tam trochu vojáků a nějaký civil. Sem tam některý měl holku na klíně a hladil ji po těle...‘ Hnusí se nám to s Vlčkem, chodíme spolu do parku, neb jsou krásné večery.*“⁵¹¹ Příhoda, jak je reprezentována v Kubíkově deníku, vyznívá tak, že pisateli se již samotné vyprávění o návštěvě nevěstince hnusí, naopak jmenovaný Boček je ze svého prožitku nadšen a vypráví o něm jako o senzačním objevu něčeho nového, neznámého (kdyby se jednalo o všední událost, nebyla by prezentována tímto způsobem). Popisovaná příhoda vyvolává dojem, jako když skupina přátel, mladých vojáků, mladých mužů s vesnice přichází do města, kde se seznamují s neznámým prostředím, doslova s novým, vojenským světem. Zatímco Boček je z nového „objevu“, který je starším a zkušenějším vojákům důvěrně známý, nadšen, Kubík je zaskočen a zhnusen, možná vystrašen, a raději tráví volné chvíle jinak.

Kubíkův vztah k ženám, jak je reprezentován v jeho deníku, naopak vyznívá jako velmi nesmělý. Možná proto se mu vyprávění přítele „hnusí“ a dává přednost vycházkám v parku za krásných večerů, nebo přinejmenším takovým způsobem si o tom píše do deníku. I slovník, jakého užívá, se zřetelně liší od popisu Bočkovy příhody. Užívá jemný, subtilní slovník, o ženách hovoří velmi plaše a nesměle: *„Šli jsme domů. Cestou Vlček rozevřel své srdce o své lásce a mluvil tak krásně. Myslíš, že je to anděl, to děvče, které si namluvil. Nesměle se vyptávám, zda jí dal také hubičku, a cítím, jak se při tom červenám. [...] Potom utřel ruce do mantlu a vytáhl z tašky několik dopisů od ní a dal mi je přečíst. Je to pro mě první dopis, který čtu napsaný od děvčete chlapci. Usínám s přáním, také si nějaké děvče namluvit.*“⁵¹² Dopisy od děvčete jsou v textu prezentovány jako taková svátost, že je třeba si před samotným dotykem a přečtením otřít ruce. Mnohem později si zapsal následující zážitek, který se odehrál při stažení z fronty na odpočinek ve městě: *„Odskočil jsem do chalupy trochu stranou ležící. Na stole měli ikonu a modlily se stařena a dvě děvčata. Všichni se ohlédli, kdo přichází, a jedno z děvčat vstalo a dalo mi skrojek chleba a zároveň vyšlo za mnou na dvorek, kde*

⁵¹⁰ Kubík, František: *Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války)*. Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

⁵¹¹ Tamtéž. S. 16.

⁵¹² Tamtéž. S. 13.

*zůstala stát u vrátek. Nevím, co mě to napadlo. Naklonil jsem se k ní a dal jí hubičku. Usmála se a řekla: ‚večer jdu do kina‘. Světe, žasni, ona mne neplácla přes hubu, má první hubička děvčeti! Vypotácel jsem se ven a těšil jsem se na kino. Ale špatně to dopadlo. Strhla se rvačka s Maďary a bylo po kině. Dojem z první hubičky byl veliký, stále jsem si ten výjev opakoval a litoval jsem, že jsem jí těch hubiček nedal víc. Vlčkovi jsem se nepochlubil, on by se mi smál.*⁵¹³ Z úryvku je cítit nesmělost a rozpaky, ale zároveň také nadšení ze zážitku, který pro něho znamenal velmi mnoho. Jak vidíme, téma může být navzdory obhroublému prostředí vojáků na frontě textualizováno velmi jemným, decentním způsobem.

Z hlediska zkoumaného tématu je zajímavý ještě jeden zápis. Při hospitalizaci v nemocnici se závažným onemocněním Kubík učinil tuto poznámku: *„Odpoledne přišel evangelický farář – Němec – s doktorem a novou ošetřovatelkou – krásnou mladou dívkou. Styděl jsem se, když jsem před ní ležel nahý. [...] Ve světnici jsem již sám jen s ošetřovatelkou. Téměř spolu nemluvíme. Ona stále něco dělá. Pozoruje, že se na ni dívám, a když mě při tom přistihne, cítím, že se po uši začervenam. Ihned se dívám jinam. Při jednom takovém flirtu se na mě usmála, šla k mé posteli, pohladila mě a hned nato odešla. Jsem do ní zamilovaný a zrovna tolik se jí stydím.*⁵¹⁴ Kubík potvrzuje výše uvedené Holmesovo tvrzení, že vojáci velmi pozitivně přijímali přítomnost zdravotních sester a vytvářeli si k nim silné citové pouto. Kubík hovoří dokonce o tom, jak byl do své ošetřovatelky zamilovaný, neustále se na ni díval a velmi se styděl, když byl při dívání se přistižen. A skutečně se zdá, že návštěvu lékaře vzal sotva na vědomí, s knězem sotva pohovořil, protože mluvení ho příliš namáhalo, ale přítomnost krásné ošetřovatelky vnímal (a zapisoval) velmi intenzivně a naléhavě.

Výjimkou z tvrzení, že explicitní popisy sexuálních prožitků, popsané v první osobě, se v ego-dokumentech nevyskytují, je deník Jindřicha Bejla⁵¹⁵, ani zde se avšak nejedná o zcela otevřená vyjádření, spíše o náznaky. Bejl o daném tématu hovoří v podstatě dvojitým způsobem: buď hovoří o lásce a citech a užívá jemný, citlivý, decentní slovník, nebo otevřeně hovoří o pohlavním styku jako o lidské tělesné potřebě, jejíhož naplnění se mu v zajateckém táboře nedostává.

⁵¹³ Tamtéž. S. 78.

⁵¹⁴ Tamtéž. S. 118.

⁵¹⁵ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

Na samém začátku deníku si poznamenal, že mu učinilo obrovskou radost, když jej přijela navštívit jeho přítelkyně Anny, a zároveň, že jej nesmírně zarmoutilo, když se s ním pak nepřišla rozloučit, když odjížděl na frontu: „*Anny nepřišla; snad nemohla. Nebo to byl včera jen soucit s tříadvacetiletým chlapcem odjíždějícím do války a předstírání něčeho, co snad ani není? Bolí mne to.*“⁵¹⁶ Zanedlouho si poznamenal, že Anny má známost, ale rozešli se v dobrém, v zápětí pak potkal Lidušku „*a byla z toho u mne ,láska na první pohled‘.*“⁵¹⁷ Na samém konci deníku, o šest let později, si zapsal: „*Kdy já se ožením? Rád bych vedl již klidný život někde doma na fořtovně. Budu však spokojeným, jako jsem býval kdysi? Anny se vdala, Liduška také a já už nejsem žádný mladík... [...] Jsem nyní neklidný a často zatrpklý nad morálními fackami, které nezaslouženě jsem na Sibíři dostal já i náš pluk, jehož jednota, prospěch a dobré jméno mi vždy ležely tak na srdci. Něco mi stále chybí, abych na to zapomněl a v myšlénkách se k tomu nevracel. Potřeboval bych trochu lásky a něhy, které by mi byly oporou a dávaly smysl dalšímu životu.*“⁵¹⁸ Bejl absolvoval celou sibiřskou anabázi a množství krvavých bojů, nyní jej již na Sibíři nic nedrželo a byl na cestě domů. Psychicky se necítil příliš dobře a doslova si poznamenal, že mu chybí láska, která by dala jeho životu smysl. Jedná se o velmi intimní zpověď, psanou decentním, citlivým způsobem.

Druhým zmíněným způsobem hovoří o pohlavním styku jako o pouhé lidské fyzické potřebě. Zejména během pobytu v zajateckém táboře se takové poznámky objevují opakovaně. Již dříve jsme viděli, že si zapsal, že „*Napětí je veliké. Snad je to tím, že nic neděláme, snad také horkem, snad také tím, že nemáme příležitost se pohlavně vybit?‘*“, dále například „*A všeho toho je vina ta naše nervozita z toho nicnedělání, schází nám pohlavní styk*“ nebo „*Vždyť je to nepřírozené, abychom my mladí lidé celé měsíce lenošili, žili bez pohlavního styku a zabývali se jen zbytečnými věcmi, aby nám ušel čas! Z toho pak plyne naše nuda, nespokojenost a nervozita.*“⁵¹⁹ Pisatel zde hovoří zcela věcně o pohlavním styku jako o fyzické potřebě, stejné jako například příjem potravy. Ze stylistického hlediska můžeme konstatovat, že tyto poznámky jsou emocionálně a „citově“ stejně zbarvené, jako by hovořil o jakékoliv fyzické potřebě.

⁵¹⁶ Tamtéž. S. 8–9.

⁵¹⁷ Tamtéž. S. 28.

⁵¹⁸ Tamtéž. S. 389.

⁵¹⁹ Tamtéž. S. 68, 69 a 77.

Bejl ve svém deníku hovoří o ženách velice často. Například si poznamenal, že si sjednal schůzku s ošetřovatelkou⁵²⁰, kterou předtím potkal v nemocnici, čímž částečně porušil výše citované stanovisko, že vztah vojáků ke zdravotním ošetřovatelkám byl velmi silný a vřelý, ale především platonický.

O ženách si do svého deníku píše stále častěji, zajímá se o ně a vyhledává jejich společnost. „*Večer dojíždíme do Voroněže, a protože zde delší dobu stojíme, bavili jsme se se zdejšími děvčaty. Dělalí si legraci z našeho ruského přízvuku, ale nejsou upejpavé. Mají své miláčky na vojně, a tak se jim také trochu stýská po lichočkách, zamilovaných pohledech a přítmi nádraží tomu napomáhá.*“⁵²¹ Tento úryvek z Bejlova deníku se naprosto shoduje s výše citovaným Holmesovým tvrzením, že ženy, které zůstaly osamělé, protože jejich manželé nebo milenci byli odvedeni na frontu, mají pro vojáky slabost a nebrání se jakýmkoliv kontaktům, fyzickým i emocionálním.

Jindy si zapsal, že navázal a nějakou dobu udržoval vztah s vdanou ženou. „*Mám Marusju rád, ale jednám správně? Vždyť je to vdaná žena, a kdyby se náhodou něco stalo? Usměje se a namítne, abych si nedělal žádné starosti [...] Po skončení odpoledních slavností jsem s Marusjou zašel na čaj a doprovázel ji pak na nádraží, ale byla nějaká nespokojená, snad proto, že jsme nešli do přírody. Uvažuji o tom a uznávám to, ale dnes je náš vojenský svátek Družiny a já nehledám u ní jen to pohlavní, ale také trochu pochopení v druhých věcech.*“⁵²² Bejl si sice není jist, zda jedná správně, když udržuje poměr s vdanou ženou, ale nezdá se, že by se svými pochybami příliš řídil. Učinil však ještě jednu zajímavou poznámku. Hovoří sice v náznacích a jinotajích, ale předpokládám, že spojením „jít do přírody“ myslel příležitost k pohlavnímu styku, zvláště když se ospravedlňuje, že od své partnerky přece očekává i pochopení v jiných záležitostech. Pro nás je ovšem zajímavé, že v tomto případě upřednostnil vojenskou slavnost Družiny (což svědčí o tom, jaký význam jí přikládal) před pohlavním stykem (přestože manželství své partnerky za problém nepovažuje). Ze začátku vyjádřil pochybnost, co kdyby se něco stalo? O chvíli později si jen zapsal: „*Máme velice stísněnou náladu. Němci stojí před Bukureští a vnitřní situace Ruska je velmi bídná. Marusja také nepřijela a snad již ani nepřijede. Její manžel, jak mi psala, se něco dozvěděl, byl doma kravál, při kterém snad také něco dostala; konečně jako muž má na*

⁵²⁰ Tamtéž. S. 87–88.

⁵²¹ Tamtéž. S. 99.

⁵²² Tamtéž. S. 109 a 111.

to právo. A tak také ‚naše mladá láska uhyne‘, jak je to v té písničce ‚Chodila po včelínku...‘ A proto jsem namíchnut a mám dnes na všechno vztek!⁵²³ Velice zajímavá poznámka z hlediska genderových rolí všech zúčastněných. Pisatel považuje za samozřejmé, že muž má právo na to, aby svou manželku zbil, přičemž se vůbec nepozastavuje nad svou rolí v celém incidentu. Namísto toho je pouze rozčilen, že jeho vztah skončil. Zajímavý je také začátek citovaného úryvku, kdy pisatel spojuje politické a vojensko-strategické informace se svým románkem. Dá se říci, že postupem času se tato dvě témata stávala v jeho deníku stále čtenějšími a důležitějšími, jak ilustruje následující poznámka. Do deníku si zapsal, že potkal dvě děvčata, která mu nadbíhala a chtěla se s ním seznámit blíže, ale ‚Byla mi však k smíchu a trapná ta jejich naivita; je v ní i kus dnešní revoluce, kterou si zdejší prostý člověk představuje velmi jednoduše bez špatných lidí.⁵²⁴ Pisatel propojuje témata sexuality a politiky; *děvčata jsou stejně naivní, jako revoluce*. Tato poznámka by mohla sloužit jako motto této části jeho deníku, kterým naznačuje, jakým dvěma tématům se v průběhu svého deníku věnuje stále častěji: zajímá se zejména o ženy a politiku.

V Bejlově deníku můžeme pozorovat to, co Holmes nazývá zvýšenou sexuální aktivitou vojáků. Podle Holmese je součástí statutu vojáka jeho explicitně projevovaná sexualita. Pro potřeby této práce musíme mít neustále na paměti, že historická skutečnost nám není bezprostředně přístupná, ale je vždy zprostředkovaná prostřednictvím pramenů. Zejména v souvislosti s ego-dokumenty je třeba si uvědomovat, že zápisky mohou být ovlivněny celou řadou faktorů, zejména autocenzurou ze strany pisatelů, jak jsme si uváděli výše. Vždy se tak jedná o textové reprezentace historické skutečnosti, která není badateli bezprostředně přístupná. Z toho důvodu můžeme konstatovat zejména to, že Bejl si na mnoha místech svého deníku činil poznámky svědčící o tom, že o ženy projevoval aktivní zájem a vyhledával jejich společnost, a to nejen za účelem pohlavního uspokojení, ale také za účelem naplnění citových potřeb. Zdá se, že doba války, která přináší vykořeněnost a strádání všech zúčastněných, mužů na frontě i žen v zázemí, skutečně vyvolává zvýšenou potřebu mužů i žen po sexuálních i citových vazbách, přestože se jedná jen o vazby krátkodobé. Můžeme tedy předpokládat, že vzájemný vztah Jindřicha Bejla a vdané paní Marusji

⁵²³ Tamtéž. S. 118.

⁵²⁴ Tamtéž. S. 138.

může být projevem právě takové potřeby, nejen okamžitého uspokojení fyzických potřeb, ale i potřeb emocionálních.

V Bejlově deníku ovšem nacházíme také další zajímavé postřehy, které učinil z pozice důstojníka vůči svým vojákům: *„Bylo by třeba naše chlapce usměrnit na sport, aby politiku nechali a nechali také ty nemožné báby, co si vodi. Je to u vlaků přímo bordel! A poučování, vysvětlování, přednášky nic nesvedou. Ženské bez dozoru chodí v noci k ešalonům, a hoši si je nechají felčarem prohlédnout a pak si je vezmou do těplušky!*“⁵²⁵ Bejl potvrzuje, že ke kontaktu vojáků s prostitutkami docházelo velmi často, nebo přinejmenším častěji, než by považoval za přípustné. Zajímavé ovšem také je, že za podobně nežádoucí, jako je zdravotní riziko, považoval riziko přinášené politikou, v tomto případě se jedná o rozkladnou bolševickou agitaci.

Bejl stejně jako mnoho dalších legionářů cestoval domů pomocí lodních transportů z Vladivostoku; cílem jeho plavby byl Terst. Jeho loď projela Suezským průplavem a zakotvila v přístavu Port Said, odkud se pisatel vydal prohlédnout si Káhiru. Do deníku si zapsal: *„Zašli jsme s Čejkou od naší hospodářské části k ‚děvčatům‘. Jsou těch brlohů celé ulice. Východ mají přímo na ulici, takže je z ulice vidět postel, divan a celé zařízení jejich ‚útulku rozkoše‘. Holka sedí u dveří, na sobě jen lehoučký šat, který některá odkryje, aby zapůsobila. Vždy přes několik takových místností je otevřena turecká kavárna, kde námořníci a jiní muži popíjejí kávu a lihoviny, a domorodí muzikanti hrají na zdejší podivné hudební nástroje drnkací, houslové s jednou strunou, třtinové a čert ví ještě, jaké. Děvčata jsou zde nehezka, snad ‚poslední třída‘ všech možných národností, ale za podívanou to stálo.“*⁵²⁶ Z toho, že další prohlídce Káhiry věnoval již jen několik málo řádků v deníku, soudím, že toto téma jej skutečně zaujalo. Bejl se jistě nechal zlákat zvědavostí, aby si prohlédl exotické ženy, což usuzuji z toho, že si poznamenal, že spolu a přítelem „šli k děvčatům“, jednalo se tedy o záměr, nikoliv o náhodné setkání. To, co uviděl, jej však evidentně zklamalo, z textu je cítit jakési zhnusení až opovržení, zároveň ale dodává, že za podívání to stálo. Zápis v deníku naznačuje, že pisatelovým motivem byla s největší pravděpodobností pouze zvědavost, zároveň ale dokládá, že prostituce v tomto přístavu, kudy probíhalo mnoho dopravních tras, jen kvetla.

⁵²⁵ Tamtéž. S. 298.

⁵²⁶ Tamtéž. S. 391.

Pojednání o sexualitě vojáků můžeme shrnout tak, že citované ego-dokumenty potvrzují, že explicitně projevovaná sexualita je součástí statutu vojáka. Zároveň ale platí, že ego-dokumenty jakožto specifický typ historického pramene hovoří v náznacích a jinotajích, málokdy hovoří otevřeně nebo explicitně o prožitcích pisatelů v první osobě. Spíše se setkáváme s náznaky ve třetí osobě, že *ostatní* vojáci vyhledávají společnost dam v nevěstincích, přičemž tyto poznámky mohou soužit jako prostředek dehonestace takových vojáků. Také se setkáváme se zápisky, jaké jsme viděli například v deníku Jindřicha Bejla, že ulice toho či onoho města (v tomto případě Káhiry) jsou plné nevěstinců, nebo že vojáci si vodí prostitutky až k vlakům, přičemž pisatel sám se tohoto jednání neúčastní a odsuzuje jej, zároveň ale potvrzuje, že k němu dochází ve velké míře. V citovaných denících jsme také viděli, že pokud pisatelé hovoří o vlastních prožitcích, pak pouze v náznacích. To je samozřejmě zapříčiněno povahou pramene, neboť taková témata se do deníků většinou nedostávají, což je způsobeno zejména autocenzurou ze strany samotných pisatelů. Spíše než o projevech sexuality tak vojáci píšou o svých citových prožitcích a touhách. Na příkladu deníku Jindřicha Bejla si můžeme ilustrovat, že pisatel rozlišoval případy, kdy se jednalo o citový prožitek a kdy o pouhé uspokojení fyzických potřeb. V prvním případě užívá decentní slovník, hovoří o potřebě lásky a citu; v druhém případě hovoří o nutnosti naplnění pohlavních potřeb (nebo o frustraci způsobené nemožností jejich naplnění) stejným způsobem, jako o nutnosti jakýchkoliv jiných fyzických potřeb.

5. Tělesnost v ego-dokumentech

Nejprve se opět podíváme, jak je téma tělesnosti ve válce zpracováváno v odborné literatuře. Inspirativní je článek Sabine Kienitz *Body Damage*.⁵²⁷ Před první světovou válkou němečtí politici a důstojníci očekávali od války, že přinese regeneraci německého národa. Válka měla přinést regeneraci mužnosti, která byla následkem míru a individualismu ve společnosti změkčilá a „zženštilá“. Namísto individualismu měl být kladen důraz na mužské kamarádství. Užívala se metafora „ocelová lázeň“ (steel bath, Stahlbad) – vojenský dril měl disciplinovat a transformovat muže ze změkčilých civilistů na muže z ocele. Ideálem nové mužnosti se stal muž-válečník v ocelové helmě, součást moderní válečné mašinerie, odindividualizovaný, bez emocí, vysoce agresivní. Tyto typizace militantního muže jako bezcitného a rázného bojového stroje jsou dle Sabine Kienitz nejvíce reflektovány v soudobých dílech spisovatele Ernsta Jüngera (se kterým jsme se na stránkách této práce již setkali). Díky expresivní síle jeho popisů a díky kompetenci, kterou mu připisovali němečtí historikové a literární učenci na základě jeho válečné zkušenosti jako velitele hlídky, byl povýšen na jakéhosi mluvčího otázek „maskulinity v moderní době“.⁵²⁸

V symbolické rovině bylo lidské tělo propojeno s národem v metafoře *národního těla*. Jiří Hutečka⁵²⁹ uvádí: „*Tento proces vrcholí ve chvíli, kdy se mužské (samozřejmě mužné a kválce konstruované) tělo stane symbolickou personifikací Národa a individuální tělesnost splývá s abstraktní tělesností kolektivní entity.*“⁵³⁰ Národ je symbolizován jako individuální lidské tělo, které muži-válečníci ochraňují na bojišti proti vnějšímu ohrožení, a ženy pečují o jeho vnitřní zdraví, jak bylo řečeno v kapitole o genderových identitách.

Sabine Kienitz uvádí, že při heroizaci muže jako válečného stroje byly konfrontace s devastujícími účinky industrializované války a zkušenosti fyzické a

⁵²⁷ Kienitz, Sabine: *Body Damage. War Disability and Construction of Masculinity in Weimar Germany*. In: Hagemann, Karen; Schüller-Springorum, Stefanie (Eds): *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. S. 181–203.

⁵²⁸ Tamtéž. S. 181.

⁵²⁹ Hutečka, Jiří: *Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání*. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy*. Praha 2012. S. 36–46.

⁵³⁰ Tamtéž. S. 41–42.

psychické demolice historicky tabuizovány a negovány. Tyto zkušenosti však byly viditelně i neviditelně vepsány do paměti a těl milionů vojáků všech zúčastněných států a transformovaly mužské tělo na místo kolektivní paměti destruktivní vojenské síly, jakou Evropa nikdy předtím nezažila.⁵³¹

S. Kienitz shrnuje, že pod vlivem současných dekonstruktivistických teorií přináší otázka spojení mezi válečnými zraněními a konstrukcí maskulinity značné metodologické obtíže, jelikož tyto teorie chápou tělo jako zcela diskursivní. Zatímco klasické sociální teorie považovaly biologickou kategorii „pohlaví“ za základnu, na které se budovaly kulturní konstrukce, známé jako „gender“, současné teorie konceptualizují tělo jako součást kategorie gender. Tělo nemůže být redukováno pouze na svou biologickou podstatu. Podstatné jsou otázky významu těla, prožitku tělesnosti a těla jako konstruktů mužské identity, tedy toho, jak je genderová identita konstruována v síti askripcí sama sebou i ostatními. Příklad prožitku tělesnosti ve válce a válečných zranění slouží k popsání procesu kulturní konstrukce maskulinity/maskulinit prostřednictvím těla. Podle anti-esencialistického dekonstruktivistického přístupu mužnost a maskulinita nesouvisí primárně s biologickým tělem, ale představují kulturní konstrukty, které jsou velmi sociálně, časově a prostorově variabilní. Tělo a tělesnost jsou součástí tohoto kulturního systému významů a musí být považovány za nutný předpoklad kulturní praxe. Tělo má značný symbolický význam, prostřednictvím kterého jsou gender, genderové rozdíly a genderové identity konstruovány v konkrétních sociálních jednáních. Tělo se musí při analýze historické konstrukce maskulinity/maskulinit považovat ne jednoduše za symbolickou metaforu nebo za pasivního příjemce diskursivně připisovaných interpretací a reinterpretací, ale spíše za aktivní součást procesu sociálních jednání, stejně tak jako za jejich produkt.⁵³²

Jak je tedy řečeno výše, tělesnost a prožitek tělesnosti jsou diskursivně vytvářené kulturní konstrukce, které vznikají v konkrétní sociální situaci a které jsou také v závislosti na konkrétní situaci, čase a prostoru velmi odlišné; jsou diskursivně velmi specifické. Jakým způsobem je tedy tělesnost textualizována na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války? Nabízejí se tyto motivy, jakým způsobem může být tělo v pramenech reprezentováno: tělo jako oběť válečných zranění a nemocí, jako objekt strádání a tělo jako nástroj válčení.

⁵³¹ Kienitz, Sabine: *Body Damage*. S. 182.

⁵³² Tamtéž. S. 185–186.

5.1. Nástroj válčení

V našich pramenech se zápisky, kdy je tělo tematizováno jako nástroj válčení, neobjevují. Jak jsem se již v tomto textu zmiňoval, na stránkách analyzovaných pramenů se reprezentace demonstrativně projevovaného válečného hrdinství a statečnosti v boji prakticky neobjevují. Tím pádem se ani nesetkáváme se zápisky, kdy by vojáci „nasazovali“ tělo a svůj život v boji. Něco jako „vyrazili jsme hrudí proti bodákům“ nebo „byli jsme vytrénovaným strojem na zabíjení“, s ničím takovým se na stránkách našich ego-dokumentů skutečně nesetkáme. Statečnost je tematizována spíše jako řádně plněná povinnost. Výjimkou mohou být pouze tzv. legionářské vzpomínky, tedy vzpomínky, sepsané zpětně pod vlivem legionářské legendy. Zde se pak objevuje motiv obětování se a překonávání překážek v cestě ke vznešenému cíli, boji za národní stát a národní sebeuvědomění. Tento typ ego-dokumentů ale není primárním pramenem této práce, proto zůstaneme jen u této stručné poznámky.

Jednou z velmi mála možností, kdy může být vojákovo tělo v ego-dokumentech prezentováno jako nástroj válčení, je reflexe lékařské prohlídky u odvodu, kdy je voják lékařsky vyšetřen a označen za schopného vykonávat službu, tedy za schopného bojovat na frontě. Přesto se tento moment objevuje v ego-dokumentech velmi málo, a pokud už ano, pak spíše ve smyslu, že se jedná o formalitu, a bývá spíše ironizována, že schopným je stejně uznán každý. František Černý⁵³³ si zapsal: „*V Budějovicích jsem byl jako všichni u prohlídky a vymlouval se na vše možné, ale nic platno. Kdo měl hlavu na těle, byl uznán schopným. Tedy i já.*“⁵³⁴ Lékařská prohlídka těla je vnímána spíše jako formální úkon, než jako faktický prvek proměny civilního těla na tělo vojenské.

5.2. Nemoci a zranění

Největší potíží při výzkumu ego-dokumentů, nebo lépe řečeno, hlavním specifickým, které je třeba mít při tomto výzkumu na paměti, je skutečnost, že čeští vojáci psali o svých zraněních jen v poměrně omezené míře. Nejvíce je situace patrná v případech dopisů polní pošty. Domnívám se, že pisatelé se chtěli pod vlivem jakési autocenzury vyvarovat jakýchkoliv znepokojivých zpráv o svých zraněních a

⁵³³ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914 – 1918*. Praha 2014.

⁵³⁴ Tamtéž. S. 28.

nemocech, neboť nechtěli své blízké doma zbytečně děsit. František Kubík jako by mi dával za pravdu: „*Konečně se mi daří trochu lépe a píši domů. O nemoci se nezmiňuji.*“⁵³⁵ V dopisech se tak objevují zejména zprávy, kterými pisatelé své blízké ujišťují, že jsou v pořádku, živí a zdraví. Také v denících se objevují zápisky o zraněních a nemocech jen poměrně sporadicky. Pokud se tam již objeví, pak většinou v obecné podobě, jaksi nezúčastněně, bez emocí. Mnohem častěji se setkáme se zápisky popisujícími tělesné strádání vlivem nepříznivé povětrnostní situace, špatného materiálního zabezpečení nebo nedostatečné stravy. Dokonce ani ve zpětně psaných vzpomínkách se neseťkáváme s četnějšími zápisky o prodělaných zraněních. Může se opět jednat o jakousi autocenzuru, kdy pamětník nechce znovu „prožívat“ prodělané utrpení, nechce se k němu již vracet, případně je nechce „přenášet“ na své blízké. Také je třeba vzít na vědomí, že mnoho vojáků jistě svá zranění nebo nemoci nepřežilo a nemělo tudíž ani možnost na ně později vzpomínat. Autory vzpomínek tak mohou být pouze ti šťastnější, kteří buď neutrpěli žádná zranění, nebo pouze lehčí, ze kterých se dokázali zotavit. Také je ale možné, že vojáci, kteří sice přežili, ale přinesli si z války těžká tělesná postižení, amputace končetin, psychická traumata a podobně, nikdy žádné vzpomínky nese-psali, nechtěli o tom mluvit, nebo nebyli svým okolím podněcováni k sepsání vzpomínek, případně se vzpomínky nemusely dochovat, rodinní příslušníci je například nemuseli uchovávat, neboť to pro ně mohlo být příliš bolestné. Je tedy třeba mít neustále na paměti, že každý pramen historického poznání je z definice nekompletní, vždy se jedná jen o jakési stopy tvořené tím, co se dochovalo a co má badatel v současné době k dispozici. To ovšem platí pro všechny výše uvedené typy ego-dokumentů.

Pokud jsem výše tvrdil, že poznámky týkající se zranění a nemocí se objevují v textech ego-dokumentů poměrně sporadicky, pak výjimkou je deník Františka Kubíka⁵³⁶, který naopak o těchto problémech hovoří velmi otevřeně. U tohoto textu proto chvíli zůstaneme. Kubík například velmi důkladně popisuje své zažívací potíže, způsobené nekvalitní stravou. „*Trápí nás stále velký průjem. Brzo ráno se šlo dál. Kvér nesu na krku vodorovně přes prsa, kalhoty držím v ruce a občas přisedávám ke kraji silnice. Jsme na tom všichni stejně. Snědli jsme úplně plesnivý chléb, říkají někteří,*

⁵³⁵ Kubík, František: *Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války)*. Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005. S. 118.

⁵³⁶ Kubík, František: *Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války)*. Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

kterým zůstal kousek na ráno a při denním světle viděli zelenou plíseň. [...] Všímají si nás [okolo procházející vojáci], že jsme většinou na bobku u silnice, a budí to veselost, posmívají se nám. Koušeme dřevěné uhlí, neb co prý s náma, říká doktor.⁵³⁷ Je zajímavé, že zažívací potíže Kubík popisuje spíš jako nepříjemnost, než jako zdravotní komplikaci, která budí spíše veselost. Je tedy zřejmé, že hranice mezi zdravím a nemocí je relativní, řekněme diskursivně konstruovaná, a ve válečné situaci je oproti době míru značně posunutá. Ostatně není zřejmé, jestli pisateli více vadily ony zdravotní potíže, nebo to, že se mu vojáci z cizích jednotek posmívali. A jak vidno, ani lékař si s tím těžkou hlavu nedělal. Také dlouhé pochody si vybírají svou daň: „Nohy jsou oteklé a bolavé. Chytají nás křeče. Nyní stavíme cely a to je dobré. Několik dnů zde zůstanem. Již to potřebujem. Bolí mě hlava, břicho a špatně spím.“⁵³⁸ Na jiném místě Kubík velmi detailně, téměř s gustem popisuje, jak jeho prapor onemocněl prašivinou, což je lidové označení pro kožní onemocnění svrab. „Máme všichni prašivinu. Někteří mají tělo rozbité, že jim při drbání teče krev a ráno jsou ta místa ztvrdlá jako destička, že se na ně může bubnovat. Mám prašivinu na stehnách uvnitř, a to je horší než vši. [...] Náš oberstlajtmant ví, že máme všichni prašivinu, a hned druhý den rozeslal celý batalion na všechny strany do polních lazaretů. Časy se mění. Na Rusku jsme byli zasraný batalion, nyní jsme prašivý batalion. Čeho se ještě dočkáme?“⁵³⁹ Kubík byl odeslán na marodku, kde jej přívětivě přijal český lékař, jak si poznamenal do deníku. Pobyt v nemocnici byl velmi pohodlný, nemocní dostali čisté prádlo, dostali najíst, umyli se a dostali mast, s jejíž pomocí byl svrab do týdne vyléčen. Zajímavé je, že zatímco průjem ani nebyl považován za nemoc, kvůli které by bylo třeba ustát v pochodu, kvůli svrabu bylo nutné poslat postižené na krátké ošetření do polních lazaretů.

V Kubíkově deníku ovšem narážíme i na vážnější onemocnění. Raněný Kubík byl vlakem transportován do nemocnice dále od fronty. Nejprve si poznamenal, že cesta není pohodlná, ale nevadí to, neboť jede (jak se domníval) domů. Pak se ale jeho stav zhoršil a podmínky při cestě se staly nesnesitelnými, trpěl bolestmi a cítil, že má horečku. Následuje znepokojivý popis jeho horšícího se zdravotního stavu. „Bolesti nevím, co počít. Na stranu chodím do kalhot. Nemám síly, abych stále slézal a vylézal do vozu, vychází ze mě jen hleny za hrozných bolestí.“⁵⁴⁰ Konečně dorazil do nemocnice

⁵³⁷ Tamtéž. S. 28.

⁵³⁸ Tamtéž. S. 40.

⁵³⁹ Tamtéž. S. 86.

⁵⁴⁰ Tamtéž. S. 117.

a lékař ho nechal přemístit na infekční oddělení. „Při odpolední vizitě naměřil doktor vysokou horečku, 39 stupňů. Večer přišel ještě jednou, horečka byla ještě vyšší, dostal jsem obklad a injekci. Zima se mnou lomcuje. Najednou dostávám strach, co mi vlastně je. Slábnu, nic nejím, jen piji trochu čaje. Dostal jsem návštěvu – kněze. Pěkně se mnou hovořil o domově a o rodičích a nakonec se zeptal, chci-li se vyzpovídat. Řekl jsem, že jsem evangelík. Slíbil, že pošle kolegu mého vyznání.“⁵⁴¹ Vyznění tohoto úryvku se od předchozích diametrálně liší. Pryč je ironie a lehká nadsázka, se kterou popisoval žaludeční potíže a škrábající se vojáky se svrabem, namísto toho se dostávají slzy („slzy mě vhrkly do očí [...] Stáhl jsem si deku přes hlavu a zakousl se do ní, abych neřval nahlas“⁵⁴²), a hlavně strach, co s ním vlastně je. Pisatelův zdravotní stav se přeci jen zlepšil a byl propuštěn z nemocnice, aniž bychom se z jeho deníku dozvěděli, jakou nemocí trpěl. Ostatně, ani on sám to nemusel vědět. Jisté je pouze to, že se musel nakazit během transportu, neboť původně byl hospitalizován se zraněním. Jednalo se o průjmové a horečnaté onemocnění s velmi intenzivním průběhem. Podle popisovaných příznaků lze spekulovat o tom, že se mohlo jednat o úplavici (jak by napovídal silný průjem) nebo tyfus (ve prospěch kterého by hovořily vysoká horečka a zimnice), které se vyskytují v souvislosti s první světovou válkou například v zajateckých táborech a podobných místech s vysokou koncentrací lidí, žijících ve špatných hygienických podmínkách. O závažnosti onemocnění vypovídá i skutečnost, že nemocného navštívil kněz a kromě slov útěchy mu nabídl, jestli se nechce vyzpovídat.

Dalším z tohoto pohledu zajímavým pramenem je text Františka Černého.⁵⁴³ Jelikož Černému bylo v době, kdy byl povolán k pluku, čtyřicet let, reflektuje své tělo jako tělo staršího muže, odvyklé vojenské službě. Podobným způsobem hovoří také o ostatních příslušnících pluku. „No, a pak už jsme chodili na *execírák*, kde do nás strkali dávno zapomenutou disciplínu. [...] V několika dalších dnech jsme dostali kalhoty, blůzy a tak podobně. To byla teprve podívaná, zvláště u silných. Kalhoty měli špagátem přes břicho uvázané, jelikož se do nich nemohli dostat. Mundúr jim šel jen do půl prsou. A takhle vyšnoření jsme každý den maširovali z České uličky na plac, rozcvičovat naše stárnoucí klouby.“⁵⁴⁴ Po odjezdu na frontu pak začíná vojákově tělo být tematizováno jako objekt válečného strádání a utrpení, působení nepřízně počasí, všudypřítomného

⁵⁴¹ Tamtéž. S. 118.

⁵⁴² Tamtéž. S. 117–118.

⁵⁴³ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014.

⁵⁴⁴ Tamtéž. S. 28–29.

hladu a zejména zranění a nemocí. Velmi zajímavý je Černého popis vyčerpávajícího a překotného ústupu, či spíše útěku před nepřítelem. Tělo je zde tematizováno jako výčet nejrůznějších zranění a poškození, způsobených dlouhým pochodem v těžkých podmínkách. Černý si doslova zapsal: „*Nejdřív jsem se vyzul. Pohled na moje nohy byl hrozný. Předevčírem jsem se obul, pak ten marš vodou, blátem, celou noc na nohou... Žádné zvíře, které má čtyři nohy, by to nemohlo vydržet. Člověk, tedy rakouský voják, to vydržet musel, a navíc o hladu. Nohy moje byly samý puchýř, krvi podlité, celé spařené. A takové jsem je neměl jenom já, nýbrž všichni.*“⁵⁴⁵ V textu vidíme povzdechnutí nad tím, že rakouský voják musí vydržet horší zacházení, než zvíře. Zajímavé je, že Černý doslova píše „rakouský voják“. Občas se v pramenech nebo literatuře můžeme dočíst podezření, že se mělo českým vojákům dostávat od rakouských důstojníků horšího zacházení, zde však pisatel hovoří o rakouském vojákovi obecně, bez rozdílu národnosti. Téměř by se dalo říci, že slovní spojení „rakouský voják“ Černému posloužilo jako jakési generické označení všech vojáků rakousko-uherské armády, kterým se dostávalo přísného zacházení ze strany důstojníků. Zejména v této situaci, kdy vojáci při dlouhém ústupu umdlávali a důstojníci je museli popohánět: „*Běželi jsme dál, ale já už nemohl. Na nohy jsem se nemohl postavit; z prstů jsem měl živé maso. V noci jsem musel sednout do příkopu docela a sundat boty, abych nohy aspoň trochu zchladil. [...] V malé chvíli byl u mě. Byl to jakýsi rytmistr, tedy důstojník jízdy, kterého jsem jaktěživ neviděl a on mě také ne. [...] Na to on spustil takovou bandurskou, že pokud nepůjdeme, tak nás všechny postřílí. Jeho nohy nebolely, poněvadž seděl na kobyle, ale co dělat, musel jsem se obout a jít zas dál.*“⁵⁴⁶ Tělo vojáka je v textu konstruováno jako oběť strádání; nohy jsou zničené po dlouhém pochodu, na rozdíl od nohou důstojníka, který se veze na koni. To je v tuto chvíli tou největší propastí, která v Černého textu vojáky a důstojníka rozděluje: ne národnost nebo příslušnost k jednotce, ale prožitek tělesného utrpení.

Na jiném místě Černý popisuje svou zkušenost se závažným onemocněním. Nejprve uvádí, že se s vysokou horečkou nechal prohlédnout na polním obvazišti, odkud byl odeslán do nemocnice dále za frontou. Nemoc provázely velmi vysoké horečky, které otupovaly tělo i mysl. Teprve po nějaké době se dozvěděl svou diagnózu: „*Pak přišel opět lékař s nějakým mladším kolegou a opět prohlíželi mé tělo. Lékař*

⁵⁴⁵ Tamtéž. S. 102.

⁵⁴⁶ Tamtéž. S. 111–112.

onomu mladému něco ukazoval a říkal, že zase je dnes více skvrn. Nyní teprve jsem si dobře uvědomil, že mám skvrnitý tyfus. Ptám se šeptem lékaře, zda se z toho vystuňu. On se usmál a pravil: ‚I hnedle zas půjdete na Rusa.‘ Usmál jsem se také, ale bylo mi nějak divně.⁵⁴⁷ Zajímavé v tomto úryvku je, jak Černý popsal lékařskou prohlídku, nikoliv „lékař mě prohlédl“, ale „lékař prohlédl mé tělo“. Jako by jeho tělo již nebylo jeho, jako by patřilo vojenskému lékařství, kterému je plně vydáno napospas. Rovněž je zajímavé, jak Černý popsal, že se jej lékař snažil uklidňovat tím, že brzy bude schopen jít zase bojovat, vrátit se na frontu. Z textu se zdá, že pisatel tuto snahu přijal bez jakékoliv ironie nebo odporu, pouze s pochopitelnými obavami, zda toho skutečně bude schopen.

Když se Černému udělalo lépe, byl převezen do další nemocnice a pak zase do jiné. „Na nádraží na náš už čekal vlak s vozy označenými červeným křížem. Byla na nás pěkná podívaná. Jeden šel s jednou nohou, druhou měl na zádech, ale plechovou. Spodek byl gumový a podpíral se o berlu. Jiný měl zas jen jednu ruku, druhou nechal někde na frontě. Třetí měl sice obě nohy a ruce, v každé ruce měl ale hůl a nemohl se z místa hnout. Udělal krok dopředu a dva dozadu. Měl jakési třesení v těle. Někteří další sice šli, ale kdyby do nich foukl větší vítr, byl by je porazil. A mezi takové jsem patřil i já. Byl jsem tomu přece rád, že mám své údy všechny. Mohl jsem doufat, že se snad přece jen uzdravím.“⁵⁴⁸ Vojáci jsou v tomto úryvku prezentováni výhradně prostřednictvím tělesných postižení a chybějících končetin, jež jsou důsledkem válečných zranění, nikoliv například prostřednictvím národnosti nebo příslušnosti k pluku. Atributy vojáka již nejsou zbraně nebo výstroj, příslušnost k pluku ani národnost, ale chybějící ruce a nohy a jiná nevratná tělesná postižení.

Poté František Černý putoval přes Vídeň až do zařízení pro rekonvalescenty v Chebu. Nejprve dostal čtrnáct dní dovolenou, když se však vrátil, musel se podrobit dalšímu vyšetření. Na hrudi se mu udělal hnisající otok, který vyžadoval další léčbu. František Černý své tělo plně odevzdal lékařské vědě: „Otok byl stále větší a také více hnisal. Doktor nad tím kroutil hlavou a řekl, abych opět přišel k němu do kanceláře. Tam mi dal jakousi listinu a řekl, abych šel do dveří číslo 4. Najdu dveře číslo 4, ale hned jsem se lekl, protože nad dveřmi byl nápis ‚Rentgenové paprsky‘. [...] Pak mě postavili do nějaké klece a na prsa mi přitáhli nějakou desku. Nějaký doktor mě v desce

⁵⁴⁷ Tamtéž. S. 127–128.

⁵⁴⁸ Tamtéž. S. 130–131.

prohlížel. Oči asi musel mít dobré, protože skrze tu desku viděl do mých prsou. Dle jeho řeči jsem pozoroval, že musím mít něco hrozného, protože, to co viděl, náramně obdivoval.“⁵⁴⁹ Textová reflexe těla opouští vojenský diskurs a přechází do diskursu lékařského. Černý popisuje možná s nadsázkou, ale spíše s jistou nevědomostí a naivitou, a v každém případě s velkým respektem a obavami, jak se podrobuje rentgenové prohlídce. Následovala operace a nejisté a chvílemi velmi bolestivé zotavování. Když se jeho stav konečně stabilizoval, Černý si zapsal: „*Každý druhý den mně doktor ránu převázal. To už to tak nebolelo. Později mi také celou záležitost trochu osvětlil. Následkem skvrnitého tyfu se prý něco usadilo na mém třetím žebru po pravé straně. Nastalo duření, otok a hnis. Při operaci, kterou nazval operací těžkou, mi doktor otevřel hrudník, nemocné místo odborně vypucoval a zbavil dalšího hnisání.*“⁵⁵⁰ Tematizace těla jakožto objektu lékařského diskursu je završena reflexí vysvětlení, které mu lékař poskytl po operaci. A dodejme, že Černého onemocnění a následná operace musely být natolik závažné, že byl posléze kvůli zdravotnímu stavu zproštěn vojenské služby. V případě Františka Černého lze konstatovat, že čím bylo jeho zranění nebo nemoc závažnější a léčba náročnější, tím spíše své tělo v deníku symbolicky odevzdává vojenskému lékařství. Také v tomto případě ale platí, že takové zjištění nelze považovat za všeobecně platné, neboť v jiných zde analyzovaných a citovaných denících nic takového nenalzáme.

Další příklad zranění najdeme v deníku Jindřicha Bejla.⁵⁵¹ Na počátku války na srbské frontě byl pisatel zraněn, když byl na průzkumné hlídce. Jak si poznamenal, nejprve necítil žádnou bolest, pouze krvácení v oblasti rozkroku. Z hlídky byl ještě schopen se vrátit sám, pak rána začala bolet a silně krváčet, na obvažiště již šel v doprovodu jiného vojáka, až se mu nakonec udělalo velmi špatně a musel být odnesen na nosítkách. Rána byla nejprve pouze provizorně převázána, na skutečné lékařské ošetření musel dlouho v bolestech čekat. Zapsal si: „*Přijeli jsme do Grku a nikdo nás nechtěl přijmout! Byl jsem již z toho apatický a bylo mi to jedno. Konečně nás přece vrazili do jednoho baráku, avšak doktoři nás nechtěli převázat. Nakonec po dlouhém čekání přišel přece jeden aspoň si nás prohlédnout. Bylo asi tři hodiny po půlnoci, když jsem konečně ležel v jedné selské jizbě na podlaze na slámě a vedle mne leželi lehce i těžce ranění a také umírající. Jeden s ustřelenou nohou až nad kolenem si stále tiše*

⁵⁴⁹ Tamtéž. S. 133.

⁵⁵⁰ Tamtéž. S. 139.

⁵⁵¹ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

*nařikal, ale asi o sobě nevěděl. Skoro jsem nespal, jen podřimoval a měl velké bolesti. Vždyť obvaz, co mi dal Malec, byl provizorní a měl být dávno vyměněn. Ráno nejdříve převazovali těžce raněné. Much bylo ve světničce na tisíce a zápachem krve byly jako posedlé. Nikdo se o nás nestaral, ani nám nic neřekl, co s námi bude, a tak jsme byli vydáni na milost a nemilost mouchám. Teprve odpoledne v 6 hodin jsem přišel na řadu k obvazu já. Krev byla seschlá a zpečená a odstraňování starého obvazu působilo velikou bolest; snášel jsem ji odhodlaně; když mi však doktor říkal, že asi jedno varle bude muset být odstraněno, křičel jsem v té bolesti, ať si řeže své, že já s tím nesouhlasím. Dával mi naději, že se přesto budu moci ženit. Nakonec nic neoperoval, a po obvazu se mi velmi ulevilo a je mi mnohem lépe.*⁵⁵² V citovaném úryvku pisatel upozorňuje především na špatný stav zdravotní péče. Nejprve musel velmi dlouho čekat, přičemž po celou tu dobu měl pouze provizorní obvaz ještě z bojiště. Soudě podle zápisu, čekání na ošetření muselo být velmi skličující. Pisatel si také poznamenal, že byl obklopen lehce i těžce zraněnými a umírajícími, kteří museli podstoupit stejně nekonečné čekání. Tím, že si stěžuje na nezáměr lékařů a špatnou a zdoluhavou péči, protože do „pokoje“ byl uložen až *ve tři hodiny po půlnoci*, ovšem dokládá, že ošetřování muselo ve skutečnosti probíhat téměř nepřetržitě. Spíše než o nezáměru a lhostejnosti lékařů úryvek svědčí o tom, že lékaři velký nápor zraněných nezvládali ošetřovat, zvláště pokud vezmeme v úvahu další Bejlův postřeh, že s převazováním těžce zraněných se začalo hned ráno, zatímco on přišel na řadu až v šest hodin odpoledne. Další zajímavostí je, že si povšiml velkého množství much. Také v textu Františka Černého jsme narazili na zápis, kde mrtvá těla vojáků obklopují tisíce much.⁵⁵³ Mouchy tak jsou v textech spojeny s mrtvými těly, se smrtí, s umíráním, a v tomto případě také se špatnými hygienickými podmínkami ve vojenské ošetrovně. Bejl přímo užil slovní spojení, že zranění vojáci „byli vydáni na milost a nemilost mouchám“, čímž má na mysli postupné umírání, bez zájmu lékařů. Zajímavá je také druhá část citovaného úryvku. Když se konečně dostal na řadu s ošetřením, lékař mu řekl, že bude muset být operativně odstraněno jedno varle. Pisatel reagoval velmi ostře, přestože lékař jej přesvědčoval, že se bude moci oženit i tak. V kapitole o genderové identitě vojáků bylo uvedeno, že podle Holmese patří poranění nebo poškození genitálií k největším nočním můrám bojujících vojáků, protože přináší ztrátu jejich nejen

⁵⁵² Tamtéž. S. 25–26.

⁵⁵³ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014. S. 122.

vojenské mužnosti.⁵⁵⁴ Také Bejlův zápis svědčí o tom, že takovému zásahu se vši silou bránil. Do deníku si zapsal, že zatímco veškerou bolest snášel s klidem, mužně, na tuto hrozbu ztráty mužnosti reagoval velmi podrážděně. Soudě podle toho, že si poznamenal lékařovo ujištění, že se přesto bude moci ženit, což je jistě metafora pro zachování funkčnosti pohlavních orgánů, byla to právě tato eventualita, která ho tolik vyděsila.

Šťastné zranění

Zvláštním způsobem tematizace zranění může být tzv. šťastné zranění, tedy lehčí, ne příliš nebezpečné nebo život ohrožující zranění, které ale umožní zraněnému vyhnout se frontě. Richard Holmes uvádí, že takové lehčí zranění může být vítáno a dodává několik zajímavých komentářů. Takové lehčí zranění, „*milionová záležitost*“, může být tou „*nejžádanější věcí na světě*“; takto šťastně zraněný voják pak bývá svými spolubojovníky zván „*šťastnej parchant*“.⁵⁵⁵ Své tvrzení Holmes dokládá zajímavými citacemi, např. „*Dostat to a přijít o ruku, to bylo jako by člověku někdo dal dvě stě tisíc dolarů. To byla cena jeho života. Smlouva na to, že se dostane z války, zněla na jednu ruku.*“⁵⁵⁶ Dodejme, že tento citát odkazuje k jinému prostředí a období, než je zkoumáno v této práci, ale po obsahové stránce je naprosto výmluvný a pro ilustraci může posloužit velmi dobře. Je samozřejmě otázkou k úvaze, nakolik amputace ruky, která bývá jindy považována za závažné zranění, splňuje definici šťastného zranění. To samozřejmě nemáme možnost posoudit. Jediné, co můžeme konstatovat, je, jakým způsobem může být tento prožitek v prameni textualizován. Pro úplnost ještě dodávám, že kromě situací, kdy je takové zranění vítáno, Holmes uvádí a citacemi dokládá celou řadu příkladů, kdy naopak zranění vítáno není a zejména důstojníci odmítají nechat se odtáhnout na ošetrovnu a zanechat svou jednotku na bojišti.⁵⁵⁷

Na stránkách ego-dokumentů našich vojáků se s takovými zraněními opět setkáváme velmi zřídka. Příkladem může být text Jana F. Třísky z italského bojiště *Zapomenutá fronta*.⁵⁵⁸ Abych byl přesný, musím dodat, že zde k takovému zranění nakonec nedošlo, pisatel se pouze přiznává, že by jej uvítal a dokonce se pokusil mu trochu napomoci. V textu je popisována situace, kdy Tříška došel k místu, velmi silně ostřelovanému nepřátelským kulometem, skryl se do kráteru po výbuchu granátu,

⁵⁵⁴ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011. S. 162.

⁵⁵⁵ Vše tamtéž. S. 162.

⁵⁵⁶ Tamtéž. S. 162–163.

⁵⁵⁷ Tamtéž. S. 163.

⁵⁵⁸ Tříška, Jan F.: *Zapomenutá fronta*. Praha 2001.

vystřčil obě nohy do míst, kudy probíhala kulometná střelba, a čekal „v naději, že konečně uvidí tichou, klidnou, čistou polní nemocnici v týlu.“⁵⁵⁹ Kulometná palba ho ale minula. Spíše než s vědomě reflektovaným a textualizovaným šťastným zraněním se v textech setkáváme s tím, že pisatel využije lehčí zranění, aby se mohl nechat ošetřit. Samozřejmě nemůžeme posoudit, zda bylo takové zranění pisatelem považováno za šťastné, anebo za běžné, které opuštění zákopu oprávněně vyžaduje. Josef Jirásek⁵⁶⁰ si zapsal: „Plazíce se po čtyřech vpřed, ucítil jsem v levé noze v prstech bolest, jako by mě někdo holí udeřil, a ohlédnu se na střevíc, ze kterého tekla potůčkem voda. Odvlekl jsem se dále a skryl za silnou borovici, kde mě kamarád zul a ránu mi obvázal. Poranění bylo lehké, kule prostřelila mi dva prsty a malík byl rozdrcen. Uřízl jsem si hůl a nastoupil cestu k obvazišti, které bylo daleko za lesem.“⁵⁶¹ Dodejme, že toto zranění nakonec pro pisatele šťastným nebylo, tedy ne ve smyslu, že by mu přineslo jízdenku domů. Při pobytu v polní nemocnici byl zajat a odveden do zajetí do Ruska, kde po necelých třech letech v červnu 1917 zemřel na tyfus. V jiných textech se setkáváme s tím, že pisatel přinejmenším uvažuje o tom, že by si rád takové šťastné zranění sám přivodil. Příkladem může být opět deník Františka Kubíka. Dlouhý a vyčerpávající pochod na frontu, při kterém potkával velké množství těžkých povozů dělostřelectva, v něm vyvolal pocit, který byl v jeho deníku textualizován následujícím způsobem: „tak tam [pod kolo vozu] strčit nohu... je špitál jistý, rozumujeme.“⁵⁶² Tím se již velmi blížíme fenoménu sebezranění.

Sebezranění

Specifickým typem zranění je tzv. sebezranění, kdy si voják své zranění způsobí sám, aby se tak vyhnul frontě. V tomto případě platí ještě důrazněji, že v textech ego-dokumentů se taková zranění prakticky neobjevují, neboť snaha vyhýbat se služně pomocí sebezranění byla pochopitelně zakázána a postihována. Naprostou výjimkou je právě deník Františka Kubíka, který, jak se zdá, velmi otevřeně hovoří o všem, co se v podobných textech příliš neobjevuje.

Nejprve, ještě v kasárnách, s neskrývaným opovržením komentuje snahy některých odvedenců vyhnout se frontě prostřednictvím sebepoškození: „*Kluci*

⁵⁵⁹ Tamtéž. S. 100.

⁵⁶⁰ Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009.

⁵⁶¹ Tamtéž. S. 39–40.

⁵⁶² Kubík, František: Přežil jsem. S. 91.

vyhledávají uličku lásky, aby mohli jít do špitálu, druhý má zas nápad, nechat se pokousat od psa a jít tamtéž kvůli vzteklině. Ale obojím se nedaří.⁵⁶³ Na snaze vyhnout se bojům nevidí pisatel vůbec nic špatného, ostatně on sám se na mnoha místech textu zmiňuje o tom, jak si s kamarádem plánovali útěk⁵⁶⁴ (ke kterému ale nikdy nedošlo), opovrženímhodná je pro něho pouze forma, pomocí které se o to pokoušeli. Ovšem později se i Kubík pokusí vyhnout se touto cestou frontě. V jeho deníku je uveden velmi dlouhý a detailní popis toho, jak se s kamarádem Nedělou při přesunu ztratili zbytku jednotky, vzájemně se zranili, aby poranění nevypadala podezřele, a vydali se na cestu do lazaretu za frontu, přičemž se vyhnuli obvazišti, umístěnému hned na frontě, aby získali více času, a vydali se dále do zázemí. Není nutné tento úsek citovat celý, protože je opravdu poměrně dlouhý, ale pokusím se vybrat nejdůležitější pasáže. „*Náš plán je jednoduchý. Jeden druhému rozbijeme kamenem hlavu. Neděla chce napřed. Vyhledal jsem vhodný kámen, on sedí u zdi a čeká. Je bledý a čeká, pozoruje mě a pobízí. Tedy s pomocí boží... Udeřil jsem jej kamenem do temene hlavy, do míst, kde začínají vlasy na čele. [...] To nic není, musí téci krev. Opakovat, silněji! [...] Kámen se mi rozštípl v ruku, ale krev se zase neobjevila. Roste druhá boule. Co dělat – jen co dělat? Zbývá jen nůž. Vytáhl jsem dolchmesr, Neděla nařizuje: ‚Nůž mezi boule a udeř naň kamenem!‘ Je rozčilený – hlas se mu třese. Hledám kámen – konečně mám vhodný a krajně rozčilen jsem udeřil na nůž. ‚Ježišmarijá,‘ vykřikl, ‚tys mě zabil!‘ Hlava mu klesla zpět, několik okamžiků byl jako strnulý, pak ucítil, že krvácí, přejel si rukou vlasy a ukázal proti svíčke. Ruka byla plná krve. Krev – krev – krev! Celý šťastný vykřikoval.*“⁵⁶⁵ Nyní přichází na řadu Kubík. „*Jsem na radě já. Vidím, že musím použít hned nože. Rozhoduji se, že se bodnu do nohy. Našel jsem Nedělovi kámen, on si jej vzal do ruky a já držel nůž špičkou proti stehnu levé nohy. Rozmáchl se, že udeří. Neměl jsem tolik odvahy, abych ránu vydržel, a nožem jsem uhnul. To se opakovalo. Neděla se zlobí. Jsme v hrozném nebezpečí. Kdyby nás zde někdo chytil, pochopí hned, co se děje a jistě nás zastřelí. [...] Uchopil jsem nůž tak, že rukojeť mám nahoře, pěst sevřenou. Nohu jsem napjal, ruku zdvihl nad hlavu, a co jsem měl síly, jsem se bodl do stehna, do masa nad kolenem. [...] Tento děj mám napsaný v zápisníku následovně: [...] Zůstal jsem pozadu, abych si opravil kšandu u ruksaku. Vtom nový takový pozdrav, který byl blíže. Chtěl jsem skočit za balvan – bylo pozdě. [...] Ve stehně byla jizva, ze které se*

⁵⁶³ Tamtéž. S. 16.

⁵⁶⁴ Viz kapitola Konstrukce identity.

⁵⁶⁵ Kubík, František: Přežil jsem. S. 109–110.

*valila krev. Ovázal jsem se a pokusil jsem se jít. Šlo to. Zanedlouho mě dohonil Neděla z Borovnice, který byl raněn do hlavy, když seděl na bobku na straně. Má stále průjem a rovněž se opozdil. Stát se to o něco dříve, bylo nás potlučeno víc... Šli jsme společně a bylo nám veseleji. Až sem mám psaný deník.*⁵⁶⁶

Z tohoto úryvku je jasně patrné ohromné nervové vypětí a stres, se kterými se pisatel musel potýkat. Přestože si badatel zejména v takových pasážích musí být neustále vědom toho, že má před sebou pouze pisatelovu textualizaci prožité události a ne událost samotnou, emocionalita tohoto textu je zřejmá. V textu se objevují velmi citově zabarvené a emotivní pasáže, autor několikrát popisuje, že je *krajně rozčilený, hlas se mu třese*, a podobně. Kubík váhá, když musí přítele udeřit kamenem do hlavy ještě jednou a silněji, aby mu způsobil větší zranění, zatímco ten na něho křičí a povzbuzuje ho. Neděla pravděpodobně nepatřil mezi jeho nejstarší přátele, se kterými se znal ještě z jihlavských kasáren, na druhou stranu se muselo jednat o přítele dostatečně blízkého a důvěryhodného na to, aby spolu vymysleli takto riskantní plán. Je zřejmé, že situace musela způsobovat neuvěřitelné stresové vypětí pro oba, přestože plán byl dle jeho slov velmi jednoduchý. Není nejmenších pochyb o tom, že není snadné udeřit přítele kamenem do hlavy, ani není snadné sám se nechat bodnout dýkou do nohy. Jen stěží si lze představit, jakou hrůzu v nich fronta musela vyvolávat, že se raději sami rozhodli čelit takovému nervovému vypětí a zranit se navzájem. Zajímavá je rovněž ona krycí historka, kterou si zapsal do deníku snad jako alibi, kdyby je někdo podezíral nebo kdyby někdo deník prohlížel. Historka vysvětluje, proč se oba opozdili za zbytkem jednotky a proč tedy byli zraněni jen oni dva, a vyjadřuje jakési naivní oddechnutí nad tím, že nebyl zraněn nikdo další. Badatele ovšem ihned napadne otázka, jak a kdy byl tedy učiněn onen „skutečný“, nebo lépe řečeno dochovaný a námi studovaný zápis, který byl původně nahrazen onou krycí historkou. Nabízejí se dvě možnosti: onen podrobný a detailní zápis mohl být učiněn až později, ve chvíli, kdy si již byl pisatel jist tím, že mu sebezranění „projde“. Mohl být samozřejmě dopsán ještě později, ale vzhledem k tomu, že (pomineme-li značnou míru emotivnosti úryvku) se tento úryvek stylově nijak dramaticky neodlišuje od zbytku textu, pokud byl tedy dopsán později, muselo to být bezprostředně po prožité události a ne například až doma. Druhou možností by bylo, že si Kubík připravil jakýsi falešný deník, nebo aspoň falešný list, který třeba později vyhodil. Tento falešný deník by v případě potřeby dokládal jeho

⁵⁶⁶ Tamtéž. S. 110–111.

verzi příběhu. Tého možnosti by nasvědčovala věta „až sem mám psaný deník“ z konce citovaného úryvku. Autor zkrátka nepotřeboval dále pokračovat v psaní krycí historky nebo podstrčeného falešného deníku a věnoval se pouze tomu skutečnému.

Z uvedeného úryvku v každém případě vyplývá, že Kubík považoval za „uznatelné“ zranění z boje teprve takové, při kterém teče krev. Teprve krvavé zranění považoval za dostatečně průkazné, aby mohl být přijat na ošetrovnu. Jakkoliv velká rána na hlavě, při které by nebylo vidět otevřené zranění, by nezaručovala přijetí na ošetření a vyhnutí se dalším bojům na frontě. Zároveň předpokládal, že zranění šikovně způsobené dýkou nebude považováno za následek sebezranění, ale například za zásah střepinou šrapnelu. Přitom ale musel dávat pozor na to, aby zranění nebylo příliš vážné a skutečně jej neohrozilo na životě. K tomu všemu považoval jako nejvhodnější právě menší poranění, při kterém ale teče hodně krve. Pro ilustraci připomínám, že jak bylo řečeno výše, ani onemocnění nezaručovala jistotu vyhnutí se frontě. Průjmové onemocnění neznamenal prakticky nic výjimečného, teprve kožní svrab, kterým trpěla celá jednotka, si vyžádal ošetření a léčení, avšak ne delší, než na několik dní. Proto Kubík potřeboval otevřenou, krvavou ránu.

Dalším příkladem výskytu sebezranění v českých ego-dokumentech je deník Jindřicha Bejla⁵⁶⁷, zde se však jedná o komentář důstojníka, který tento čin pozoroval u jednoho z vojáků. „*V noci přivedla stráž jednoho vojáka na velitelství pluku; prý si sám střelil do prstu a k vůli tomu má být předán vojenskému soudu. Udělal to hloupě; měl ruku od střelného prachu zčernalou a lékař to zjistil. Já se vojáčkovi nedivím, že se chtěl z té sakrabonie na čas dostat. Nadporučíku A. jsem také musel slíbit, že až toho bude mít dost, že mu skrze veku komisárku prostřelím nohu, aby z toho na čas vypad. Kdo by to rád s vojnou neskoncoval?*“⁵⁶⁸ Pisatel tento čin nijak neodsuzuje, naopak jej považuje za zcela pochopitelný a v jistém smyslu opodstatněný. Odsuzuje pouze to, že to onen nešťastník provedl nešikovně a byl odhalen. Tento čin evidentně musel vzbudit jistou odezvu a stal se předmětem hovoru mezi důstojníky. Bejl píše, že dokonce musel slíbit jinému důstojníkovi, že by v případě nouze pro něj udělal to samé, jen by si dal pozor na to, aby to provedl šikovněji.

⁵⁶⁷ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

⁵⁶⁸ Tamtéž. S. 24.

Velmi stručný komentář, týkající se sebezranění, nacházíme v deníku Václava Čadského.⁵⁶⁹ Pisatel si stručně poznamenal: „*Po příchodu leut. jsem šel ještě jednou s ním k hlídkám, na cestě potkali dva naše lidi raněné, dle všeho si to udělali asi samy.*“⁵⁷⁰ Úryvek je velmi stručný, obsahuje jen krátkou poznámku a víc nic, žádný komentář, žádný odsudek nebo naopak slova pochopení. Zdá se, že pisatel byl v situaci, kdy se nacházel delší dobu na frontě (na rozdíl od předchozího citovaného případu), k podobným případům natolik apatický, že sebezranění, nebo přinejmenším podezření na sebezranění, v něm nevyvolalo žádné větší emoce.

5.3. Objekt strádání

Další možností, jakým způsobem může být tělo v pramenech reprezentováno, je jako objekt nejrůznějšího strádání a utrpení, ať již nedostatkem stravy, nepřízní počasí, nevhodných hygienických podmínek, působení parazitů a podobně. Lze bez nadsázky konstatovat, že poznámky ohledně stravy tvoří největší část každého ego-dokumentu českého vojáka první světové války. Naši pisatelé věnovali největší část svých textů tomu, o čem se lze domnívat, že je momentálně nejvíce zajímalo. Jak jsem ukázal ve své diplomové práci⁵⁷¹, kde jsem se věnoval zejména každodennosti českých účastníků první světové války, jejich ego-dokumenty se doslova hemží poznámkami o nedostatečné a nekvalitní stravě, o tom, jak byli odkázáni na vlastní shánění stravy, jak se snažili obchodovat s místními obyvateli, pokud bylo s kým, za co a pokud také bylo co kupovat, jak byli nuceni prohledávat ruiny rozbombardovaných vesnic a hledat cokoliiv požitelného, případně rabovat vesnice, opuštěné obyvateli kvůli blížící se frontě, jak s vděkem přijímali jakékoliv balíčky na přilepšenou od svých rodinných příslušníků doma, a podobně. Také nevyhovující hygienické podmínky se v textech objevují velice často, s čímž souvisí velmi častý výskyt parazitů, zejména vši. Téma vši se objevuje v literatuře jak beletristické⁵⁷², tak i odborné, ostatně i Richard Holmes⁵⁷³ uvádí, že popis odlišujících a koupajících se vojáků je velice častým obrazem literatury z první světové války. Následně dodává několik citátů z různých období a od

⁵⁶⁹ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

⁵⁷⁰ Tamtéž. List 8.

⁵⁷¹ Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009.

⁵⁷² Viz např. Poláček, Karel: Podzemní město. Barbusse, Henry: Oheň.

⁵⁷³ Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011.

různých pisatelů, dokládajících, že vši rozhodně nebyly výsadou pouze první světové války. Holmes cituje deník Normana Gladdena z první světové války: „jsme byli sužováni svéděním, které bylo téměř nesnesitelné, a ustupovalo pouze ve chvílích, kdy strach potlačil všechno tělesné nepohodlí“; přidává poznámku maršála Čujkova, obránce Stalingradu z období druhé světové války, že veš „nerespektuje hodnosti, tituly či zásluhy“ a uzavírá shrnutím George Orwella, který sloužil jako důstojník ve španělské občanské válce: „Ve válce jsou zavšivení všichni vojáci, alespoň pokud je dostatečně teplo. Muži, kteří bojovali u Verdunu, u Waterloo, u Floddenu, u Senlacu, u Thermopyl – těm všem lezly po varlatech vši.“⁵⁷⁴ Také v ego-dokumentech našich vojáků první světové války se objevují zápisky, že je jejich tělo sužováno ohromným množstvím vši. Příkladem budiž deník Václava Čadského: „Jest nám dlouhá chvíle, jedině naše zaměstnání každodenní jest hledání vši, těchto jest zde dost, [...] špíny a vši jest všude hojnost.“⁵⁷⁵ Augustin Mudrák dodává: „Náš život je jednotvárný – každý den chytáme vši, kterých máme spousty, a ne a ne se jich zbavit.“⁵⁷⁶

5.4. Psychické poškození

Vedle zranění těla je nutné zmínit také „zranění“ mysli. Může být poněkud matoucí, že analýza *psychických* poškození je uvedena v kapitole o *těle*, avšak je tak učiněno z následujících důvodů: v první řadě lze uvést, že obdobným způsobem jsou psychická poškození pojednávána v odborné literatuře⁵⁷⁷; užitečné je také zmínit, že dobové, prvoválečné lékařství považovalo psychické poškození za následek poškození fyzického, mající původ ve fyzických příčinách, v poškození a „otřesech“ mozku při výbuchách granátů a podobně; a nejdůležitějším důvodem je ten, že o psychických poškozeních jako o jednom z možných zranění těla hovoří také citované a analyzované ego-dokumenty.

Jindřich Bejl⁵⁷⁸ si několikrát v průběhu svého deníku poznamenal, že dlouhý pobyt v zajateckých táborech měl velmi neblahý vliv na jeho psychiku, nuda a jednotvárný život pro něho byly přímo ubíjející. Jak bylo uvedeno v kapitole věnované

⁵⁷⁴ Vše tamtéž. S. 101–103.

⁵⁷⁵ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha. List 29 a 20.

⁵⁷⁶ Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011. S. 66.

⁵⁷⁷ Např. Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011.

⁵⁷⁸ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

genderové identitě, nuda a stereotyp byly silnými stresovými faktory, které dokázaly nahodit psychiku vojáka. Jak válka pokračovala, Bejlovi se podařilo vstoupit do Československého dobrovolnického vojska, se kterým se v roli důstojníka účastnil mnoha bojů. Českoslovenští legionáři se zúčastnili bezpočtu těžkých bojů, museli během své cesty urazit neuvěřitelně velkou vzdálenost, probojovat se přes celou Sibiř a čelit nepřízní počasí, fyzickému strádání i únavě, museli se vypořádat s nekonečným čekáním na nádražích a zdlouhavým vyjednáváním s místními samosprávami, museli podstupovat krvavé potyčky a čelit rozkladné bolševické agitaci, to vše způsobovalo fyzické i psychické vyčerpání legionářů. Bejl si zapsal: „*Na plukovní ošetřovně máme dva vojáky, kteří se z toho zbláznili; jeden z nich, chrabrá a statečný voják od 5. roty Vrňata byl nedávno vyznamenán francouzským válečným křížem! Také zvětšující se počet samovrahů je důkazem naší duševní vyčerpanosti. A na dnešek v noci měl kapitán Kubal nemístný výstup se stráží u našeho ešalonu, které chtěl bez příčiny brát vintovku, prý to ‚zkoušel‘. Je to také asi následek jeho duševního stavu, který již delší dobu mi byl nápadný.*“⁵⁷⁹ Připomeňme si, co bylo řečeno v kapitole věnované genderové identitě, kde jsem uváděl Holmesovu metaforu „studnice odvahy“. Podle Holmese studnice odvahy představuje schopnost vojáka čelit bojovému stresu, která se postupně vyčerpává. Pokud je voják vystaven dlouhodobému bojovému stresu, začíná se na něm podepisovat: voják začíná propadat do apatie nebo naopak do neustálé nervozity, projevují se fyzické i psychické následky, jež mohou vyústit až v nevratné poškození a duševní nemoc. Jak bylo uvedeno výše v této kapitole, také František Černý ve výčtu válečných zranění uvádí i psychická poškození válečných invalidů: „*Jeden šel s jednou nohou, druhou měl na zádech, ale plechovou. Spodek byl gumový a podpíral se o berlu. Jiný měl zas jen jednu ruku, druhou nechal někde na frontě. Třetí měl sice obě nohy a ruce, v každé ruce měl ale hůl a nemohl se z místa hnout. Udělal krok dopředu a dva dozadu. Měl jakési třesení v těle.*“⁵⁸⁰ Holmes pokračuje, že přetrvávající bojový stres se podepisuje na bojeschopnosti vojáků a snižuje jejich bojovou efektivitu, až najednou nejsou schopni pokračovat. Podle Holmese je ovšem problém, že zejména od důstojníků se očekává další hrdinství v boji, čímž se dostávají do začarovaného kruhu, ze kterého jedinou čestnou cestou je hrdinská smrt na bojišti.⁵⁸¹ Jak tedy vidíme v Bejlově poznámce, také on se pozastavuje nad horšícím se duševním stavem bojujících vojáků,

⁵⁷⁹ Tamtéž. S. 301.

⁵⁸⁰ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014. S. 130–131.

⁵⁸¹ Holmes, Richard: *Obrazy války. Chování člověka v bitvě*. Praha 2011. S. 192–193.

který se projevuje rostoucím počtem sebevražd. Doslova si také zapsal, že se zbláznil jeden z vojáků, který byl předtím vyznamenán za statečnost, a známky psychické poruchy pozoruje i na jednom důstojníkovi, jehož „nemístný výstup“ přičítá horšícimu se duševnímu stavu.

O chvíli později si Bejl zapsal, že neblahá situace se začala podepisovat i na něm samém: *„Je opravdu čas vrátit se domů! Poručík Škréta musel předat velení 12. roty, protože je nervově zničen. Není se co divit, čeká nás to všechny. Také mně se někdy zdá, že to se mnou není v pořádku; nechce se mi pracovat, nechce se mi myslet, nechce se mi psát, nic... nic... jen taková můra tlačí, že všechno je beznadějně, že by bylo lépe zhytnout a se vším skončit. Bojím se v takových chvílích sám sebe. Jak to vyčerpává a bere tu poslední sílu, tu poslední chuť k životu! [...] Mnoho dobrovolců, i mezi důstojníky, hledá zapomnění v alkoholu, čistém spiritu, stávají se z nich pijani z lamentace a snad i notorickými, i tací, kteří dříve nikdy nepili! Jiné zase ovládne ruské ‚Vsjo ravno!‘, tahají se s ženskými, o které by jindy ani prstem nezavadili, nebo se žení, a chtějí tak ‚využít, co se ještě dá‘, stávají se lidmi žijícími ze dne na den, nepočítají se zítřkem, ale vědomě jej zahazují!“*⁵⁸² Bejl si poznamenal, že se sám cítí vyčerpán, bez sil a bez chuti k další činnosti. Vyčerpávající anabáze se nutně musela podepsat na jeho fyzických i psychických silách, což je znát i ze stylu, jakým je psán citovaný úryvek: nervové vyčerpání vidí všude okolo sebe. Někteří podle něho hledají zapomnění v alkoholu, jiní u žen. V tuto chvíli sibiřské anabáze již Bejl cítí pouze únavu. Cílem dobrovolců byl boj za samostatný československý stát, jenže národní samostatnosti již bylo dosaženo, byl vytvořen Československý stát, Bejl již proto touží pouze po návratu do vlasti.

5.5. Mrtvá těla

Dalším způsobem, jak mohli pisatelé reflektovat ve svých textech tělesnost, je popis toho, co viděli okolo sebe. Zde by se jednalo především o reflexi mrtvých těl, případně částí těl, a tak podobně. Jako příklad můžeme užít deník Václava Pinkase.⁵⁸³ Pinkas si poznamenal, čeho byl svědkem v jedné vesnici v Karpatech: *„Očím se zjevuje špatné divadlo. Na obyčejných šňůrách, kterými se při čištění hlavní pušek protahují,*

⁵⁸² Bejl, Jindřich: Deník. S. 303–304.

⁵⁸³ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

*houpají se tři těla mladých civilních mužů na okrasných stromech. Tito tři mladí muži zaplatili životy oběšením pryč za špionáž. Dlouho jsem ještě i v duchu viděl jejich vyboulené oči a vyplazený jazyk s modravým obličejem.*⁵⁸⁴ Pisatele tento pohled jistě hluboce zasáhl, soudě podle zápisku v deníku. Přestože musel jistě vidět mnoho mrtvých vojáků, pohled na oběšené civilisty byl přece jen něčím výjimečným. Způsob jejich smrti a vzhled mrtvých těl představoval pro pisatele zvláště nepříjemný pohled. Na jiném místě textu si poznamenal: *„Je tu mnoho rozházených fotografií, mnoho předmětů vojenských. Mnozí mrtví jsou špatně zahrabáni a nohy leckde i v botách koukají ven. Jsou prostě přikryti jen listím. Svědčí to o tom, že tu před časem byla svedena velká bitva a mnoho vojinů jak našich tak i ruských tu přišly o své životy (u ruských vysoké boty, u našich šněrovací boty, bagančata). S bolestným dojetím nad ztracenými životy se zabývá naše mysl.*⁵⁸⁵ a ještě o něco později: *„Již před časem na levém břehu řeky Laborce zuřily prudké boje. Mnoho mrtvých na té stráni v lese, jen přikrytých kameny a listím, z kterého mnohých hrobů čouhaly nohy obutých vojinů jak našich, tak ruských. Mnoho fotografií žen a dětí z domova sem na frontu kdysi dopravených marně budou čekat na ty drahé, aby se k nim navrátili. Mnohá žena a odrostlejší dítě bude vzpomínati, až do svého konce života a nepozná ta místa, kde přišla o muže a dítě o otce.*⁵⁸⁶ Pinkase podle jeho vlastních slov dojal zbytečně ztracené životy vojáků, jejichž mrtvoly zde teď leží, a jsou znamením, že zde proběhla velká bitva. Těla nepřátelských i vlastních vojáků jsou rozházena mezi sebou, přičemž se zdá, že se již neodlišují ničím jiným, než druhem obuvi, kterou bojující armády používají. Přestože pohled na zabitý vojáky musel pro frontového vojáka jistě být zcela všedním zážitkem, tyto události pisatele hluboce zasáhly. Zdá se, že i v podmínkách války byl pro něho pohled na špatně zahrabaná mrtvá těla, v některých případech jen zaházená kameny a listím, něčím velmi nepříjemným. Zvláště působivý je v tomto případě kontrast mezi mrtvými těly vojáků a jejich osobními věcmi, rozházenými kolem, zejména fotografiemi rodin. Právě fotografie žen a dětí, nebo dopisy, posílané z domova, což jsou pro bojující vojáky předměty téměř posvátné, jsou zde ledabyly rozházeny mezi mrtvolami jejich dřívějších majitelů, kteří je jistě opatrovali jako svůj největší poklad. Zdá se, že právě to Pinkase nejvíce zasáhlo. Je zřejmé, že špatné zacházení s mrtvými těly se vojákům velmi protivilo. Také Václav Pinkas si

⁵⁸⁴ Tamtéž. List 24.

⁵⁸⁵ Tamtéž. List 32.

⁵⁸⁶ Tamtéž. List 35.

zaznamenal příhodu, kdy nevhodné zacházení s mrtvým vyvolalo značné pozdvižení: „Zde si sanitáři dovolili mrtvému uříznouti prst, na kterém byl navléknut zlatý prsten, na což v poslední chvíli vzpomněl bratr zabitého a přišel na to a prozrazeno. Byl z toho rámus a proti sanitákům opovržení.“⁵⁸⁷ Není zřejmé, zda byl Pinkas očitým svědkem této události, nebo se o ní dozvěděl pouze z doslechu, jisté ovšem je, že o ní hovoří tak, že vyvolala všeobecné pobouření. Také se lze domnívat, že skutečnou příčinou pobouření není krádež jako taková, ta by jistě v panujících podmínkách nebyla ničím výjimečným, ale právě to, že se zdravotníci pokusili okrást mrtvého vojáka, navíc tím způsobem, že mu odřízli prst se zlatým prstenem. Pisatele událost pohoršila (ať již bezprostředně, nebo zprostředkovaně) právě tím, že si zdravotníci dovolili uříznout prst mrtvému vojákově.

Další hrůzné svědectví zaznamenal František Černý.⁵⁸⁸ „Několik domů bylo od granátů zapáleno, moc jich bylo rozbito, dobytek pomlácen a mnozí civilní obyvatelé nějakým způsobem zraněni. Viděl jsem ženu v pozeňnaném stavu, která běžela okolo domku, ve kterém jsme se krčili, odběhla po silnici asi třicet kroků a byla zasažena granátem. V tom okamžiku to nebyla žena, nýbrž kusy masa rozházené po silnici.“⁵⁸⁹ Také v tomto případě je lidské tělo tematizováno jako oběť válečného běsnění. Pisatelem jistě velmi otrásl, když výbuch granátu proměnil těhotnou ženu v „kusy masa, rozházené po silnici“. Velmi silně na něho muselo působit, že nepřítel ostřeluje vesnici, kde se pohybují civilisté. Zejména kontrast, kdy tato žena-civilistka běží přes ulici, zatímco se vojáci krčí v úkrytech, a je roztrhána granátem, na něho zapůsobil natolik silně, že si situaci zapsal, s užitím takto explicitního výrazu. Věřím, že toto je jedním z těch zážitků, které by si ani zapisovat do deníku nemusel, neboť se mu navždy vryl do paměti.

Také Jindřich Bejl popisuje své hrůzné zážitky: „Na stanici, před hlavní nádražní budovou, uviděl jsem příšerný obrázek, do jaké nelidské zhovadilosti může dovést propaganda a negramotnost prostý a jinak citlivý ruský lid. Stál tam ešalon se zajatými ‚rudými‘ od Kurganu. Všichni byli vyzáblí, otrhaní, hladoví, smrt jim hleděla z očí. Z vagonu ‚nemocných‘ tohoto vlaku, dobytčáku bez kamen i oken, který měl vrata otevřená, šel strašný smrad od výkalů, v nichž nemocní leželi po podlaze vagonu; zajatí

⁵⁸⁷ Tamtéž. List 19.

⁵⁸⁸ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914 – 1918*. Praha 2014.

⁵⁸⁹ Tamtéž. S. 71–72.

*krasnoarmejsi vynášeli právě mrtvolu svých druhů, ležících na zemi mezi nemocnými, a nakládali je na povozku stojící u vagonu; dávali je na sebe vrchem. Ohavnost, která se ani nedá nazvat zvířecostí, protože zvířata jsou ušlechtilejší! Naprostá mravní otrlost, nenávisť, naprostá duchovní tma. [...] Proč taková bezcitnost u prostého vojáka [ruský voják ze stráže vlaku]? Vraždí se a nenávidí pro politická hesla, jimž stejně nerozumí, ale věří, že dělá něco dobrého pro budoucnost a že jedná správně. Cožpak cesta k lepší budoucnosti musí jít takovými ohavnými cestami? Jsem tím velmi rozrušen.*⁵⁹⁰ Tato poznámka vznikla na podzim roku 1919, po mnoha letech strávených na frontě, přesto tento hrůzný výjev z ruské občanské války pisatelem velmi otrásl. Podle Bejla nejen válka samotná, ale zejména politická propaganda způsobila, že prostý člověk může klesnout natolik, že se dopouští takových zvěrstev. V tomto případě se jedná o velmi špatné zacházení se zajatými rudoarmějci ze strany ruské armády, způsobené lhostejností, otupělostí, politickou propagandou, a jak pisatel dodává, politickými hesly, kterým prostí vojáci ani nerozumí. Tělesnost je zde spojena s nemocí, smrtí a fyzickým strádáním. Bejl byl svědkem mnoha bojů, o kterých si psal do deníku, viděl mnoho mrtvých a mnoho zabíjení. Tento zápis se však od prostých popisů boje liší právě emocionálním rozrušením, jaké v něm popisovaná scéna vyvolala. A že se nejednalo o scénu ojedinělou, dokládá následující zápis: „*Vedle nás na kolejích stojí ruský sanitární vlak s nemocnými tyfem. Je to obraz lidské ubohosti, bídy mravní a nicoty... Od vlaku odjíždějí právě dvě povozky naložené mrtvými, na kost zmrzlými ruskými vojáky, z části polonahými... mrtví mají vytištěné zmrzlé oči, které se někam dívaly... a mrtvolu byly svázané provazy jako polena dříví, aby je cestou nepoztráceli... Izvozcík u přední povozky je kluk asi 15 let, modlí se ‚Otče náš‘ a zpívá jej ruským způsobem... a za oběma povozkami jdou dva vousatí muži v šubách s lopatami přes rameno a vyprávějí si všední věci... Nikdo víc... ani nějaký kamarád... Co je vlastně člověk se svými ideály? Ti mrtví vojáci jsou někde z Uralu, táhli sem tisíce verst, nechtěli bolševismus, šli dobrovolně ze svých uralských hutí, měli svůj názor na život, měli své ideály a nyní... jejich ideály končí daleko od domova, a jen mladý chlapec na ně vzpomíná modlitbou... jinak je to vše nelidské, bez citu, jen nicota a hrůza. [...] Pozorovali jsme s neskryvaným úžasem a hlubokým pohnutím tento tragický závěr života ruských lidí, kteří také chtěli lepší život pro svoji rodnou zem.*“⁵⁹¹ Popisovaná scéna se odehrála na jaře 1920 na Sibiři v krutých podmínkách ruské občanské války. Přestože všudypřítomné zabíjení a smrt na

⁵⁹⁰ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013. S. 336.

⁵⁹¹ Tamtéž. S. 366–367.

frontě Bejla obklopovaly již mnoho let od roku 1914, kdy byl mezi prvními povolán, tento zážitek jím hluboce otřásl. Jedná se o pohřeb ruských vojáků, bojujících v občanské válce proti bolševismu, kteří zemřeli na tyfus. Mrtvá těla jsou popisována jako hrůzná, zmrzlá, mající vytřeštěný výraz; přestože hrůzných válečných výjevů musel vidět již mnoho, do deníku zaznamenal právě tyto. A že se mu tyto řádky nepsaly právě snadno, naznačuje i časté užívání tří teček, které se jinak v textu deníku příliš nevyskytují. Jakoby těžko hledal slova, která by vystihla onu hrůzu, jakoby se sám zdráhal popsat právě viděnou scénu, která ho velmi zasáhla. Bejla však ještě více pohoršilo nepietní zacházení Rusů s vlastními mrtvými. S těly je nakládáno jako s poleny dřeva, pohřeb se odehrává bez jakékoliv piety, bez zájmu, bez lidskosti. S těly se zachází skutečně jen jako s „mrtvými těly“, ne jako s lidmi, kteří navíc podle Bejla bojovali tisíce kilometrů daleko od domova za své ideály. Smrt je tak kladena do souvislosti s bojem ruských dobrovolníků za ideály, za svobodu a lepší budoucnost. O to více Bejla raňuje, jak se s nimi zachází. S padlými, kteří bojovali za svobodu a ideály, by se podle něho mělo zacházet mnohem pietněji. Vždyť boj za ideály Bejl v tuto chvíli považoval za nejvyšší hodnotu a nejvznešenější cíl, neboť on sám byl právě členem československých dobrovolnických jednotek, které bojovaly za národní sebeurčení a svobodu. Osud těchto mrtvých jím mohl tak hluboce otřást právě proto, že měli podobné cíle, jako československá dobrovolnická armáda v Rusku. Jenže namísto pietního pohřbu byl svědkem pouze odvážení zmrzlých mrtvých těl.

Velmi zajímavé reprezentace vojenské tělesnosti nacházíme v deníku Augustina Mudráka.⁵⁹² Mudrák prožil většinu své služby jako frontový zdravotník, kde se pohyboval přímo mezi bojujícími vojáky, jeho deník proto obsahuje velké množství bezprostředních svědectví o ošetřování zraněných a umírajících vojáků, o pohřbívání zohavených mrtvých těl do hromadných hrobů, o hrůzách války, o smrti a nemožnosti pomoci těžce raněným vojákům, a podobně.

Mudrákův deník obsahuje mnoho zápisků, jako je tento: *„Ruské dělostřelectvo zahajuje z pevnosti obrovskou palbu. Náboj za nábojem dopadá vedle nás a sloupy dýmu se zdvihají k obloze. Nedaleko mě padá k zemi zasažen granátem Josef Hynek z Krásna u Meziříčí. Spěchám mu pomoci, ale vše je marné, mladý bělovlasý hoch rozrývá v posledním tažení rukama hlinu. Jeho skelné oči na mě pohlédnou, je v nich*

⁵⁹² Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí 2011.

*vidět poslední boj. Jen několik kroků dále leží starý voják, smutně se na mě dívá a jeho rty šeptají: ‚Mé drahé opuštěné děti, Bože, pomoz mi.‘ Uchopím obvaz a opatrně svazuji vyhrželé vnitřnosti, jeho obnažené plíce ještě pracují. Zde již není pomoci, setřu mu aspoň ledové kapky potu z čela. S vděčným pohledem se na mě podívá a hroznou bolestí jat ze sebe strhává obvazy, z hrdla mu vyjde poslední sten a jeho život je u konce.*⁵⁹³ Tyto řádky – a mnohé další, jak ještě uvidíme – vyznívají velmi silně protiválečně. Lidské tělo je v nich textualizováno jako oběť hrůz a barbarství války. Zápisky pokračují: *„V devět hodin dopoledne se vyhoupnou ze zákopu naše první linie a ženou se dopředu. Za děsné ruské palby klesají na umrzlou zem desítky našich hochů, rozléhá se křik a nářek. Vyskočím se svou hlídkou ze zákopů a obvazuji jednoho vojáka po druhém, zatímco ostatní zdravotníci odnášejí raněné na nosítkách do nedalekého údolí, kde jsou před palbou částečně chráněni. Všechny naše oběti byly marné, ruské pozice jsou nedobytné. Za noci se naši stahují zpět. Z bojiště zaznívá hrozný nářek, palba trvá celou noc a celý den. Konečně umlká. Rozsetí mrtví vojáci mezi pozicemi také umkli, odebrali se k věčnému spánku. Jen vrány občas nad nimi zakrouží a usednou na ně, aby se nasýtily.*⁵⁹⁴

Mudrák neměl zdravotnické vzdělání a nezmiňuje se ani o žádném výcviku, tato funkce mu byla nabídnuta, když se sám zotavoval ze zranění, přesto ji vykonával – soudě dle jeho zápisků – s maximálním nasazením a zřejmě v ní našel jakési své poslání. Funkce zdravotníka pro něho v žádném případě neznamenalou pouhé ulehčení vojenské služby, naopak nasazení, se kterým se věnoval snaze o záchranu lidských životů přímo na frontě v bojové linii, naznačuje, že tato funkce dávala jeho vojenské službě smysl. A je nepochybné, že se jednalo o velmi nebezpečnou činnost. Již ve výše citovaném úryvku bylo uvedeno, že zdravotníci se pohybovali přímo v bojové linii; na jiném místě si pak poznamenal, že za záchranu zraněného vojáka, který zůstal ležet v zemi nikoho mezi zákopy, obdržela jeho hlídka bronzovou medaili.⁵⁹⁵ Přesto je z textu zřejmé, že motivací pro jeho činy nejsou ocenění, ale lidskost.

V Mudrákových zápiscích je dobře patrné, jak ke zraněným vojákům přistupoval. Považuje je ze všeho nejvíc za lidské bytosti, které potřebují jeho pomoc. Z formulací, jaké v deníku používá, je zřejmé, že o raněných a padlých nehovoří jako o

⁵⁹³ Tamtéž. S. 30.

⁵⁹⁴ Tamtéž. S. 36.

⁵⁹⁵ Tamtéž. S. 35.

„objektech“, o „kusech“, nebo jako o „počtech ztrát“, ale hovoří o nich jako o lidech, o svých kamarádech. Neužívá profesionální lékařský slang, protože není profesionálním vojenským lékařem, ale je jedním z těch, které zachraňuje. O to bolestněji na něho doléhá, když zraněné již zachránit nedokáže: *„Je jasný mrazivý den, po zemi se táhne bílý povlak a od pozorovacího stanoviště mě zdraví můj přítel, vojín základní služby Josef Kučera. [...] V tom okamžiku zahvízdne kulka a zaryje se do prsou mého kamaráda. Blůza se mu prohne, zamává rukama a z jeho pusy zazní pouze zachroptění ‚Matičko, matičko!‘ Skočím k němu, šetrně jej položím na zem, nožem rozříznu plášť a blůzu s košilí. Z levé strany prsou se valí pramének krve. Rychle jej obvážu, ale marně. Kulka mu zasáhla srdce. Již se na zemi ani nepohnul, obličej zesinal, srdce dotlouklo. Mé hořké slzy se snášejí na jeho tvář. Druhý den ho odnese na hřbitov v Želané a na jeho hrob mu dáme březový kříž s číslem 202.“*⁵⁹⁶

Dokonce i v případě, že se jedná o těžko rozpoznatelné, zcela roztrhané tělo, stále hovoří o vojínovi: *„Nastal večer, celou noc odnášíme raněné a pochováváme mrtvé. Úplně roztrhaného vojína lopatami shrneme do díry od granátu v zemi a zahážeme hlínou.“*⁵⁹⁷ Také v tomto případě, kdy ostatky ani nelze odnést, ale lze je pouze shrnout lopatou do nejbližší díry, stále hovoří o člověku.

Přestože pisatel byl bezprostředním svědkem umírání a smrti a s mrtvými těly se setkával denně, některé prožitky jím silně otřásl. *„Zde se nám naskytne hrozný pohled – pod velkou borovicí leží čtrnáct hrozně zohavených mrtvol. Na zemi leží ubožáci s uraženými hlavami, či jsou složeny z několika kousků těla na jedné hromádce. Mezi nimi poznávám krajana Hlavicu z Vlachovic, syna bednáře, který zde leží úplně rozdrásán. Rozrušen se slzami v očích vracím se do zákopů.“*⁵⁹⁸

Mudrák byl bezprostředním svědkem nekonečného utrpení obyčejných vojáků, které jej po velmi dlouhou dobu obklopovalo. Přestože pisatel všechny padlé a raněné vojáky považoval především za lidské bytosti a jejich utrpení se ho osobně velice dotýkalo, nakonec si poznamenal, že nářku raněných zcela přivykl: *„Na nářek a kvílení raněných jsem již tak přivykl a otupěl, že se mi zdá, že je to normální. Raněné ukládáme na pryčny a méně ranění sedí na zemi. Jsem celý od krve, mé šaty jsou jí prosyceny a moje ruce taky. Umýt se nemám kde, tak když je oběd, tak si je utřu do kalhot a s chutí*

⁵⁹⁶ Tamtéž. S. 37.

⁵⁹⁷ Tamtéž. S. 41–42.

⁵⁹⁸ Tamtéž. S. 57–58.

*pojídám menáž.*⁵⁹⁹ Přesto se zdá, že tento úryvek vyjadřuje spíše znechucení nad tím, že tomu všemu přivykl, než rezignaci na lidskost. Znechucení sám nad sebou, že vůči lidskému utrpení nakolik otupěl, že se pro něho stalo něčím zcela běžným, normálním a samozřejmým.

5.6. Smrt

Také v případě reflexe smrti v ego-dokumentech platí to, co bylo uvedeno výše. Frontovní vojáci se museli se smrtí setkávat velmi často, proto v případech textualizace smrti v pramenech se musí jednat o situace, které pisatele více zasáhly. Může se jednat například o smrt přítele, jako v případě výše uvedeného Augustina Mudráka, nebo o zvláště znepokojující popisy znetvořených těl, mrtvol navršených na hromadu nebo narychlo pochovávaných do hromadných hrobů. Například Karel Stuchl⁶⁰⁰ si poznamenal: *„V ruských zákopech viděti roztrhaná těla šrapnelovými střelami nebo celé trupy nejrůznějším způsobem znetvořené, zčernalé sluncem v kalužích zaschlé krve. Nejohrovnější obrázek na rakouské pozici. Naši doplazivše se na 30 kroků k ruským zákopům zasypáni byli deštěm kulí z pušek i kulometů, vedle toho Rusové používali ručních granátů, které způsobily v řadách rakouských největší ztráty. Viděti, jak vojáci ve spěchu zhotovovali sobě okopy, nebo alespoň malé náspy pro ukrytí hlavy. Místy narovnané drobné kameny, drny, dřeva, které snad byly po ruce. Možno si představit, s jakým úsilím vojáci pracovali v tvrdé půdě, plné kamení a kořenů. Právě v těchto místech viděti téměř souvislou řadu mrtvých, trefených přímo do hlavy na blízkou vzdálenost, takže lebky jich jsou úplně roztrženy a zohaveny velkými ranami zcela k nepoznání. Mezi nimi několik známých kadetů, právě před útokem přišedších do pole: Zika, Šťastný a jiní. Otupěl jsem sice za dobu prožitou na frontě, ale takových dojmů nemohu snést a odcházím zamyšlen do tábora.*⁶⁰¹

Obecně platí, že v českých ego-dokumentech se nikdy nejedná o hrdinskou, slavnou smrt. Vojáci nikdy nepokládají své životy na poli cti a slávy, nikdy se nejedná o hrdinskou oběť, o krásnou smrt. Smrt je vždy hrůzná, strašlivá. Zvláště silně na pisatele působí smrt blízkého přítele.

⁵⁹⁹ Tamtéž. S. 80.

⁶⁰⁰ Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.

⁶⁰¹ Tamtéž. S. 35.

Smrt a umírání jsou v pramenech velmi často spojovány s mouchami. Augustin Mudrák uvádí: „*Spousta zraněných a ještě více mrtvých pokrývá bažinaté okolí, na mrtvolách se pase spousta much a kladou na ně vajíčka. Mrtvolný puch se valí po celém okolí.*“⁶⁰² Již výše v textu byly uvedeny podobné úryvky z deníků Františka Černého⁶⁰³ a Jindřicha Bejla.⁶⁰⁴ V textech pramenů je smrt reprezentována prostřednictvím much, které usedají na zraněné vojáky a mrtvá těla. Mouchy jsou symbolem všudypřítomné smrti, ke které jsou odsouzeni vážně zranění umírající vojáci a padlí, jejichž těla leží nepohřbena, roztroušena mezi liniemi zákopů nebo navršena na velké hromady, případně právě pohřbívána v hromadných hrobech.

Pojednání o reprezentaci tělesnosti a těla na stránkách ego-dokumentů by se dalo shrnout tak, že tělo je většinou tematizováno jako oběť válečných zranění a nemocí, případně jako prostředek, jak se pomocí *šťastného* lehkého zranění vyhnout bojům. Tělo jako nástroj válčení se na stránkách našich pramenů nevyskytuje. Mnohem častěji je tělo tematizováno jako objekt nejrůznějšího tělesného utrpení, zejména hladu, fyzického nepohodlí a nedostatečné hygieny, bývá vystaveno nepřízní počasí, hojnému výskytu vši a podobně.

⁶⁰² Červenka, Jiří (ed.): Augustin Mudrák. *Bojoval jsem za císaře pána*. Nové Strašecí 2011. S. 92.

⁶⁰³ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha 2014. S. 122.

⁶⁰⁴ Bejl, Jindřich: *Deník legionáře*. Praha 2013. S. 25–26.

6. Závěr – individualita českých vojáků první světové války

Tématem této práce byly identity a prožitky českých vojáků první světové války, zachycené na stránkách jejich ego-dokumentů. Na tomto místě se pokusím shrnout poznatky a zjištění, ke kterým jsme v práci dospěli. Vzhledem k použitým výzkumným metodám, analyzovaným pramenům a zejména vzhledem k ideografické povaze historické vědy jako takové samozřejmě nelze dělat závěry v nomotetickém smyslu, ale pokusím se o induktivní zobecnění zkoumaných jevů, které je vždy pouze nepravidelné. Je třeba být si vědom toho, že veškerá zjištění se týkají především zkoumaných pramenů, a vztáhnout je na všechny české vojáky první světové války obecně můžeme pouze ve smyslu onoho nepravidelného, induktivního zobecnění.

Hlavní přínos předkládané práce spočívá jednak v zaměření na individualitu aktérů, na výzkum jejich prožitků a identit, ale také v užití specifického pramene výzkumu, ego-dokumentů českých vojáků. Právě zaměření práce ve spojení s užitím tohoto typu pramenů dává možnost detailně analyzovat textové reprezentace individuálních prožitků a identit vojáků. Důležitá je také metoda, užitá při analýze pramenů práce, tedy historická antropologie a historicko-sémantická analýza, která je zaměřena právě na výzkum aktérských prožitků pisatelů. Pro tento druh výzkumu je nezbytná velmi pečlivá pramenná kritika, v tomto případě rozlišení mezi jednotlivými druhy ego-dokumentů a uvědomění si jejich specifik, jak bylo detailně popsáno v úvodu této práce.

Práce byla členěna do kapitol, které odpovídaly jednotlivým badatelským otázkám. Společným motivem, který se prolíná celou prací, je otázka identit. První kapitola se zabývala otázkou, jak jsou konstruovány identity českých vojáků v jejich ego-dokumentech. Druhá kapitola se zabývala alteritou neboli vztahem k jinakosti v ego-dokumentech a konfliktem loajalit, který mohl pisatelům nastat. Třetí kapitola se zabývala genderovou identitou pisatelů. Čtvrtá kapitola hledala odpověď na otázky konstrukce tělesnosti a prožitku těla jakožto součásti mužské identity pisatelů analyzovaných ego-dokumentů.

Identity českých vojáků první světové války

První analytická kapitola se zabývala otázkou konstrukce identit českých vojáků první světové války v jejich ego-dokumentech. Nejprve byla analyzována identita vojenská, protože předpokládáme, že vojenská identita se v nastalé situaci stala dominantní. Každá další identita mohla být ovlivněna tím, že se pisatelé stali součástí armády jedné z válčících mocností, a právě tato situace a setkávání s jinakostí v nejrůznějších podobách mohla vést k aktivizaci dalších identit.

Jak je tedy konstruována *vojenská* identita našich pisatelů? Jak pisatelé reflektovali to, že se stali vojáky c. a k. armády? Nejvýznamnějším motivem, který se objevuje v ego-dokumentech, je plnění povinnosti. Obecně můžeme konstatovat, že motiv *plnění povinnosti* se objevuje v ego-dokumentech českých vojáků velmi často a setkáváme se s ním na mnoha místech této práce. V tomto případě můžeme konstatovat, že prožitek českých vojáků se zřejmě příliš neliší od obecného vojenského prožitku, neboť jak uvádí Jiří Hutečka⁶⁰⁵, hodnoty jako osobní odvaha, smysl pro povinnost a službu a loajalita k přátelům a jednotce patří mezi univerzální vojenské hodnoty, které se v průběhu času příliš nemění.⁶⁰⁶ Pisatelé analyzovaných pramenů tedy chápali svou účast ve válce tak, že byli povoláni k plnění své povinnosti. Je to povinnost velmi nepřijemná a nikde v českých ego-dokumentech nenalézáme žádné válečné nadšení, ale ani snahu se jejímu plnění vyhýbat. V textech pramenů bývá situace obvykle konstruována takto: pisatelé většinou hovoří nejdříve o tom, jak obdrželi povolávací rozkaz, případně vojáci, kteří byli povoláni hned na začátku války, začínají tím, jak si přečetli mobilizační vyhlášku. Následuje (někdy poměrně neemotivní a odměřený) popis příprav odchodu k pluku a poté přicházejí velmi emotivní popisy loučení se s blízkými, s rodinou, případně s domovem a rodným krajem; téměř vždy se popisuje loučení na nádraží a velmi pohnutý odjezd. Dále obvykle následuje příchod k pluku a někdy také stručné poznámky týkající se vojenského výcviku. Prakticky žádný z rukujících Čechů ve svém ego-dokumentu nereflektoval svou nově nabytou vojenskou identitu prostřednictvím vojenského výcviku, který představuje symbolickou fyzickou a mentální proměnu civilisty na vojáka, ani prostřednictvím vojenské přísahy, která představuje završení tohoto přechodového rituálu a nahrazení individuální identity

⁶⁰⁵ Hutečka, Jiří: Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy. Praha 2012. S. 36–46.

⁶⁰⁶ Tamtéž. S. 42.

kolektivní identitou vojenskou. Můžeme tedy konstatovat, že většina autorů zkoumaných ego-dokumentů reflektovala svou vojenskou identitu tak, že se považovala za vojáky dočasně povoláné k plnění své povinnosti.

Nejčtenější a nejvíce určující identita českých vojáků je identita *národní*. Všichni autoři zkoumaných ego-dokumentů se považovali za Čechy, psali o sobě jako o příslušnících *českého národa*, rozuměli národním symbolům a hovořili českým jazykem. Obecně můžeme říci, že velká většina těchto ego-dokumentů je strukturována právě národním hlediskem. To ovšem nemusí znamenat – a také většinou neznamena – nějak vyhraněný nacionalismus nebo dokonce národně osvobozenecský boj. Jedná se zejména o to, že pisatelé si uvědomovali své „češství“, referovali o sobě jako o Češích, kteří se setkávali se svými krajany, tedy dalšími členy českého národa, nebo s příslušníky jiných národů. Tato česká identita ovšem nebyla automaticky v rozporu s identitou příslušníka rakousko-uherské armády ani s identitou občana rakousko-uherského státu (jak ukazuje druhá kapitola této práce). Spíše než protirakouské postoje se v textech objevují postoje čistě protiválečné. Z toho důvodu považuji za vhodnější spíše označení národní (po)vědomí, než striktně nacionalisticky konotované národní vědomí.

Nejsilnějším faktorem národní sebeidentifikace je společný jazyk. Společný jazyk byl v textech pramenů považován za natolik samozřejmý, že příslušnost ke stejnému jazyku nebyla nijak reflektována; reflektována byla naopak pouze jazyková odlišnost. Národní identita se v textech projevovala prostřednictvím dalších symbolů národa. Velmi názorným příkladem je situace, kterou jsem nazval „incident s praporem“, který se v ego-dokumentech objevuje opakovaně. Incident probíhal zpravidla tak, že čeští vojáci chtěli nést v čele pochodu český červenobílý prapor a velící důstojníci jim to zakazovali. Tito vojáci se pak cítili rozhořčení, že jakožto čeští vojáci chtějí nést svůj český červenobílý prapor, a v zákazech důstojníků spatřovali projev národního útlaku. Podobným způsobem se v pramenech objevuje, že jsou českým vojákům zakazovány červenobílé stužky nebo méně často také zpěv českých vlasteneckých písní. Není jasné, zda se jedná skutečně o projev národního útlaku, nebo spíše o lpění důstojníků na vojenských tradicích pluku (podle kterých by měl v čele vlát oficiální posvěcený plukovní prapor), ale podstatné je, že prapory, stužky na čepicích nebo vlastenecké písně čeští vojáci považovali za velmi důležité prostředky identifikace s českou národní společností. Z textů ego-dokumentů nevyplývá, že by prostředky

identifikace s českou společností měly sloužit jako vyjádření protirakouských postojů nebo odporu vůči rakouské armádě, mnohem spíše se zdá, že se převážně jednalo o identifikaci s češtvím v rámci rakouské armády a společnosti.

Národní identifikace může být patrná také ve slovních spojeních, užívaných v ego-dokumentech. Pisatelé sami o sobě psali jako o Češích, které spolu s ostatními slovanskými národy v rámci monarchie považovali (například v souvislosti s pobytem v zajateckých táborech) za součást širšího pojmu Austrijci, užívaným jako označení pro všechny obyvatele monarchie, kromě Maďarů. Termín Germánci se užíval k označení říšských Němců a k rozlišení od „našich Němců“ neboli Rakušanů, jak bývali označováni německy hovořící obyvatelé Rakouska-Uherska. Podobným prostředkem identifikace může být způsob, jakým pisatelé užívají slova jako „my“ a „naši“ jako prostředku identifikace například s národností, jednotkou nebo státem. Velmi často se tak hovoří o Češích v jednotce nebo o (převážně českém) pluku, ale překvapivě často také o celé rakouské armádě (opět kromě Maďarů).

Dalším prostředkem identifikace je národní symbolika, jako například budoucí česká hymna. V textech ego-dokumentů se velmi často objevuje, že při odjezdu vlakem z domova na frontu zaznívá píseň *Kde domov můj?*; někdy ji vojáci zpívali sami, jindy ji zahrála vojenská hudba. Pisatelé si uvědomovali symbolický význam této písně v českém národním prostředí. V textech se objevuje vždy v souvislosti s emočně vypjatými okamžiky, jako např. odjezd na frontu nebo pohřeb českého vojáka, který padl ve vzdálené cizí zemi; případně v souvislosti se steskem po vzdálené domovině.

Velmi hojně se v pramenech objevuje identita *regionální*, která se s identitou národní mnohdy doplňuje nebo překrývá. Pisatelé se ve svých textech velmi emotivně loučí se svou domovinou, s rodným krajem, s rodnou vsí. V těchto citově zabarvených pasážích bývá „vlast“ spojena s domovem, s rodinou, s místy, kde stojí otcovský dům, hrob matky, a podobně. V denících se téměř vždy objevuje motiv, kdy se voják odcházející na frontu ještě naposledy ohlédne a spatří „rodnou chaloupku“, vesničku a důvěrně známé okolí, které je v ostrém kontrastu vůči všemu neznámému, co ho čeká. Motiv ohlédnutí se a symbolického loučení je natolik častý, že se domnívám, že by mohl mít původ v českém národním diskursu a české literární tradici, které následně mohly ovlivnit i smýšlení rukujících českých vojáků a dostat se tak do jejich ego-dokumentů. V každém případě jsou to právě vzpomínky na domov, které se v textech

objevují v momentu odchodu na frontu, při pobytu ve vzdálených krajích, při strádání v zákopech nebo v zajateckých táborech a v okamžiku největšího stesku po rodině a domově.

Podstatnou složkou identity pisatelů je identita *sociální*, kterou se v tomto textu rozumí identifikace s různými sociálními skupinami, jimiž jsou v tomto případě rodina, přátelé ve vojenské jednotce a pluk, ke kterému pisatel náležel.

Textové reprezentace vztahů ke členům *rodiny* patří mezi vůbec nejemotivnější a citově nejzabarvenější pasáže textů. Svou rodinnou identitu si pisatelé zřejmě uvědomovali velmi zřetelně, a to zejména ve chvílích odloučení, odvodu k armádě, odchodu na frontu, a tak dále. Prakticky ve všech pramenech bývá velmi emotivně popsáno loučení s rodinou při odjezdu na frontu. Objevují se motivy loučení se s rodinnými příslušníky, popisy rodin, mávajících na nástupištích za odjíždějícími vlaky, které provází pláč jak na straně manželek a matek, ale také na straně odjíždějících vojáků. Motiv rodiny je vždy spojen s domovem. Zejména rodině patří vzpomínky v momentu největšího stesku daleko od domova, v okamžiku ohrožení, strádání a nejistoty; nebo například o vánočních svátcích, které pisatelé až doposud trávili v okruhu své rodiny, než je válka o toto prostředí připravila. Vzpomínky na rodinu doma se objevují ve všech ego-dokumentech. Někdy se jedná o rodiče, v případě starších vojáků o manželku a děti; často se vzpomíná také na ostatní členy širší rodiny.

V souvislosti s *přáteli v jednotce* můžeme říci, že co pro pisatele představovala rodina doma, to pro ně na frontě nebo v zajetí představovali přátelé. V ego-dokumentech můžeme rozlišit dva druhy reprezentace vztahu k přátelům. První druh představují velmi emotivní obraty a pasáže, které se týkají nejbližších přátel, například při loučení, nebo v momentě, kdy takto blízký přítel padl. Tento druh vztahu k přátelům je skutečně jakousi analogií vztahu k rodině. Druhý typ představuje situace, kdy si vojáci zapisují, s kým se kdy a kde setkali. Je obecným rysem všech ego-dokumentů, že si pisatelé zaznamenávali jména přátel a události, které s nimi prožili. Pro vojáky bylo zřejmě důležité zapamatovat si události právě ve vztahu k tomu, s kým je prožili. Obecně můžeme konstatovat, že pisatelé pocítují velmi silný pocit sounáležitosti s přáteli z jednotky. V textech ego-dokumentů jsou velmi hojné poznámky o tom, s kým se naši pisatelé setkávali a přátelili. Zajatci popisují, s kým byli odváděni do zajetí, případně s kým se tam pak setkali. Příslušníci mnohonárodnostních jednotek si

zapisovali jména Čechů, se kterými se přátelili. Legionáři zase vzpomínají, s kým sdíleli vagony, kterými cestovali po transsibiřské magistrále, jež se tak staly nejen dopravním prostředkem, ale také prostředkem sociálního členění a skupinové sebeidentifikace vojáků.

Podstatná a četná je identita *plukovní*. V textech ego-dokumentů o sobě čeští vojáci často referují jako o příslušnících konkrétního pluku, což jistě souvisí s plukovní tradicí rakousko-uherské armády. Příslušnost k pluku ovšem nemusela být jen administrativním úkonem, ale mohla být také zdrojem jisté hrdosti a pocitu sounáležitosti. Identifikace s plukem je v českých ego-dokumentech častá; se sebeidentifikací s menšími jednotkami, např. s četou nebo rotou, se setkáváme málokdy, s většími celky, brigádami a divizemi, se nesetkáváme vůbec. Identifikace s plukem mohla být tak silná, že o sobě pisatelé referovali jako o příslušnících pluku i v době, kdy byli v zajetí a příslušnost k pluku již byla bezpředmětná. Tito pisatelé pak o sobě nehovoří jako o bývalých členech pluků, ale stále se považují za jejich součást, pouze toho času v zajetí. Pro úplnost dodejme, že pro jiné pisatele analyzovaných pramenů zase nemusela být příslušnost k jednotce podstatná a číslo nebo označení pluku nebo jiné jednotky se v takových textech nemusí objevit vůbec.

V textech pramenů se objevuje také *náboženská* identita pisatelů. Projevy náboženské identity můžeme rozdělit do dvou kategorií: „vnitřní“ a „vnější“. „Vnitřní“ projevy jsou reprezentace niterných prožitků, obvykle se jedná o modlitby a prosby Boha, aby pisateli umožnil vrátit se co nejdříve domů, shledat se s členy rodiny, navštívit otcovský dům, pomodlit se na hrobu matky, a podobně; jsou tedy vždy spojeny s rodinou a domovem. „Vnější“ projevy jsou reprezentace náboženských událostí oficiálního rázu, jedná se např. o povinné vojenské polní mše, bohoslužby před odchodem na frontu atd., které pisatelé označují názvy z vojenské terminologie (konal se „Kircheneingang“, jdeme „Zum Gebet“) a které pro ně představují pouze vojenskou povinnost. Někdy se náboženské cítění prezentuje pouze prostřednictvím jakýchsi drobných rituálů, jako krátké zastavení se před kapličkou, jindy může být spojeno s nějakou dramatickou nebo závažnou událostí, např. modlitby při ostřelování zákopů, v okamžiku strachu o život, a podobně. Vedle projevů náboženské identity se v pramenech v poměrně značné míře objevují také projevy protináboženského a proticírkevního smýšlení, které vyčítají církvi propojení s armádou a tím i podíl na hrůzách války, a bohu zazlívají, jak mohl toto všechno dopustit. Obecně lze konstatovat,

že v českých ego-dokumentech nenacházíme větší náboženské zaujetí, náboženská nebo církevní tematika není výrazným hlediskem, strukturujícím texty ego-dokumentů, a náboženská identita není nejsilnějším motivem identifikace českých vojáků.

Jako ojedinělý jev se v textech pramenů objevila identita *(proto)třídní*. Jelikož se jednalo o jediný záznam z analyzovaných pramenů, nepokouším se o zobecnění, ale ponechám jej jako zajímavou ukázkou pro srovnání, jakým hlediskem může být strukturován text pramene. Tím je deník Václava Pinkase.⁶⁰⁷ Zatímco většina textů je strukturována hlediskem národním, které rozlišuje jednotlivé bojující národy a může vytvářet dichotomii mezi národními státy, tento text je strukturován hlediskem třídním, které vytváří dichotomii prostý lid na jedné straně a páni na straně druhé. Podle tohoto hlediska jsou vojáci všech bojujících stran, prostí dělníci a obyčejní lidé zataženi do války, ve které jsou nuceni bojovat za zájmy bohatých pánů, bez ohledu na to, jaké národnosti.

Jinakost a konflikt loajalit na stránkách ego-dokumentů

V této kapitole byla analyzována konstrukce jinakosti, obrazu nepřítele a reprezentace (případného) konfliktu loajalit mezi českou národní společností a rakousko-uherskou monarchií a armádou na stránkách ego-dokumentů českých vojáků. V první části kapitoly jsem analyzoval, k jakým subjektům mohli pisatelé cítit loajalitu a jakými prostředky byla v ego-dokumentech textualizována, a naopak ve vztahu ke kterým subjektům mohli pisatelé pociťovat konflikt loajalit.

Při analýze ego-dokumentů jsem definoval tři možnosti: loajalita k armádě, k pluku a ke státu. První možností je loajalita k armádě jako celku. Ta se může projevat například tím, že pisatelé hovoří o celé rakousko-uherské armádě jako o „našich“, radují se z úspěchů naší armády a podobně. Loajalita k armádě se může doplňovat s loajalitou k pluku. Typickým příkladem je deník Aloise Eliáše⁶⁰⁸, který se cítil být součástí českého pluku a rakouské armády ještě dlouhou dobu v zajetí. Druhou možností je loajalita plukovní, která bývá konstruována velmi podobně, pouze s tím rozdílem, že před celou armádou bývá kladem důraz právě na (převážně český) pluk. Pisatelé se cítí být jeho součástí a referují sami o sobě jako o příslušnících pluku.

⁶⁰⁷ Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOKA Beroun.

⁶⁰⁸ Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999.

Názorným příkladem je deník Roberta Mráze⁶⁰⁹, který zdůrazňoval svou příslušnost zároveň k českému pluku a české národní společnosti. Třetí možností je loajalita rakouská. Zajímavým příkladem tohoto postoje je text Františka Černého.⁶¹⁰ Neidentifikuje se s konkrétním plukem, ale jeho loajalita je definována pocitem povinnosti vůči Rakousku-Uhersku jako celku. Jeho státní loajalita se projevuje například tím, že chápe povinnost všech mužů narukovat do armády a jistým způsobem považuje nutnost potrestat Srbsko za oprávněnou. Je však třeba zdůraznit, že ve všech třech uvedených možnostech loajality platí, že přestože pisatelé pociťovali tuto loajalitu, v žádném případě to neznamená válečné nadšení a militaristické tendence. Naopak se v textech velmi často objevují protiválečné postoje, které v tomto případě nemusejí být provázeny postoji protirakouskými.

Zatímco v některých textech se objevuje výše popsaná loajalita, v jiných je patrný zcela jasný konflikt mezi příslušností k české národní společnosti a službě v armádě. Příkladem jsou texty Václava Čadského⁶¹¹ a Jindřicha Bejla.⁶¹² V obou textech se vedle protiválečných postojů objevují také silné postoje protirakouské. Tito pisatelé svou účast nechápou jako plnění povinnosti, ke službě byli přinuceni; monarchii se necítí být nijak povinováni, nechtějí bojovat za její zájmy. Pisatelé pociťují konflikt mezi svým češtvím a službou v armádě i službou vůči monarchii: konflikt loajality vůči armádě a konflikt loajality vůči státu se překrývají. Čadský a Bejl mají společné ještě to, že později oba vstoupili do československého dobrovolnického vojska. V obou případech jejich ochota podílet se na boji za české národní sebeurčení krystalizovala postupně, od vlasteneckého smýšlení a identifikace s českou národní společností v textu deníku, až po službu v československých legiích.

Další část této kapitoly se zabývala otázkou vztahu českých vojáků k nepříteli a k jinakosti. Vztah k nepříteli je v pramenech textualizován pomocí dvou hledisek. (1) První sleduje konstrukci prostřednictvím abstraktních stereotypních představ, které mohou být při kontaktu s nepřítelem nahrazeny konkrétními prožitky, vycházejícími ze situace. Stereotypy rozlišujeme pro potřeby této práce na negativní a pozitivní. Negativní stereotypy mohou vycházet z působení válečné propagandy, namířené proti nepříteli; jedná se například o obavy ze špatného zacházení se zajatci ze strany Rusů a

⁶⁰⁹ Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. Vojenský historický archiv Praha.

⁶¹⁰ Černý, František: Moje záznamy ze světové války 1914–1918. Praha: 2014.

⁶¹¹ Čadský, Václav: Zápisník bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

⁶¹² Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

Srbů, nebo o tvrzení, že jednoty protivníka jsou nekvalitní a špatně střílí. Pozitivním stereotypem je představa slovanské vzájemnosti a bratrství s ruským a srbským národem. Abstraktně utvářené stereotypy mohou být při kontaktu s protivníkem na základě prožitků nahrazeny konkrétnějšími obrazy. Vztah k protivníkovi pak je namísto prostřednictvím abstraktních stereotypů konstruován prostřednictvím prožitků konkrétních situací.

Jako příklad situativních konstrukcí jsem zvolil dva motivy: konstrukce prostřednictvím bojové situace – přestřelky, a konstrukce prostřednictvím lokálního klidu zbraní. V případě přestřelky je v zápiscích vztah k protivníkovi konstruován právě a pouze jako důsledek bojové situace. Pisatelé se nezamýšlejí nad ničím mimo rámeček situace, nepřemýšlejí o motivacích Čechů a Rusů nebo Srbů k válce, o slovanské vzájemnosti a podobně, nepřátelé zde vystupují pouze jako protivníci v boji. Není to „zákeřný“ a „krutý“ nepřítel, ale ani nepřítel, se kterým by pisatele poutala jakákoliv vzájemnost. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že v českých ego-dokumentech se neobjevují takové reprezentace vztahu k nepříteli, které by jej považovaly za absolutní zlo, které je třeba vyhladit; v textech se neobjevuje krvelačná nenávist ani touha pozabíjet co nejvíce nepřátel.

Vedle konstrukce prostřednictvím bojové situace se objevuje také situace opačná, konstrukce prostřednictvím lokálního klidu zbraní. V analyzovaných pramenech nacházíme několik příkladů lokálního, nevyhlášeného klidu zbraní, kterého se účastní vojáci z obou stran. Namísto nepřátelství se v textech objevuje opatrné setkávání, čilé obchodování nebo dokonce přátelení se s dříve nepřátelskými vojáky. Vztah k nepříteli je konstruován čistě situativně, jako důsledek nevyhlášeného lokálního příměří. Když je přerušeno nepřátelství dané rozkazem, nikdo nemá důvod se navzájem nenávidět a střílet po sobě, namísto toho je v pramenech zdůrazňováno to, co mají všichni společné, tedy touhu po míru.

(2) Druhým hlediskem je povaha nepřátelství a rozlišení mezi nepřátelstvím vůči vojákům a vůči státu. Podle mého soudu totiž čeští vojáci nepovažovali za nepřítel vojáků, proti kterým bojovali na frontě, ale válčící stát. Protivníkem byl válčící stát, druhá strana válečného konfliktu, zatímco obyčejní vojáci byli nedobrovolnými aktéry této války, rozdělení na dvě válčící strany a postavení do zákopů naproti sobě. Tím by se dalo vysvětlit, proč čeští vojáci pokračovali v boji, přestože k vojákům protivníka

nepocitovali žádnou nenávist či nepřátelství. V textech Františka Černého⁶¹³ a Roberta Mráze⁶¹⁴ se dokonce setkáváme s tím, že nechtějí zabíjet vojáky protivníka a míří vysoko nad ně.

Vztah k nepříteli by se dal zobecnit tak, že v ego-dokumentech českých vojáků nenacházíme válečné nadšení, nenávist vůči nepřátelům, nadšení ze zabíjení protivníků ani vojenskou ctižádost. Čeští vojáci se bojů účastnili, protože museli, protože to považovali za svou povinnost, anebo proto, že byli povoláni do armády a neměli na výběr. Většinu z nich nejspíše donutila opětovat palbu samotná bitva. Také v této situaci platí, že čeští vojáci nešli do války s nadšením, přesto se bojům ve větší míře nevyhýbali a účastnili se jich jako kterýkoliv národ monarchie.

Projevy vztahu k nepříteli je možné sledovat také v jazyce ego-dokumentů. Většinou se užívají obecné termíny a označení kolektivních národních identit. V českých ego-dokumentech se pro příslušníky jednotlivých národů užívají zcela bezpříznaková a emocionálně neutrální pojmenování národa, jako např. Rusové, Maďaři, Italové, případně ruští vojíni, a podobně. V denících se neobjevují zkomolené výrazy, které by se jistě vyskytovaly v mluveném slově. Stejně tak se neuvžívají emocionálně konotované přívlastky. Přívlastky se užívají pouze pro odlišení, například pojem „říšští Němci“ se užívá pro odlišení od rakouských Němců, opět zcela bezpříznakově.

Závěrečná část druhé kapitoly pojednává o konstrukci jinakosti v ego-dokumentech. Nejčastěji se v pramenech setkáváme s národní jinakostí, protože právě národní hledisko bývá v pramenech nejvíce akcentováno (čeští vojáci sami sebe považují za příslušníky českého národa, ostatní vojáky za příslušníky jiných národů; hovoří se o válčících státech nebo národech, příslušnících válčících národů). Striktně vzato by tedy většina jinakostí musela být definována jako národní, pokusil jsem se ale definovat ještě jinakost etnickou, kulturní a sociální.

Národní hledisko je nejčastějším způsobem konstrukce jinakosti v pramenech. Jelikož se konstrukce jinakosti prostřednictvím národního hlediska překrývá s konstrukcí jednotlivých národů, přidržíme se tohoto členění. V textu kapitoly jsem uvedl několik příkladů, které se zde pokusím velmi stručně shrnout. Prvním příkladem

⁶¹³ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914–1918*. Praha: 2014.

⁶¹⁴ Mráz, Robert: *Vzpomínky ze světové války*. Vojenský historický archiv Praha.

národně konstruované jinakosti je Rakousko. Konstrukce vztahu k Rakousku je velmi variabilní. Někteří pisatelé se cítili být jeho součástí a psali o rakouské armádě jako o „našich“, jiní se vůči rakouskému státu i armádě ostře vymezovali. V některých pramenech se hovoří o konfliktech s rakouskými důstojníky, v jiných nenajdeme po národnostním pnutí ani stopy. Druhým příkladem jsou Maďaři. Vztah k Maďarům je až překvapivě negativní, jakoby ani nebyli jedním z národů monarchie a součástí společně bojující armády (je snad ještě horší, než k nepříteli na frontě). O maďarských jednotkách se nikdy nehovoří jako o součásti „naší“ armády. V textech pramenů se objevují nejrůznější konflikty a potyčky s maďarskými vojáky, slovní i fyzické. Dalším příkladem je vztah k říšským Němcům. Tento vztah je definován jednak národně, jednak také jakousi komunikační distancí. Čeští vojáci se nedostávali s říšskoněmeckými jednotkami do bližšího, osobního kontaktu, proto je v pramenech vztah k nim definován čistě vojensky, případně pisatelé reflektují lepší zásobování a materiální zabezpečení německé armády. Je to armáda, bojující po boku naší (rakouské) armády, ke které české vojáky nepoutá žádná (národní, politická ani jiná) sounáležitost, ale ke které nepocítují ani žádnou výraznější zášť. Teprve v legionářské tradici se z německé a rakouské armády stávají protivníci, na kterých je třeba vybojovat české národní sebeurčení. Posledním příkladem je vztah k Rusku, který může nabývat nejrůznějších podob, od vztahu charakterizovaného přestřelkou na frontě, přes setkávání s ruskými vojáky v době lokálního klidu zbraní až po vztah daný stylizovanými slovanskými ideály. V příslušné části této kapitoly byl představen zajímavý fenomén zklamání slovanských ideálů, kterého se pisatelům v zajetí dostalo. Pisatelé v ruském zajetí nenacházejí očekávané slovanské bratrství, ale pouze hrubé zacházení a netečnost k Čechům a slovanskému českému národu.

V textech je možné vysledovat také jinakost, definovanou jako etnickou. Příkladem mohou být Slováci, které můžeme zařadit na pomezí mezi národní a etnickou jinakostí. V pramenech se o nich hovoří buď jako o národě, který pojí sounáležitost s národem českým, nebo pouze jako o etnické skupině, která je geograficky součástí Uherska. Přestože čeští pisatelé o Slovensku nehovoří jako o součásti své domoviny, reflektují symbolické pouto, které Čechy a Slováky pojilo.

Posledním typem jinakosti je jinakost kulturní a sociální. Příkladem, který se objevuje v pramenech poměrně často, jsou Židé. V českých ego-dokumentech jsou Židé konstruováni jako skupina velmi odlišná ve smyslu kulturním, sociálním i

náboženském. Vždy je zdůrazňována odlišnost jejich vzezření, jejich kultury a náboženských zvyků. Z hlediska sociálního Židé vystupují jako chudá, nejnižší společenská vrstva obyvatel Haliče, nebo naopak jako zámožní majitelé obchodů (v textech se objevily i takové poznámky, podle kterých pisatelé necítili žádné morální překážky v tom, aby si zboží, které považovali za předražené, vzali násilím). Židé se v pramenech objevují jako symbol obchodnické chytrosti. Hovoří se vždy o odlišnosti jejich zjevu, kultury i podivných náboženských zvyků.

Genderová identita českých vojáků první světové války

Třetí analytická kapitola se zabývala analýzou ego-dokumentů z hlediska genderu jako analytické kategorie historicko-sémantické analýzy. Zkoumaly se otázky genderové identity pisatelů, konstrukce maskulinity, reprezentace otázek strachu a odvahy.

V odborné literatuře se užívá koncept *domácí fronta*, podle kterého je společnost rozdělena na domov a vojáky bojující na frontě. Role vojáků na frontě spočívá v obraně žen a dětí doma, role žen na domácí frontě spočívá v podpoře bojujících mužů. Podle Ariberta Reimanna⁶¹⁵ se role vojáků jako ochránců civilistů objevuje také v ego-dokumentech. V českých ego-dokumentech ovšem nic takového nenacházíme. Čeští vojáci se neztotožnili se smyslem války jako ochrany domova před nepřítelem, svou účast ve válce nechápali jako ochranu svých rodin před nepřítelem, který se zdál být daleko.

Na stránkách ego-dokumentů našich vojáků jsou zachyceny *genderové* identity manžel/otec, nebo častěji syn. Ve všech případech však nedobrovolně odloučený od rodiny, spíše než bojující za její bezpečí. V denících se objevuje stesk a pocit odloučení, touha vrátit se domů a shledat se s rodinou, a tak podobně. Identita syna je dobře patrná v souboru dopisů Jana Šmatlána⁶¹⁶ rodičům. Jeho genderová identita syna odvedeného z rodičovského domu na frontu je v naprostém kontrastu k identitě válečníka, který má na bojišti svou rodinu ochraňovat. Obdobným způsobem jsou v textech konstruovány

⁶¹⁵ Reimann, Aribert: Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse. In: Buschmann, Nikolaus; Carl, Horst (eds.): Die Erfahrung des Krieges. Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg. Paderborn, München, Wien, Zürich 2001. S. 173–193.

⁶¹⁶ Krulichová, Marie; Jankovič, Milan: Zapomenuté hlasy. Hradec Králové 1986.

genderové identity rodinných příslušníků. Rodinní příslušníci jsou vždy spojováni s domovem, s rodným krajem nebo rodným domem. Role otce je obvykle spojována s rodným domem a rodinným zázemím, role matky se starostlivou péčí. Rodiče představují rodinné zázemí a psychickou podporu a pisatelé se na ně symbolicky obracejí v okamžicích největší tíže z dlouhého odloučení. Pokud pisatelé mají děti, pak jejich role konstruuji jako zranitelné, potřebující péči, ovšem ne ve smyslu vojáka kdesi daleko na frontě, ale otce doma u své rodiny.

Dalším tématem této kapitoly byl výzkum *maskulinit* v ego-dokumentech. Maskulinita, která je podstatnou složkou vojenské identity, může být na stránkách deníků konstruována buď jako projev hrdinství, odvahy a mužnosti, nebo jako projev strachu, zbabělosti, nemožnosti, zženštilosti, a podobně. V otázce projevů hrdinství a *odvahy* v českých ego-dokumentech je zřejmé, že se na jejich stránkách neobjevují tendence k projevům vojenského hrdinství a válečnictví. Česká společnost nebyla zachváčena válečným nadšením a nepřevládla v ní válečnická rétorika. Namísto toho Češi svou vojenskou čest spojovali spíše s plněním povinnosti, se spořádanou mobilizací a nástupem k jednotkám.

Strach považujeme za projev působení bojového stresu, v otázce strachu na stránkách ego-dokumentů je vhodné sledovat reprezentace působení bojového stresu a dalších stresových faktorů. Reprezentace strachu se projevují zejména jako následek bojové situace. V několika případech jsme narazili na strach v souvislosti se zajetím. Zajetí muselo představovat velmi děsivý a stresující zážitek, provázený pocity strachu z odloučení od jednotky a nejistoty z toho, co pisatele v zajetí čeká. V pramenech se objevila také velmi zajímavá (a ojedinělá) příhoda, kdy si pisatel zapsal, že ze strachu odmítl vykonat velmi nebezpečný rozkaz, což mu zachránilo život. Strach z vykonání rozkazu (který převážil nad strachem z trestu ze strany velícího důstojníka) ovšem není v prameni textualizován jako osobní selhání, ale jako úspěch, jako racionální rozhodnutí. Strach se také objevuje jako následek prudké palby protivníka, silného dělostřeleckého bombardování, ostřelování zákopů a podobně. Strach v ego-dokumentech není interpretován jako následek zbabělosti, nemožnosti nebo osobního selhání pisatele, není chápán negativně, jako zbabělost, ale spíše hodnotově neutrálně jako přirozený důsledek silně stresové situace. Podstatné také je, že čeští pisatelé se neobávali, že by projevení strachu v textu znamenalo nedostatek mužnosti a vojenskosti

a poškodilo by jejich maskulinní identitu vojáka, protože žádný z pisatelů zkoumaných ego-dokumentů se s touto rolí neidentifikoval.

Stěží bychom si představili něco více nevojenského a nemužného, než jsou *slzy* v očích vojáků, přesto se v pramenech objevují poměrně často. V žádném případě však nejsou chápány jako projev slabosti a nemužnosti. Naopak vycházejí jakoby z ušlechtilých pohnutek, jsou považovány za projev opravdovosti citů. Objevují se při loučení, ať již s rodinou, nebo s vlastní, při vzpomínkách na domov, při smrti blízkého přítele, a tak podobně.

Vojenský život a přijetí vojenské identity může být provázeno také jistým *morálním* úpadkem. Přestože autocenzura pisatelů znemožňuje, aby se hrubost projevila v samotných textech pramenů, můžeme na jejich stránkách narazit na reflexe tohoto jevu. Sřet s vojenským životem pro odvedené brance musel představovat značný kulturní šok. Názorným příkladem je deník Františka Kubíka⁶¹⁷, který byl zhnusen absencí mravních norem, apatií a lhostejností, se kterými se ve vojenském prostředí setkal. Poznamenal si, že se snaží novému prostředí přizpůsobit, aby zapadl, později dodal, že na frontě se dělají surové vtipy pro zlepšení nálady.⁶¹⁸ Morální úpadek ve vojenském prostředí se může projevovat také jako násilí vůči civilistům a rabování civilních objektů. Občas můžeme v textech narazit na zmínky o krádežích, loupení a podobně, avšak mnohem častěji se v nich hovoří o čilém obchodování s civilními obyvateli vesnic a měst, kterými vojsko procházelo.

Velmi důležitou složkou maskulinní vojenské identity je *agresivita*. Podle odborné literatury je jistá míra agresivity vyžadována přímo vojenskou profesní etikou, slouží jako prostředek k posilování kolektivní identity skupiny a bojového ducha jednotky a představuje formu úniku ze stresové situace, tzv. „útěk vpřed“, kdy se vojáci snaží agresivní reakcí na nebezpečí zdroj tohoto nebezpečí odstranit.⁶¹⁹ V českých ego-dokumentech se však reprezentace projevů agresivity vyskytují ve velmi omezené míře. To může být způsobeno jednak autocenzurou pisatelů, jednak absencí válečnické rétoriky v pramenech. Pokud se již agresivní chování v pramenech objeví, pak pouze jako důsledek nepříznivé situace v bezprostředním boji o přežití. Ani agresivita jako

⁶¹⁷ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

⁶¹⁸ Tamtéž. S. 39, 41.

⁶¹⁹ Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011. S. 49, 285 a 323.

„útek vpřed“ ze stresové situace není v textech běžná. Absence reprezentací projevů agresivity v textech ego-dokumentů českých vojáků je důležitým zjištěním této práce.

Podstatnou složkou vojenské maskulinní identity je *sexualita*. Odborná literatura uvádí, že explicitně projevovaná sexualita je součástí statutu vojáka a již sama skutečnost, že se muž stane vojákem, podporuje jeho prezentovanou sexuální aktivitu. Opačným typem vztahu k ženám, než je naplnění fyzických potřeb, je vztah k ošetřovatelkám a zdravotním sestřím, ke kterým si vojáci utvářeli silné citové pouto. Ve zkoumaných ego-dokumentech se ovšem vlivem autocenzury pisatelů explicitní reprezentace osobních sexuálních prožitků nevyskytují. Pokud ano, pak spíše v náznacích a jinotajích. V textech se spíše objevují poznámky ve třetí osobě, že nevěstince a prostitutky vyhledávají jiní vojáci, přičemž pisatel se tohoto chování neúčastní a odsuzuje je, zároveň tím ale dokládá, že k němu docházelo. Ohledně vztahu k ženám – ošetřovatelkám můžeme říci, že v našich pramenech je potvrzeno výše uvedené tvrzení. Ohledně reprezentací sexuality pisatelů jsou ego-dokumenty poměrně skoupé, výjimkou mezi analyzovanými prameny je deník Jindřicha Bejla⁶²⁰, také on však užívá spíše náznaky, než otevřená vyjádření. V jeho deníku je sexualita referována dvojitým způsobem, buď jako citový prožitek, pak užívá decentní vyjádření, hovoří o lásce a citu; nebo jako uspokojení fyzických potřeb, pak hovoří o nutnosti naplnění pohlavních potřeb a o frustraci způsobené nemožností jejich naplnění.

Tělesnost v ego-dokumentech

Poslední, čtvrtá analytická kapitola této práce se zabývala otázkou, jakým způsobem je konstruována *tělesnost* a prožitek tělesnosti a těla jakožto konstrukt mužské identity v ego-dokumentech českých vojáků první světové války.

V předkládané práci byly analyzovány tyto motivy, jak může být tělo v ego-dokumentech reprezentováno: jako oběť nemocí, zranění a strádání, nebo jako nástroj válčení. V českých ego-dokumentech se tělo jako nástroj válčení neobjevuje. To jistě souvisí s tím, že v našich pramenech nenacházíme žádné reprezentace demonstrativně projevovaného válečného hrdinství ani statečnosti v boji. Tím pádem v pramenech nejsou ani zápisky, jak vojáci nasazují své tělo v boji, jako nástroj válčení, vytrénovaný

⁶²⁰ Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

stroj na zabíjení, a podobně. Jednou z mála možností, kdy může být v českých pramenech tělo reprezentováno jako nástroj válčení, je reflexe lékařské prohlídky u odvodu. Při prohlídce je voják lékařsky vyšetřen a uznán za schopného vykonávat službu a bojovat na frontě. V textech je však tento úkon vnímán spíše jako formalita, než jako prvek symbolické proměny civilního těla na vojenské.

Častěji se setkáváme s reprezentací těla jako obětí bojových zranění a *nemocí*. Je ovšem třeba zdůraznit, že ani tato textualizace se v pramenech neobjevuje příliš často. To je jistě dáno jednak povahou pramene, např. v dopisech pisatelé o svých nemocech a zraněních nehovoří, protože nechtějí příliš znepokojovat své příbuzné doma. Také v denících a vzpomínkách se reflexe zranění objevují spíše v omezené míře, možná z toho důvodu, že vojáci, kteří prodělali závažná zranění, o nich nechtěli hovořit, nechtěli na ně vzpomínat, a tak dále. V analyzovaných pramenech se tak spíše objevují lehčí zranění a méně závažná onemocnění. Často se setkáváme například se zažívacími potížemi a průjmovými onemocněními. Zajímavé je, že tyto potíže jsou popisovány spíše jako drobná, až úsměvná nepříjemnost, než jako onemocnění, které by vyžadovalo léčbu. Diskursivně konstruovaná hranice mezi zdravím a nemocí je v době války zřejmě poněkud posunutá oproti době míru. V textech se také objevuje kožní onemocnění svrab, které již vyžaduje lékařské ošetření. Výjimečněji se v pramenech objevují také závažnější onemocnění, například úplavice nebo tyfus, které velmi silně ohrožují život pacienta a vyžadují intenzivní léčbu. V takovém případě v textu pramene mizí lehká ironie nebo nadsázka, ale dostavuje se strach o život a slzy bolesti. Podobné je to se zraněními. Tělo vojáka bývá tematizováno jako výčet nejrůznějších zranění a poškození, způsobených dlouhými pochody, životem v krajně nepříznivých podmínkách a podobně. Závažnější bývají bojová zranění. Pisatelé obvykle nejprve hovoří o přesunu na obvaziště na ošetření, o velkém množství dalších různě závažně poraněných nebo umírajících vojáků, kteří všichni velmi dlouho čekají, až na ně dojde řada. Vojáci pak píšou o bolesti a apatii, o nekonečném čekání, kdy jsou obklopeni nařikáním raněných, zápachem krve a obrovským množstvím much. Tematizace těla jako obětí zranění je završena symbolickým předáním těla do péče vojenskému lékařství. Specifickou formou reflexe zranění je tzv. šťastné zranění, které vojákovi umožní opustit bojiště, aniž by jej bezprostředně ohrozilo na životě. V úryvcích z pramenů, uvedených v této kapitole, jsme se tak setkali s úvahou vojáka, kterak by mu lehké zranění přineslo tichou, klidnou a čistou polní nemocnici v týlu. Dalším

specifickým typem je tzv. sebezranění, kdy si voják zranění způsobí sám, aby se vyhnul dalšímu pobytu na frontě. Reprezentace tohoto jevu je v ego-dokumentech zcela ojedinělá. Příkladem je deník Františka Kubíka⁶²¹, který detailně popisuje, jak se snaží přivodit si zranění, které by nevypadalo podezřele, nebylo příliš závažné, ale které by mu umožnilo opustit frontu a vydat se na ošetření. Zajímavé je, že za uznatelné považoval teprve takové zranění, při kterém teče krev – zvolil poranění dýkou na noze.

Nejrozšířenějším způsobem, jak může být tělo tematizováno, je jako objekt nejrůznějších strádání, například nedostatkem stravy, vlivem nepříznivého počasí, nevyhovujících hygienických podmínek, působení parazitů, a tak dále. Poznámky týkající se stravy a každodenního života, bezprostředního přežití v polních podmínkách vojáků sužovaných povětrnostními podmínkami a parazity tvoří nejčetnější téma každého ego-dokumentu. Tomu všemu je vojákovo tělo vystaveno a to vše je textualizováno v pramenech.

Vedle zranění těla můžeme zmínit také zranění mysli, *psychické* poškození. Bojová střetnutí, neutěšený život na frontě, ale také nuda a jednotvárný život v zajateckém táboře, to vše má na psychiku vojáka značný vliv. Pisatelé reflektovali zhoršující se psychický stav ve svých pramenech, jednak u svých kolegů, ale někdy také sami u sebe. Příkladem je deník Jindřicha Bejla⁶²², který smutně hovoří o duševní vyčerpanosti dlouho bojujících legionářů, zatažených do nekonečných bojů na Sibiři. Důkazem je mu zvyšující se počet sebevrahů, psychické zhroucení vojáka, nedávno vyznamenaného za statečnost francouzským válečným křížem, apatie a beznaděj mezi vojáky, kteří hledají zapomnění v alkoholu a ženách. Psychické vyčerpání se nevyhýbá ani důstojníkům, soudě dle další Bejlovy poznámky, že poručík musel předat velení roty, protože je nervově zničen. Nakonec Bejl shledává příznaky psychického vyčerpání také sám u sebe, cítí se bez sil a bez chuti do života, a dodává, že je opravdu čas vrátit se domů.⁶²³ Řečeno slovy Richarda Holmese, „studnice odvahy“ těchto vojáků se působením bojového stresu a dalších stresových faktorů nezadržitelně vyčerpává, u některých až na samé dno.

⁶²¹ Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

⁶²² Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

⁶²³ Vše tamtéž. S. 301, 303–304.

Poslední možností textualizace těla v pramenech, kterou jsem v této kapitole zkoumal, byla reflexe *mrtvých* těl. Jednalo se o mrtvé vojáky, roztrhaná nebo rozkládající se těla, případně jejich části, jak je pisatelé vídali okolo sebe. V ego-dokumentech se občas takové poznámky objevují a všechny mají jedno společné: vždy se jednalo o zvláště hrůzný výjev, který pisatelem velmi otrásl. Frontovní vojáci jistě viděli kolem sebe již mnoho mrtvých těl, byli doslova obklopeni umíráním a smrtí, přesto je takové výjevy přiměly, aby si je zapsali do deníků. Velmi hrůzně působí špatně pohřbená těla, případně těla mrtvých vojáků, nepřátelských i vlastních, která leží jen tak na hromadě, jako následek a připomínka velké bitvy. V takových případech pisatelé již nerozlišují mezi vojákem naším a nepřátelským (mrtvoly se od sebe liší jen výstrojí) a litují zbytečně ztracených lidských životů. Obecně lze říci, že špatné nakládání s mrtvými těly se pisatelům velmi protivilo. Dalším motivem, který se v pramenech objevuje, je smrt civilistů. Zvláště názorná je poznámka Františka Černého⁶²⁴, který si zapsal, jak viděl těhotnou ženu, která přebíhala přes ulici, když ji zásah granátu proměnil na kusy masa, rozházené kolem. Kontrast mezi hrůznou smrtí ženy-civilistky, a mezi vojáky, kteří se bezmocně krčí v úkrytech, aniž by jí mohli jakkoliv pomoci, je velmi působivý. Častým motivem textualizace mrtvých vojáků bývá také to, že jsou kolem nich rozházeny jejich osobní věci, zejména dopisy posílané z domova, fotografie žen a dětí a podobně. Tyto předměty jsou pro vojáky doslova posvátné a opatrují je jako nejcennější majetek. Kontrast mezi mrtvými vojáky a fotografiemi jejich příbuzných, kteří na ně doma čekají, působí v textech pramenů velmi znepokojivě.

Smrt bývá v pramenech reflektována obvykle jako hrůzná a strašlivá. Nikdy se nejedná o hrdinskou a slavnou smrt, kdy by vojáci pokládali své životy na poli cti a slávy. Časté také je, že smrt a umírání bývá v textech spojována s mouchami, které obklopují zraněné a umírající vojáky a mrtvá těla.

Závěrečné shrnutí

V předkládané práci byly analyzovány reprezentace válečných prožitků českých vojáků první světové války v jejich ego-dokumentech, zejména v denících. Vojáci si své

⁶²⁴ Černý, František: *Moje záznamy ze světové války 1914 – 1918*. Praha: 2014.

prožitky zapisovali do deníků, což pro ně mělo i další význam, než jen uchování informací pro pozdější připomenutí. Psaní deníků jim také pomáhalo vyrovnat se s tíživou a velmi stresovou situací.

Hlavním tématem analýzy byly identity pisatelů. Všichni autoři pramenů, analyzovaných v této práci, si uvědomovali svou českou národní identitu. Národní identita je také nejdůležitějším motivem, strukturujícím texty pramenů: vojáci sami na sebe nahlízejí jako na Čechy, na ostatní vojáky jako na příslušníky jiných národů. V úvodu bylo řečeno, že válečný prožitek je textově reprezentován v ego-dokumentech. Český válečný prožitek bývá v pramenech často reprezentován v souvislosti s motivem plnění povinnosti. Čeští vojáci nešli do války s nadšením, ale spořádaně a bez větší snahy se službě vyhýbat – přistupovali k ní právě jako ke své povinnosti (pochopitelně ne všichni, v některých pramenech nacházíme velmi silný konflikt mezi příslušností k české národní společnosti a službou v armádě, případně vůči službě rakousko-uherské monarchii). Můžeme také říci, že čeští vojáci se většinou identifikovali s češtvím v rámci rakouské armády a státu, nikoliv v protikladu k nim. Ani vyhraněné protirakouské postoje nebo dokonce motivy boje za národní samostatnost nejsou v denících přinejmenším zpočátku přítomné; velmi často se objevuje spíše obecně protiválečné smýšlení. Spolu s národní identitou je velmi výrazná také identita regionální, naproti tomu identita náboženská příliš výrazná není. Z vojenských identit je nejběžnější identifikace s plukem.

K nepřátelským vojákům Češi nepociťovali žádnou nevraživost a nenávisť, avšak o slovanském bratření nemůže být ani řeč. Také ve vztahu k nepříteli převládá pocit plnění povinnosti, kdy samotná nutnost bojovat je považována za vykonávání úkolů, vyplývajících z vojenské služby, přičemž vojáci protivníka jsou vázáni stejnou povinností ke svým státům. Zřejmě kvůli absenci válečnického nadšení a rétoriky se v českých pramenech neobjevuje explicitně projevovaná vojáckost a neprosadila se ani genderová maskulinní identita muže-válečníka, ochránce rodiny v zázemí; mnohem spíše se jedná o muže, odtržené od rodiny, domova a rodného kraje. Stejně tak vojákovo tělo není textualizováno jako nástroj válčení, ale spíše jako objekt, na kterém se projevují zranění, nemoci a válečné strádání. Obdobně můžeme konstatovat, že se v textech neobjevují ani další aspekty vojenské maskulinní identity, jako je například agresivita nebo explicitně projevovaná sexualita (což může být dáno zejména povahou pramene a autocenzurou ze strany pisatelů). Důležitým motivem válečného prožitku je

silná rodinná identita, vždy spojená s domovem a rodným krajem, a také identifikace s přáteli v jednotce, což je obecný rys, přítomný ve všech analyzovaných pramenech.

7. Seznam literatury

7.1. Prameny

7.1.1. Archivní:

Čadský, Václav: Zápisky bratra V. Čadského 1914–1915. VHA Praha.

Maxa, Josef: Válečný deník. SOkA Beroun.

Mráz, Robert: Vzpomínky ze světové války. VHA Praha.

Pinkas, Václav: Zápisky vojáka. SOkA Beroun.

7.1.2. Edice:

Bejl, Jindřich: Deník legionáře. Praha 2013.

Černý, František: Moje záznamy ze světové války 1914–1918. Praha: 2014.

Dufka, Josef: Přál jsem si mít křídla (vzpomínky hluckého legionáře z let 1915–1920), Velehrad 2002.

Eliáš, Alois; Pasák, Tomáš; Možná-Meisnarová, Fany: V boji a zajetí. Příběh legionáře a důstojníka Aloise Eliáše. Praha 1999.

Jaroš, Karel: Z turecké armády do britského zajetí. Praha, Litomyšl 1995.

Jirásek, Josef: Můj zápisník od počátku světové války roku 1914 a doba mého zajetí v Rusku a v Sibiři. Edd. Vlčková, Věra. Červený Kostelec 2009.

Krulichová, Marie; Jankovič, Milan: Zapomenuté hlasy. Hradec Králové 1986.

Kubík, František: Přežil jsem (frontový deník z 1. světové války). Horácké muzeum. Nové Město na Moravě 2005.

Payne, Petr: Bohuslav Bouček. Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost. Praha 1998.

- Stuchl, Karel: Z Hradešic do Vladivostoku a zpět. Válečný deník legionáře. Praha 2014.
- Svoboda, Karel: S vichřicí do dvou světadílů. Dokumentární historie ruského legionáře. Praha 2006.
- Tříška, Jan F.: Zapomenutá fronta. Praha 2001.

7.2. Literatura

- Assmann, Jan: Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku. Praha 2001.
- Bubeník, Daniel: Házíme sníh ve dne v noci. Alpské bojiště očima českého vojáka Roberta Mráze. Dějiny a současnost 1/2010. S. 14–17.
- Bubeník, Daniel: Každodenní realita českých účastníků první světové války. Diplomová práce na FHS UK. Praha 2009.
- Bubeník, Daniel: Koncept vývoje a čeští vojáci první světové války. In: Hanovská, L., Horský, J., Hroníková, L. a kol. (eds.): *Evolvendi anthropologicae*. Vývoj v antropologických perspektivách. Praha 2012. S. 239–245.
- Bubeník, Daniel: Naši hoši nebo banda soldátů. In: Hudeček, Ondřej; Tomášek, Vojtěch a kol. (eds.): *Vědomí hodnot. Hodnoty (nejen) v antropologických perspektivách*. Praha 2015. S. 81–92.
- Bubeník, Daniel: Strach ve válce. Reprezentace strachu a odvahy na stránkách ego-dokumentů českých vojáků první světové války. In: Hanovská, Lenka; Hroníková, Linda a kol. (eds.): *Člověk a strach. Strach v antropologických perspektivách*. Praha 2013. S. 59–68.
- Buschmann, Nikolaus: *Der verschwiegene Krieg: Kommunikation zwischen Front und Heimatfront*. In: *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs*. Essen 1997. S. 208–224.
- Červenka, Jiří (ed.): *Augustin Mudrák. Bojoval jsem za císaře pána*. Nové Strašecí 2011.

- Drnek, Jan; Vondrovský, Václav: Hoši jako květ. Příběh pluku a města 1683–2010. Plzeň 2010.
- Dülmen, Richard van: Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly. Praha 2002.
- Elshtain, Jean Bethke: Ženy a válka. In: Townshend, Charles (edd.): Historie moderní války. Praha 2007. S. 314–327.
- Emmert, František: Českoslovenští legionáři za první světové války. Praha 2014.
- Fučík, Josef: Doss Alto – mýtus a skutečnost. Československá legie na italské frontě 1918. Praha 2014.
- Fučík, Josef: Generál Podhajský. Praha, Litomyšl 2009.
- Fučík, Josef: Osmadvacátníci. Spor o českého vojáka Velké války 1914–1918, Praha 2006.
- Fučík, Josef: Piava 1918. Praha 2001.
- Fučík, Josef: přednáška „Zasažení válkou. Vymazání z historie (čeští vojáci z fronty 1914–1918)“. Národní památník na Vítkově, Praha 10. 11. 2010.
- Fučík, Josef: Soča (Isonzo) 1917. Praha, Litomyšl 1999.
- Fučík, Josef; Pavlík, Marek: Sočská fronta 1915–1917. Průvodce po místech bojů vojáků z českých zemí. Praha 2008.
- Galandauer, Jan: 2. 7. 1917. Bitva u Zborova. Česká legenda. Praha 2002.
- Galandauer, Jan: Vzpomínky. O struktuře české historické paměti. Historie a vojenství 45, 1996, č. 1. S. 132–136.
- Geertz, Clifford: Interpretace kultur. Praha 2000.
- Hagemann, Karen: Home/Front. In: Hagemann, Karen; Schüller-Springorum, Stefanie (Eds): Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. S. 1–41.
- Halbwachs, Maurice: Kolektivní paměť. Praha 2009.

Holmes, Richard: Bitva: zkušenost moderního boje. In: Townshend, Charles (edd.): Historie moderní války. Praha 2007. S. 233–253.

Holmes, Richard: Obrazy války. Chování člověka v bitvě. Praha 2011.

Horáková, Pavla; Kamen, Jiří: Přišel befel od císaře pána. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války. Praha 2015.

Hutečka, Jiří: Kamarádi frontovníci: maskulinita a paměť první světové války v textech československých c. a k. veteránů. Dějiny, teorie, kritika 2/2014. Praha 2014. S. 231–265.

Hutečka, Jiří: Militární maskulinita jako koncept historiografického bádání. In: Švaříčková Slabáková, Radmila (ed.): Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perspektivy. Praha 2012. S. 36–46.

Jelínek, Petr: Památky na čs. legionáře v soukromých sbírkách – významný zdroj obecných informací i svědectví o konkrétních osobních příbězích na příkladu tří čs. legionářů z Jižních Čech, in: Petráš, Jiří (ed.): Československé legie a první světová válka. České Budějovice 2001. S. 5–11.

Jung, Peter; Pavlovič, Darko: Rakousko-uherská armáda za první světové války. Brno 2007.

Kienitz, Sabine: Body Damage. War Disability and Construction of Masculinity in Weimar Germany. In: Hagemann, Karen; Schüller-Springorum, Stefanie (Eds): Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. S. 181–203.

Klejna, Josef: Voják, zajatec, legionář. Praha 2014.

Klusáková, Lud'a: Namísto úvodu: „My“ a „oni“ – náčrt teoretické reflexe problematiky. S. 11–28. In: Kubiš, Karel (edd.): Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti. Praha 2003.

Knoch, Peter: Feldpost – eine unentdeckte historische Quellengattung. Geschichtsdidaktik 11/1986. S. 154–171.

- Kučera, Rudolf: Muži ve válce, válka v mužích. Maskulinity a světové války 20. století v současné kulturní historiografii. *Soudobé dějiny* XVIII/4 (2011). S. 549–562.
- Lamprecht, Gerald: *Feldpost und Kriegserlebnis*. Innsbruck 2001.
- Latzel, Klaus: Vom Kriegserlebnis zur Kriegserfahrung. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 56, 1997. S. 1–30.
- Lein, Richard: *Pflichterfüllung oder Hochverrat?: Die tschechischen Soldaten Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieges*. Vídeň 2011.
- LeShan, Lawrence: *Psychologie války. Jak pochopit její tajemnost a šílenost*. Praha 2004.
- Ležák, Zdeněk: *Stopa legionáře 1914–2014. Příběh československých legionářů*. Praha 2014.
- Marek, Jindřich: *Pod císařskou šibenicí*. Cheb 2005.
- Michlová, Marie: *Byli jsme a budem aneb česká každodennost 1914–1918*. Řitka 2013.
- Miller, W. I.: *The Mystery of Courage*, Cambridge 2000.
- Orián, Edmund (ed.): *Československá legie v Rusku, I. díl*. Praha 2014.
- Pazdera, David: Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce. *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1. S. 37–43.
- Pichlík, Karel: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918: Zápas o československý program*. Praha 1968, 1991.
- Rak, Jiří: *Bývali Čechové... české historické mýty a stereotypy*. Jinočany 1994.
- Reimann, Aribert: *Semantiken der Kriegserfahrung und historische Diskursanalyse*. In: Buschmann, Nikolaus; Carl, Horst (eds.): *Die Erfahrung des Krieges. Erfahrungsgeschichtliche Perspektiven von der Französischen Revolution bis zum Zweiten Weltkrieg*. Paderborn, München, Wien, Zürich 2001. S. 173–193.
- Sheffield, Gary (edd.): *Válka na západní frontě. V zákopech 1. světové války*. Brno 2009.

Schulze, Winfried (hg.): Ego-dokumente: Annäherung an der Menschen in der Geschichte. Berlin 1996.

Siostrzonek, Jiří: Návrat domů aneb cesta legionáře Václava Balcara kolem světa. Praha 2013.

Storchová, Lucie (a kol.): Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě. Praha 2014.

Šedivý, Ivan: Češi, české země a Velká válka. Praha 2001.

Šmída, František: Vzpomínky z vojny 1914–1919. Olomouc 2014.

Ulrich, Bernd: Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914-1933. Essen 1997.

Ulrich, Bernd; Ziemann, Benjamin (Hg.): Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Wahn und Wirklichkeit. Quellen und Dokumente. Frankfurt am Main 1994.

Vácha, Dalibor. Bratrstvo. Všední a dramatické dny československých legií v Rusku (1914–1918). Praha 2015.

Vácha, Dalibor: Červenobílá. Praha 2014.

Valníček, Svatopluk: Vzpomínky na Velkou válku. Praha 2014.

Veyne, Paul: Jak se píšou dějiny. Červený Kostelec 2010.

Vinen, Richard: Evropa dvacátého století. Praha 2007.

Zábrodská, Kateřina: Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita. Praha 2009.

Zeman, Adolf: Cestami odboje (Jak žily a kudy táhly čs. legie), Praha 1926–1929.

Žipek, Alois: Domov za války (Svědectví účastníků), Praha 1929–1931.